

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

B.R. Qurbanbaeva

QARAQALPAQ DIALEKTOLOGIYASÍ

5111300 – Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı bakalavr tálim
baǵdarı talabaları ushın oqıw qollanba

**Tashkent
«Tafakkur avlodi»
2020**

UDK: 373. 167.

BBK: 81.2. kk

Q – 95

Q 95

B. R. Qurbanbaeva.

Qaraqalpaq dialektologiyası. (oqıw qollanba) – Tashkent,
«Tafakkur avlodi», 2020. – 156 bet.

Qaraqalpaq dialektologiyası pání boyınsha tayarlangan oqıw qollanba oqıw joba tiykarında tastıyqlangán úlgi oqıw baǵdarlamaǵa tiykarlanıp jazıldı.

Oqıw qollanba Joqarı oqıw orınlarınıń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı bakalavr tálim baǵdarı talabalarına arnalǵan. Oqıw qollanbada talaba úyreniwı zárúr bolǵan temalar boyınsha teoriyalıq materiallar, ámeliy shınıǵıwlar, tapsırma hám testler berilgen. Sonday-aq, dialektlik sózlerdi ádebiy tildegi sózler menen salıstırıp úyreniw maqsetinde sózlik berildi.

Oqıw qollanbadan Joqarı oqıw orınlarınıń talabaları, magistrantlar, oqıtıwshılar, ilimpazlar paydalanıwına boladı.

Juwaplı redaktor:

S. Shinnazarova

– Ájiniyaz atındaǵı NMPI docenti, filologiya ilimleriniń kandidati

Pikir bildiriwshiler:

B. Yusupova

– Ájiniyaz atındaǵı NMPI oqıtıwshısı, filologiya ilimleriniń kandidati

A. Qazaqbaeva

– Berdaq atındaǵı QMU oqıtıwshısı, filologiya ilimleriniń kandidati

Oqıw qollanba Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Keńesi 24.11.2017. №4 qaraqı menen baspadan shıǵarıwǵa usınılǵan. Ózbekstan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrliginiń Muwapıqlastırwshı Keńesi tárepinen baspadan shıǵarıwǵa usınıldı.

UDK: 373. 167.

BBK: 81.2. kk

ISBN 978-9943-XXX-XX-X

© **B.R. Qurbanbaeva**

© «Tafakkur avlodi» baspası, 2020

KIRISIW

Qaraqalpaq dialektologiyası kursı Joqarı oqıw orınlarınıń Filologiya fakultetinde til biliminiń ayrıqsha bir tarawı sıpatında úyreniledi. Soǵan qaramastan dialektologiyaǵa arnalıp qaraqalpaq tilinde baspadan shıqqan oqıw ádebiyatları sanawlı ǵana. Máselen, D.S. Nasırov hám O.D. Dospanovlardıń avtorlıǵında Joqarı oqıw orınlarınıń Filologiya fakulteti talabalarına arnalıp baspadan shıqqan «Qaraqalpaq dialektologiyası» sabaqlıǵı (Nókis «Bilim», 1995), «Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi» (Nókis «Qaraqalpaqstan», 1983), O.D. Dospanovtıń avtorlıǵındaǵı «Qaraqalpaq aymaqlıq leksikografiyası» atlı oqıw qollanba, (Nókis «Qaraqalpaqstan», 2009), O. Dospanov, Í. Quttımuratovalardıń avtorlıǵındaǵı «Dialektologiyadan ámeliy jumıslar» metodikalıq qollanbası (Nókis «Qaraqalpaqstan», 2009) hám t.b.

Dialektlik materiallar tek til bilimi ushın ǵana emes, al tariyx, etnografiya, geografiya hám taǵı basqa tarawlar ushın da áhmiyetli. Sebebi, dialektler qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatın, sonday-aq ayırım faktlerdi biziń dáwirimizge shekem alıp kelgen bolıwı múmkin. Demek, qaraqalpaq xalqınıń milliy til ózgesheliklerin, úrp-ádet, dástúrlerin, tariyxın usı dialektlik sózlerdi úyretiw arqalı talabalardıń sana-sezimine sińdirip barıwımız múmkin.

Joqarı oqıw orınlarında dialektologiya pánin oqıw arqalı talabalar qaraqalpaq xalqınıń awızeki sóylew tili hám onıń birligi esaplangan dialektlik sózlerdiń ózine tán ózgesheliklerin úyrenedi hám olardıń qaraqalpaq ádebiy tilindegi sózlerden ayırmashılıǵın túsinedi. Bul maqsetke erisiwde xalıqtıń awızeki sóylew tilinen jıynalǵan materiallar ústinde jumıs islew kóbirek paydasın tiygizedi. Sonlıqtan, oqıw qollanbadan qaraqalpaq xalqınıń awızeki sóylew tiliniń ózine tán ózgesheliklerin kórsetetuǵın tekstler orın alǵan.

Bul oqıw qollanbanı dúziwdegi tiykarǵı maqsetimiz – talabalardı til biliminiń dialektologiya tarawındaǵı áhmiyetli máseleleri menen tildegi dialektlik ózgesheliklerdiń ulıwma jaǵdayı hám olardıń izertleniw tariyxı, xalıqtıń awızeki sóylew tiliniń ózgeshelikleri menen tanıstırıwdan ibarat.

Oqıw qollanba Joqarı oqıw orınlarınıń Filologiya fakultetine arnalǵan oqıw baǵdarlamaǵa sáykes jazıldı. Qollanbanı jazıwda

prof. D.S. Nasırov, O.Dospanov hám t.b. ilimpazlardıń usı tarawdaǵı miynetleri basshılıqqa alındı.

Oqıw qollanbada talaba úyreniwi zárúr bolǵan teoriyalıq materiallar, ámeliy shınıǵıwlar, testler, dialektologiyalıq ekspediciya (arqa hám qubla dialekt) materialları, kórkem shıǵarma hám gazeta materiallarınan da paydalanıldı. Qosımsha retinde berilgen tekstler talabalar úyrenip atırǵan dialektlik sózlerdiń fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq ózgeshelikleri haqqındaǵı túsiniqlerin bekkemlew, qaraqalpaq ádebiy tili hám dialektler arasındaqı ayırmashılıqlardı anıqlaw múmkinshiligin beredi. Sonıń menen birge talabalar teoriyalıq materiallardı jeńil ózlestiriwi ushın tekstti oqıwda qıyınshılıq tuwdırıwı múmkin bolǵan dialektlik sózlerdiń túsindirme sózligi berildi.

Talabalardı kóbirek kitap penen islesiwge baǵdarlaw maqsetinde qaraqalpaq jazıwshılarınıń shıǵarmalarınan úzindiler hám úyge berilgen tapsırmalardı orınlaw ushın óz betinshe izleniwge baǵdarlap kórkem shıǵarmalardan, gazeta-jurnallardan, internet materiallarınan kerekli maǵlıwmatlardı izlep tabıwǵa baǵdarlawshı tapsırmalar berildi.

Oqıw qollanbada talabalardıń dóretiwsilik qáiletin rawajlandırıw ushın ayırım orınlarda toparlarǵa bólinip prezentaciya jasawǵa baǵdarlap barıw názerde tutıldı.

Qaraqalpaq tilindegi dialektler menen sóylesimlerdeń taralıw shegi, tillik sıpatı tolıq izertlenip bolmaǵanlıqtan, til ózgeshelikleri fonetikalıq, leksikalıq hám morfologiyalıq ózgeshelikler tiykarında ulıwma sıpatlama túrinde berildi. Sonlıqtan, qaraqalpaq tilindegi barlıq dialektlik ózgeshelikler kórsetildi dep ayta almaymız.

Qaraqalpaq tilindegi dialektlik ózgesheliklerdeń sıpatı, dialekt hám sóylesimler, olardıń ádebiy tilge qatnası haqqında izertlewshiler arasında hár qıylı pikirler bar. Bul pikirler tolıǵı menen sheshilmegen másele bolǵanlıqtan, izertlewshiniń jeke kózqarası retinde berilip otr. Keleshekte bul máselelerdeń izertleniw jaǵdayına qaray dialektologiyaǵa qatnaslı oqıw qollanba, sabaqlıqlarǵa ózgerisler kirgizilip otradı degen pikirdemiz.

1. QARAQALPAQ DIALEKTOLOGIYASÍ PÁNINIŇ MAQSETI HÁM WAZÍYPALARÍ

Jobası:

1. Dialektologiya kursı predmeti, maqseti hám wazıypaları.
2. Qaraqalpaq dialektologiyası qáliplesiwiniń tiykarǵı basqışları.

1. Dialektologiya kursı predmeti, maqseti hám wazıypaları.

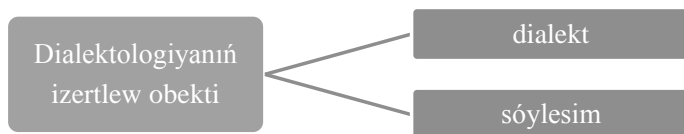
Xalıqtıń awızeki sóylew tilinen bay, bahalı materiallar jıynaw, olardaǵı tillik ózgesheliklerdi kórsetiw, bunday ózgesheliklerdi házirgi qaraqalpaq ádebiy tiline, dialekt hám sóylesimlerge ásirese, kelip shıǵıwı bir tórkinge barıp ushlasatuǵın túrkiy tiller esaplangan ózbek, qazaq, túrkmen tillerine salıstırmalı ráwishte úyreniw arqalı ondaǵı tillik ózgesheliklerdi kórsetiw búgingi kúnniń eń áhmiyetli máselelerinen biri esaplanadı. Bunday izertlewlerdiń nátiyjesinde qaraqalpaqlar tiliniń qaraqalpaq til bilimine ele námálim bolǵan tárepleriniń ashılıwı, sonday – aq tıń máselelerge qozǵaw salatuǵınlıǵı anıq.

Jergilikli xalıqtıń til ózgesheliklerin izertlew til biliminiń áhmiyetli máseleleriniń biri. Ásirese, burın bay jazıw tariyxına iye bolmaǵan tillerdiń tariyxın, tariyxıy grammatikasın dúziw ushın dialektologiyalıq materiallar eń tiykarǵı derek bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq tiliniń xarakterli belgileri sóylesken hár bir qaraqalpaqtıń tilinde ayqın sezilip turadı. Aymaqlardaǵı qaraqalpaqlar tiliniń leksikalıq quramı óziniń hár qıylılıǵı menen dıqqatımızdı ózine tartadı. Sonıń menen birge, hár qıylı aymaqlardaǵı qaraqalpaqlardıń leksikasında ózbek, qazaq, túrkmen tilleriniń de tásiiri bar. Bul jaǵday qaraqalpaq milleti wákilleriniń ásirler dawamında ózbek, qazaq, túrkmenler menen tıǵız ekonomikalıq hám mádeniy baylanıslarınıń nátiyjesi dep oylaymız.

Til jámiyet ushın xızmet etedi. Sonlıqtan da, jámiyettiń tariyxın, bul tilde sóyleytuǵın xalıqtıń tariyxın bilmey turıp, tildiń rawajlanıw tariyxın túsiniw múmkin emes. Demek, hár qanday tildi, ondaǵı dialekt hám sóylesimlerdi úyreniw ushın sol tildiń iyesi bolǵan xalıqtıń ótkendegi ómir tariyxına da názer awdarıw gerek.

Ózbekstan Respublikasınıń birinshi Prezidenti I.A.Karimovtıń «Biz ózbek tiliniń xalıq hám mámleket turmısındaǵı tiykarǵı áhmiyeti hám ornın qayta tikledik, biraq Ózbekstanda jasawshı barlıq milletlerdiń tillerine de húrmet penen qaraymız»¹ – degen pikiri qaraqalpaq tili, sonıń ishinde onıń dialektlerin de tereńnen úyreniwdiń áhmiyetin belgileydi.

Qaraqalpaq dialektologiyası – tildiń dialektleri menen sóylesimlerin izertleytuǵın tiykarǵı taraw bolıp esaplanadı. Dialektologiya termini grek sózinen alınǵan bolıp, dialektos – sóylew, sóylesim, logos – ilim degendi ańlatadı.

Dialektologiyaniń tiykarǵı wazıypası – jergilikli xalıqtıń awızeki sóylew tiliniń ózgesheliklerin izertlew. Qaraqalpaq dialektologiyası qaraqalpaq tilindegi dialektler menen sóylesimlerdi úyrenrdi. Demek, dialektologiyaniń eń baslı wazıypası hár qanday tildiń ózgesheliklerin úyreniwden, izertlewden ibarat.

Dialekt, sóylesim dep xalıqlıq tildiń ózine tán ózgeshelikleri bar jergilikli tarmaqlarına aytıladı. Olar ulıwma tilge tán ortaq belgilerden ózgeshe ózgesheliklerdi óz ishine qamtıydı. Dialekt termini tilde ulıwma xalıqlıq sıpat almaǵan, belgili bir aymaqta ǵana qullanılatuǵın tillik ózgesheliklerdiń jıynaǵın, ózine ǵana tán tillik ózgeshelikleri bar jekelengen aymaqtı bildiredi.

Dialekt – bul sózlik quramında, grammatikalıq qurılısında óz ózgesheliklerine iye bolǵan tildiń jergilikli variantı, óz – ara bir – birine jaqın bir neshe sóylesimlerdiń jıyındısı. Dialekt – óziniń kólemi, qullanılıw sheńberi boyınsha belgili bir aymaq xalqına xızmet etedi, sol jerde jasawshı xalıqtıń sóylew tili. Ondaǵı ózgeshelik ádebıy tilge qaraǵanda bir qansha belgileri menen ajıralıp turadı.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иктисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995, 148 - б.

Sóylesim bolsa belgili bir aymaqta jasaytuğın xalıqtıń awızeki sóylew tiline tán bolǵan til variantı. Sóylesim jergilikli dialektlerdiń kishkene ayaqların qamtıytuğın bólegi. Máselen, Qaraqalpaqstan jaǵdayında dialekt eki – úsh hám onnan da kóp rayon kólemindey jerdi qamtısa, sóylesim bir rayon yamasa eki – úsh awıl, aymaq kólemindey jerdi ǵana qamtıwı múmkin. Olardıń qansha aymaqqa taralıwı sóylesimlerdeń qalıplıw tariyxına, ondaǵı belgili jaǵdaylarǵa baylanıslı boladı. Negizgi tillik belgileri birgelki sóylesimler ǵana dialekt uğımın payda etedi. Bir dialekttiń ishine onıń basqa dialektlerden ayırmasılıǵın kórsetetuđın tiykarǵı ózgesheliklerin hám ózlerine ǵana tán bir qansha mayda ózgesheliklerin saqlay otırıp, bir neshe sóylesim kiriwi múmkin. Jergilikli ózgesheliklerdiń taralıw shegarasına qaray geypara tillerde sóylesim óz ishinde bir neshe mayda sóylesimlerde bólinedi.

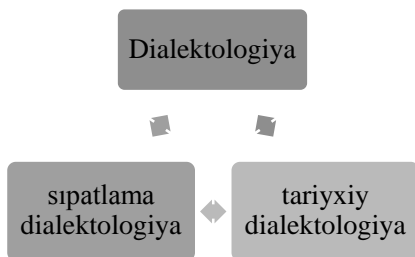
Tiykarǵı dialektlik ózgeshelikleri birgelki bolıp kelgen sóylesimlerdeń jıynaǵı rus ádebiyatlarında, tyurkologiyalıq miynetlerde narechie dep atalǵan. Tiykarınan, dialekt, sóylesim, narechie degen terminler bir – birine jaqın túsinipler. Olardıń bárine de jergilikli til ózgeshelikleri tiykar boladı. Dialektler de ádebiy tildeǵı sıyaqlı fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq jaqtan arnawlı izertlewdi talap etedi.

Dialektlik sózler – bul ulıwma xalıqlıq sóylew tiline emes, al sol ulıwma xalıqlıq sóylew tiliniń aymaqlıq kórinisleri bolǵan dialektlerge tiyisli birlik. Sonlıqtan da, bunday birlikler ádette bir dialektte qollanılıp, basqa dialektlerde hám ádebiy tilde ushıraspaydı.²

Dialektlik sóz bolıw ushın eki shárt esapqa alınadı: 1) ádebiy tilde qollanılmaytuğın, tek belgili bir dialektke, sóylesimge tán sózler; 2) dialektlik sózdiń taralıw shegi (izoglosı) bolıw kerek. Bunday shárt, ólshem, talaptı bassılıqqa almasaq onda dialektlik sózlerdi basqa leksikalıq birliklerden ajırata almaymız. Demek, dialektlik sózler ádebiy tilde ushıraspaytuğın, biraq usı tildiń dialekt hám sóylesimlerine tán bolǵan sóz hám sóz dizbekleri. Al izertlew obektine qaray ózin qorshalǵan obektti túrlişe jaǵdayda úyreniliwi jaǵınan dialektologiya eki tarawǵa bólinedi: 1) sıpatlama

² Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili (darslik). Toshkent, «Universitet», 2006, 89 - 6.

(opisatelnaya) dialektologiya yamasa dialektografiya; 2) tariyxiy dialektologiya.

Sıpatlama dialektologiya yaki dialektografiyanıń wazıypası – tildegi jergilikli dialektler menen sóylesimlerge tán bolǵan fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq ózgesheliklerdi tabıw, qurılısın sıpatlaw, sol haqqında túsinikler beriw. Tariyxiy dialektologiyanıń wazıypası – tilimizdegi dialektler menen sóylesimlerdiń, dialektlik ózgesheliklerdiń payda bolıw sebebin, rawajlanıwı, túrli waqt jáne jıllardaǵı ózgerisleri, anaw yaki mınaw sóylesimniń qońsılas tuwısqan túrkiy tillerine óz – ara qatnasın anıqlaw, tariyxın izertlew. Sonday – aq, dialektler menen sóylesimlerdi lingvogeografiyalıq kózqarastan úyreniwdiń tariyxiy táreplerin de úyrenedi. Bunıń ózi xalıq hám millet tilleriniń qáwim tilinen urıw tiline, urıw tilinen xalıq tiline, xalıq tilinen millet tiline awısıp otırıwındaǵı rawajlanıw jolların anıqlawǵa múmkinshilik beredi. Dialektologiyanıń bul eki tarawı bir – biri menen júdá tıǵız baylanıslı. Sonıń menen birge, qaraqalpaq tilindegi dialektlik ózgesheliklerdi hár qıylı kózqarastan toparlarǵa bóliwge boladı. Misalı, olar tariyxiy kózqarastan tıp tórkini jaǵınan bir neshe toparlarǵa bólinedi. Taralıw aymaǵı, shegarası, qurılısı jaǵınan yamasa erte ya kesh payda bolıwı jaǵınan da dialektizmlerdi toparlarǵa bólip, jiklewge boladı. Dialektler menen sóylesimlerdi hár tárepleme úyreniw bul – xalıqtıń, tildiń tariyxına qatnaslı bolǵan bahalı materiallardı beredi. Buǵan qosımsha, tariyxiy jaǵdaylarǵa baylanıslı qollanıwıdan shıǵıp qalǵan yamasa óziniń formasın ózgartken leksikalıq elementler, sonday – aq, geypara grammatikalıq formalardıń eń dáslepki túri jergilikli sóylesimlerde saqlanǵan boladı. Usı kózqarastan alıp qaraǵanda dialektologiya til tariyxın úyreniwde til biliminiń zárúrli tarawlarınıń biri esaplanadı. Bul

taraw óziniń usınday tárepleri menen qaraqalpaq tiliniń búgingi kúnge shekem saqlanıp qalǵan jazba esteliklerin hár tárepleme úyreniw ushın da kerekli.

Solay etip, qaraqalpaq tiliniń dialekt hám sóylesimlerin úyreniw, izertlew til tariyxı, házirgi qaraqalpaq ádebiy tili, onıń orfografiyası menen orfoepiyasın bunnan bılay da jetilistiriwde de áhmiyetli orındı iyeleydi.

2. Qaraqalpaq dialektologiyası qalıplesiwiniń tiykarǵı basqıshları. Xalıqtıń awızeki sóylew tiliniń ulıwma sistemasındaǵı dialektler, sóylesimlerdiń ózgesheliklerin, olardıń xızmetin, taralıw shegin úyreniw menen shuǵıllanatuǵın qaraqalpaq dialektologiyası qaraqalpaq til biliminiń ayrıqsha bir tarawı sıpatında sońǵı jıllarda payda boldı. Til biliminiń bul tarawınıń payda bolıwı tilimizdiń dialekt hám sóylesimleriniń ózgesheliklerin 1960 – jıllardan baslangan jobalı hám sistemalı izertlew menen baylanıslı. Tilimizdiń dialekt hám sóylesimlerin jobalı túrde sistemalı izertlewde Ózbekstan Respublikası ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan filialınıń (házirgi bóliminiń) quramında «Qaraqalpaq tili tariyxı hám dialektologiyası» sektorınıń ashılıwı, qaraqalpaq til biliminiń usı tarawı boyınsha shuǵıllanǵan dialektologog hám til tariyxı qánigeleriniń payda bolıwı, sonıń menen birge, xalqımızdıń awızeki sóylew tiliniń tariyxına qızıǵıwshılıqtıń artıwı sebepshi boldı.

Qaraqalpaq til bilimi tarawlarınń biri bolǵan qaraqalpaq dialektologiyasınıń payda bolıwı, qalıplesiwi hám rawajlanıw tariyxında tómendegi basqıshlardı kórsetiwge boladı.

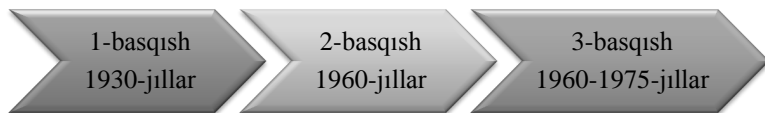
Birinshi basqısh (1930 – jıllar) qaraqalpaq tiliniń dialekt hám sóylesimlerin ámeliy jaqtan izertlew, ádebiy tilimizdiń dialektlik bazasın belgilew, jazıwdı dúziw, fonetika hám grammatikanıń tiykarın islep shıǵıw hám t.b. usınday jumıslar menen sıpatlanadı. Bul dáwirde tilimizdiń dialekt hám sóylesimlerin izertlew máseleleri menen belgili tyurkologlar S.E.Malov, E.D.Polivanov, N.A.Baskakov, A.A.Sokolovlar shuǵıllandı.

Ekinshi jańa basqısh (1960 – jıllar) qaraqalpaq tili dialektologiyasınıń qaraqalpaq til biliminiń arnawlı bir tarawı sıpatında qalıplesken hám rawajlanǵan dáwiri bolıp esaplanadı. Bul dáwirde qaraqalpaq tili dialektologiyasınıń haqıyqat qalıplesiwinde hám jáne de rawajlanıwında prof. N.A.Baskakovtıń «Qaraqalpaq

tili» (I – II tomlar) atlı miyneti ayrıqsha áhmiyetke iye boldı. Bul jumıslar avtordıń 1926 – jıldan baslap bir neshe jıllar dawamında qaraqalpaq xalqınıń awızeki sóylew tili, onıń dialekt hám sóylesimleri boyınsha jıynağan materialların belgili bir sistemaǵa túsiriw, olardı izertlewdiń jemisi bolıp esaplanadı.

Úshinshi basqısh (1960 – 1975 – jıllar). «Qaraqalpaq tili tariyxı hám dialektologiyası» sektorınıń ilimiy xızmetkerleri tárepinen júrgizilgen bir qansha dialektologiyalıq ekspediciyalardıń nátiyjesinde qaraqalpaq tiliniń dialektologiyası boyınsha kóp ǵana bahalı maǵlıwmatlar jıynaldı. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń barlıq rayonları boyınsha toplanǵan bul materiallar tiykarında izertlew jumısları júrgizilip, qaraqalpaq tili dialektologiyasınıń fonetika, grammatika, leksika, semantika tarawları boyınsha bir neshe monografiyalar, dissertaciya jumısları, maqalalar járiyalandı. Bul miynetler qaraqalpaq tili dialektologiyasınıń teoriyalıq hám materiallıq bazasına aynaldı.

Solay etip, awızeki sóylew tiliniń sistemasındaǵı ayırım dialektlik ózgesheliklerdi izertlew, sonday – aq olardaǵı ózgesheliklerdiń geografıyalıq jaqtan taralıw shegin, xızmetin anıqlaw menen shuǵıllanatuǵın qaraqalpaq til biliminiń tiykarǵı tarawı – qaraqalpaq dialektologiyası qalıplesti.

Juwmaqlap aytqanda, xalıqtıń awızeki sóylew tili júdá bay. Awızeki sóylew tilinen materiallar jıynaw, onı ilimiy aylanısqa salıp kerek orında paydalanıw júdá áhmiyetli. Sonıń menen birge xalıqtıń awızeki sóylew tili ádebiy til ushın tiykarǵı derek bolıp esaplanadı. Sebebi ádebiy til xalıqtıń awızeki sóylew tili tiykarında qalıplese, rawajlanadı hám tolısıp baradı.

Yadta saqlañ!

• Dialekt, sóylesim dep xalıqlıq tildiń ózine tán ózgeshelikleri bar jergilikli tarmaqlarına ayıladı.

- Dialekt termini tilde ulıwma xalıqlıq sıpat almağan, belgili bir jerde ǵana qollanılatuǵın ózgesheliklerdiń jıynaǵın, ózine ǵana tán tillik ózgeshelikleri bar jekelenen aymaqtı bildiredi.

“Túsinikler” analizi	Juwap	Bahalaw
1. Dialektologiyanıń izertlew obekti ne?		
2. Qaraqalpaq dialektologiyası qanday tarawlardan turadı?		
3. Dialekt penen sóylesimniń bir-birinen qanday ayırmashılıǵı bar?		
4. Dialektlik sózler menen tildiń basqa leksikalıq birlikleriniń ayırmashılıǵı nede?		
5. Dialektologiya tildiń qaysı tarawları menen baylanıslı úyreniledi?		

TAYANISH TÚSINIKLER:

Variant – til birlikleriniń ózgeriwinen payda bolatuǵın hár túrli formalar: affikslerdin variantı, sózlerdiń variantı.

Dialektologiya – til biliminiń dialektler menen sóylesimlerin izertleytuǵın tarawı.

Dialekt – aymaqlıq hám sociallıq tıǵız baylanıstıń nátiyjesinde qalıplesken, grammatikalıq qurılısında, sózlik quramında óz ózgesheliklerine iye bolǵan tildiń jergilikli variantı.

Dialektizm – belgili bir aymaqta jasaytuǵın xalıqtıń awızeki sóylew tilinde ózine tán ózgeshelikleri menen qollanılatuǵın sózler.

Dialektografiya – dialektlik ózgesheliklerdiń hár qıylı aymaqta tarqalıwın izertleytuǵın dialektologiya tarawınıń bir bólimi.

Izoglossa – lingvistikalıq kartada til ózgeshelikleriniń aymaqlıq shegarasın kórsetetuǵın sızıq.

Sóylesim – jergilikli dialektlerdiń kishkene aymaqların qamtiytuǵın bólegi.

1.1. Shınıǵıw. Berilgen tekstti oqıp shıǵıń. Dialektlik sózlerdiń máńisin aytıń.

– Haw, aǵay! Óytip balanıń pisin qurtpań? Seniń bir tobińa mına zatlar *bas - ton*. Aynagúl bul sorawǵa juwap beriwdiń ornına bul kózqarastan náresteligindegi «ákeń jaman» dep zerebesin úyirgen adamlardıń tulǵa - ápsherin kórgendey, usı bir *kesir sózden* tolǵan kewilxanasındaǵı zapıran qozǵalıp ketkendey hazar payda boldı.

– Házir shıraǵım, házir, – dep Aynagúldiń ózine arnalǵan sarı zerenine *bir sıńar uwıs* sókti saldı da ústine kópshigen qaymaqlı sútti quyıp jibergende, sók sıńǵırlap sútke aralastı. Seytmurat muǵallimniń *keskinsiz* tulǵası kóz aldında.

– Seytmurat! Alqımınan buwma. Óltirip qoyasań – ǵoy – degen Perdexanniń *tutımlı* dawısı anıq esitiledi. Bizler mına Aynagúlge aytqan sózlerinen, islegen qıyanetinen *payqaslap*, Qıdırbay muǵallimimizdi esledik. «Iyt úredi, kárwan kóshedi» degendi *tuyınıp jasay bil!*

– *Pitiwaja* baǵdı qurtıp, sonsha tuttı otqa jaǵıwdıń ornına onı pákize nawqanǵa paydalanǵanımda da bolatuǵın edi. Aradan eki kún ótip úshinshi kúнге qaraǵanda hayal qara úydiń qaptalında turǵan tuxımdı umıtıp, arqayın baspaq jılistırıwǵa ketedi. Kempir baspaǵım arqanlap, bir - eki baw ot orıp kelse, ózlerinde tek jalǵız qoraz bolǵan. Sol qorazı ergenektıń astınan úyge kirip, jibitip qoyǵan tuqımdı jep tawısıp bası qaqańlap úyden ǵoǵaqlap shıǵa beredi ǵoy. Hayal gúmanlanıp bara jartı qabaqtı kórse, rastan ǵarbız tuxım túwe *dánnehe* joq.

– Háy, Tájeke háwlikpe. Áste - aqırın sóyle! Meniń awzımdı qızdıra berme. Men etikti seniń bir ózińe tikpeymen, xalıqqa tigemen. Jaq xalıq dúziw taban kiymeymiz dese onda baska ǵáp. Ábzelinde meniń qanday etik tikkenim menen seniń *kóbasa* jumısıń bolmasın!

Men de Dálibaydıń *qoyrawındaǵı* qawını pisti degen xabardı esitip, bir kúni azan menen qawın qosına betledim. Qawın atızdıń arqasındaǵı úlken japtıń irashına minip, awılımnıń sán - saltanatına biraz názer tasladım.³

³ Есемуратова Г. Шығармалары I том. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 2013, 6 - 8 - б.

1.2. Şınıǵıw. Hár birińiz óz aymaǵınıńızda qollanılatuǵın sheklengen leksikalıq birliklerge 10 sóz tawıp jazıń. Jazǵan sózlerińizdi óz toparıńızda talqılań.

<i>Test</i>	
Dialekt degenimiz ne?	a) Dialekt – bul jergilikli awızeki sóylew tiliniń keń kólemin qamtıydı
	b) Dialekt – bul ózgeshelikke iye sózler
	v) Dialektlerdiń ádebiy tilden parqı joq
	g) Dialektler ádebiy tilge xızmet etedi
Sóylesim degen ne?	a) Ádebiy tildiń bir elementi
	b) Dialektlik sózlerdiń jıyınıǵı
	v) Belgili bir aymaqtaǵı xalıqtıń sóylew tiliniń ózgesheligi
	g) Ádebiy tilden parıqlanbaytuǵın sózler
Dialektlik sózler degenimiz ne?	a) Tek sóylesimlik sózler
	b) Dialektlik hám sóylesimlik sózler
	v) Dialektlik ózgeshelikke iye bolǵan sheklengen xarakterde qollanılatuǵın sózler
	g) Jargon hám dialektlik sózler
Dialektologiyaniń tiykarǵı wazıypaları, onıń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti.	a) Til tariyxın izertlewde, kórkem shıǵarmalardı túsiniwde, qaraqalpaq tilin oqıtıwda áhmiyetli
	b) Ádebiy kórkem shıǵarmalardı túsiniwde áhmiyetli
	v) Til tariyxın izertlewde áhmiyetli
	g) Qaraqalpaq tilin oqıtıwda áhmiyetli
Aymaqlıq dialektlerdi jobalı túrde izertlew jumısları qaysı dáwirde baslandı?	a) 1965
	b) 1960
	v) 1973
	g) 1958

Dialektizm bolıw ushin qanday talaplarǵa juwap beriw kerek?	a) Belgili bir shárti joq
	b) Ádebiy tilde qollanılmaytuǵın, tek belgili bir sóylesimge, dialektke tán sóz bolıw kerek
	v) Tek belgili bir sóylesimge, dialektke tán sóz bolıw kerek hám óziniń taralıw shegi (izoglosı) bolıw kerek
	g) Dialektizmniń óziniń taralıw shegi bolıw kerek
Dialektlerdi, ondaǵı til ózgesheliklerin úyreniwdiń qanday áhmiyeti bar?	a) Dialektler, til tariyxın, xalıq tiliniń sóz baylıǵın úyreniwde áhmiytli
	b) Sóylesimlerdi izertlewde áhmiytli
	v) Til tariyxın izertlewde áhmiytli
	g) Lingvogeografiyanı izertlewde áhmiytli
Qaraqalpaq dialektologiyasınıń qalıplesiwiniń birinshi basqıshında dialekt hám sóylesimlerdi izertlew jumısı menen shuǵıllanǵan tyrkologlar.	a) S.E.Malov, E.D.Polivanov, N.A.Baskakov, A.A.Sokolov
	b) E.D.Polivanov, N.A.Baskakov, D.S.Nasırov
	v) N.A.Baskakov, A.A.Sokolov, O.Dospanov
	g) A.A.Sokolov, S.E.Malov, N.A.Baskakov
Sıpatlama dialektologiyasınıń wazıypası	a) Sheklengen xarakterdegi sózlerdiń qurılısın anıqlaw
	b) Aymaqlıq tilniń fonetikalıq, grammatikalıq qurılısın sıpatlaw
	v) Tildegi dialektler menen sóylesimlerdiń fonetikalıq, grammatikalıq hám leksikalıq qurılısın sıpatlaw
	g) Leksikalıq ózgeshelikti tabıw

Tariyxıy dialektologiyanıń wazıypası	a) Xalıq ya millet tilleriniń tariyxın izertlew
	b) Tilimizdegi dialektler menen sóylesimlerdiń, dialektlik ózgesheliklerdiń payda bolıw sebebin, tariyxın izertlew
	v) Xalıq tilinen millet tiline qalay awısıwın izertlew
	g) Qáwim tilinen xalıq tiline awısıwın izertlew
Dialektologiya til biliminiń qaysı tarawları menen baylanıslı?	a) Etnografiya, fonetika
	b) Leksika, morfologiya, sintaksis
	v) Til tariyxı, etnografiya, geografiya
	g) Til tariyxı, leksikologiya

1.3. Tapsırma. D.S. Nasırovtıń miynetinen óz aymaǵınıń haqqında ayılǵan maǵlıwmatlardı úyreniń.

2. ÁDEBIY TIL HÁM DIALEKTLER ARASÍNDAGÍ QATNAS

Jobası:

1. Ádebiy til hám xalıqtıń awızeki sóylew tili.
2. Qaraqalpaq tili dialektleriniń izertleniwi.

1. Ádebiy til hám xalıqtıń awızeki sóylew tili. Hár qanday xalıqtıń ádebiy tili onıń awızeki sóylew tiliniń tiykarında qalıplese, tolısadı, bayıdı hám rawajlanıp otıradı. Ádebiy tildiń qalıplesiwinde awızeki ádebiyattıń úlgileri úlken xızmet atqaradı. Xalıq qosıqları, naqıl - maqallar, dástanlar hám t.b. awızeki xalıq dóretpeleriniń úlgileri bolıp tabıladı. Olar ulıwma qaraqalpaq xalqınıń ásirler dawamında basınan keshirgen tariyxı, etnografıyası, turmısı menen tıǵız baylanıslı boladı. Ádebiy tildiń belgili norması, qaǵıydası bar hám awızeki sóylew tiline salıstırǵanda fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq qurılısı jaǵnan ózgeshelikke iye.

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń qalıplesiwi bir neshe dáwirlerdiń óz ishine aladı. Ádebiy til óz gezeginde sol tildiń dialekt hám sóylesimleriniń esabınan da tolısadı, bayıdı hám rawajlanıp otıradı. Ádebiy til bul kúndelikli kórkem ádebiyattıń, gazeta - jurnallardıń, radio, televidenienniń bir qalıpke túsken, belgili bir formaǵa iye bolǵan, orfografiyalıq hám orfoepiyalıq normalar tiykarında durıs jazılıp, durıs aytıwdı talap etetuǵın til. Bul ulıwma xalıqlıq millet tili bolıp, ol xalıq ushın qatnas quralı bolıp xızmet etedi. Al, qálegen ádebiy til xalıqtıń awızeki sóylew tiline tiykarlanadı. Demek, ádebiy tildiń rawajlanıwında xalıqtıń awızeki sóylew tiliniń belgili dárejede ornı bar. Sonıń menen birge ádebiy til óz gezeginde jergilikli xalıqtıń tiline de tásir etedi. Sebebi, kúndelikli radio, televidenie, gazeta, baspa sóz materiallarınıń xalıqtıń awızeki sóylew tiline belgili dárejede tásiiri bar.

Awızeki sóylew tilinde qaraqalpaq xalqınıń bir neshe ásirlerden beri basınan keshirgen kelip shıǵıw tariyxına qatnası bar biraz nárseler saqlanǵan. Sonlıqtan, bay jazıw tariyxına iye bolmaǵan tiller ushın xalıqtıń awızeki sóylew tilin úyreniw júdá áhmiyetli.

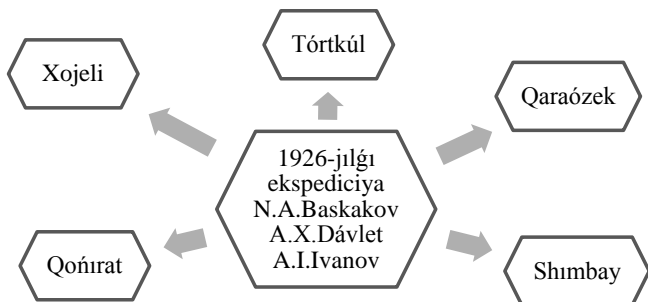
Qaraqalpaq xalqınıń awızeki sóylew tilinde onıń ótkendegi tariyxına, turmısına, kásibine, basqa xalıqlar menen qatnasına

baylanıslı bir qansha maǵlıwmatlardıń saqlanǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Xalıqtıń awızeki sóylew tiline tán bolǵan, onıń aymaqlıq ózgesheliklerin kórsetetuǵın bunday qubılıslardı óz waqtında úyrenip, izertlep, ilimiy aylanısqa salıw zárúr.

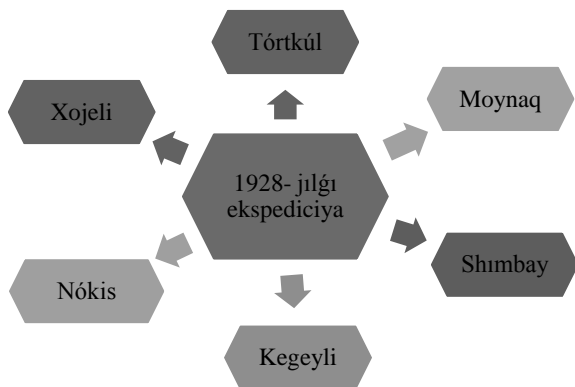
2. Qaraqalpaq tili dialektleriniń izertleniwi. Xalıqtıń janlı awızeki sóylew tiliniń baylıǵın jıynaw, onı izertlew, basqa dialekt hám sóylesimlerge salıstırıp, ózgesheliklerin kórsetiw júdá áhmiyetli.

Tildiń dialektlik ózgesheliklerin ilimiy kózqarastan tereń úyreniw ushın sol dialektte sóylewshilerdiń milliy hám mádeniy táreplerin jaqsı biliw talap etiledi. Sebebi, sol dialekttegi ayırım sóz hám atamalar sóylewshilerdiń úrp - ádeti, kásibi, óneri hám basqa da ózgesheliklerine baylanıslı boladı. Bunnan tısqarı, bir tildegi bazı bir belgiler basqa tillerge ótiwde sol tilde sóylesetuǵın milletlerdiń ortasındaǵı óz - ara mádeniy hám ekonomikalıq baylanıslar úlken tásirin kórsetedi. Demek, hár qanday xalıqtıń awızeki sóylew tilindegi jergilikli ózgesheliklerdi hár tárepleme úyreniw, olardaǵı fonetikalıq, leksikalıq hám grammatikalıq ayrıqshalıqlardı izertlewde birinshi gezekte sol jerde jasawshı xalıqtıń kúndelikli turmısı, etnikalıq quramı, kóship qonıslanıw jaǵdayları, tuwısqan xalıqlar menen qońsılas otırıwı, sol aymaqtaǵı xalıqtıń sanı, geografıyalıq jaqtan ornalasıwı hám t.b. máseleler de dıqqattan shette qalmawı kerek. Sebebi, xalıqtıń tili onıń tariyxı menen tıǵız baylanıslı.

Qaraqalpaq tilindegi dialektlik ózgesheliklerdi sistemalı hám jobalı túrde izertlew jumısları sońǵı dáwirlerden baslandı. Qaraqalpaq tili dialektleriniń izertleniwi haqqında sóz etkenimizde eń birinshi gezekte rus alımlarınıń miynetlerin aytıp ótiw ornlı. Xalıqtıń janlı awızeki sóylew tilindegi ózgesheliklerdi jıynaw boyınsha 1926 – jılı arnawlı shólkemlestirilgen ekspediciya quramında Moskva mámleketlik universiteti tariyx - etnologiya fakultetiniń studentleri N.A.Baskakov, A.X.Dávlet hám A.I.Ivanovlar bolıp, Qaraqalpaqstannıń Tórtkúl, Qaraózek, Shımbay, Qońırat, Xojeli rayonlarında bir qansha jumıslardı ámelge asıradı.

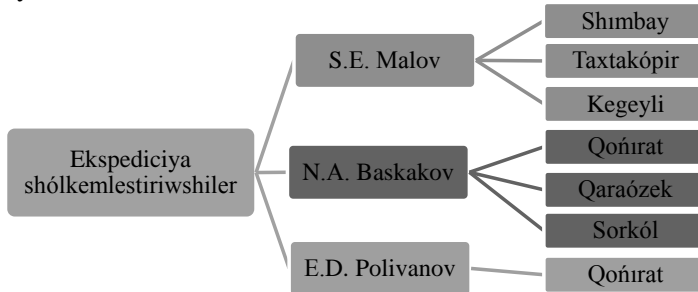

Bul dáslepki dialektologiyalıq ekspediciya waqtında jergilikli qaraqalpaqlardıń awızeki sóylew tilinde ushırasatuǵın kóp ǵana materiallar toplanadı. Ayta ketetuǵın jaǵday, bul izertlewshiler tárepinen jıynalǵan materiallar baspa sóz betlerinde jarıq kóriw múmkinshiligine iye bolmaǵan. Bunnan sońǵı dáwirde 1928 – 1929 – jılları xalıqtıń awızeki sóylew tilinen tekstlerdi jazıp alıw jumısları dawam etedi. 1928 – jılı Tórtkúl, Shımbay, Kegeyli, Nókis, Xojeli, Moynaq rayonlarında, al 1929 – jılı tiykarınan, Tórtkúl hám Beruniy rayonlarında jumıslar alıp barıladı.

1930 – jılı S.E.Malovtıń bassılıǵındaǵı ekspediciya shólkemlestirilip, ol qaraqalpaq tilindegi dialekt hám sóylesimlerde izertlewdi óz aldına maqset etip qoyadı. Ekspediciya aǵzaları ekige bólinip, birinshisi S.E.Malovtıń bassılıǵında Shımbay, Kegeyli, Taxtakópir rayonlarında jasaytuǵın jergilikli xalıqtıń janlı awızeki sóylew tilinen materiallar jıynaydı. Ekinshisi N.A.Baskakovtıń

basshılığında Qońırat, Sorkól, Qaraózek sóylesimlerin úyrenedi. Sol jıldıń ózinde – aq Ózbekstanńń ilimiy mákemeleriniń baslaması menen Xorezm wálayatındaǵı ózbek dialektleri de úyreniledi. Bul ekspediciyanıń basshısı E.D.Polivanov boladı. Ol Qońırat rayonındaǵı qaraqalpaqlardıń awızeki sóylew tiliniń ózgesheliklerin izertleydi.

Sóz etilgen ekspediciyalardıń juwmaǵı retinde E.D. Polivanov tárepinen qaraqalpaq tili, onıń jergilikli ózgesheliklerin izertlew jumıslarına arnalǵan maqalalar jariq kóredi. Buǵan qosımsha S.E.Malovtıń basshılığında ekspediciya quramındaǵı ekinshi topar tárepinen dialektologiya boyınsha hám qaraqalpaq tiliniń grammatikasına arnalǵan tekstlik materiallar jıynaladı. Al N.A.Baskakovtıń avtorlıǵında qaraqalpaq tiline arnalǵan qunlı miynetler jariq kórdi. Ol óziniń kóplegen miynetlerinde burın izertlew obektinen shette qalǵan qaraqalpaq tiliniń túrkiy semyalas xalıqlardıń ishindegi orın belgiledi.

1931– jılı Qaraqalpaqstan kompleksli ilim-izertlew institutı shólkemleskennen keyin onıń qarawındaǵı etnologiyalıq lingvistikalıq sekciya qaraqalpaq tiliniń hár qıylı tarawları boyınsha jumıs alıp barıw menen birge, Tórtkúl, Beruniy hám Ámiwdárya rayonlarınan dialektlik materiallardı jıynawdı dawam ettiredi.

1936–jılı N.A.Baskakovtıń basshılığında Qaraqalpaqstanńń arqa rayonlarında (Taxtakópir, Qaraózek, Shımbay hám Kegeyli) lingvistikalıq ekspediciya óz jumısın alıp baradı. Ol qaraqalpaq tiliniń fonetika, leksika, morfologiya hám sintaksis tarawlarına tiyisli materiallardı izertlep, burın jıynalǵan tekstlerdi tekseriw boyınsha jumıslardı ámelge asıradı. Eń dáslep qaraqalpaq tiliniń

sóylesimlerine arnalğan geypara maqalalar, xalıq tiliniń dialektlik ózgesheliklerin izertlewge arnalğan kólemli miynetler baspadan shıǵadı.

1951–1952–jılları N.A.Baskakovtıń avtorlıǵında qaraqalpaq tiline arnalğan kólemli miynet jariqqa shıqtı. Bul miynettiń birinshi tomında avtor tárepinen 1926–1945–jıllar aralıǵında qaraqalpaq dialektologiyası boyınsha jıynalğan materiallar (tekstler hám sózlik) berilgen. Al ekinshi toımı tilimizdiń fonetika hám morfologiya tarawlarına arnalıp, salıstırma material retinde xalıqtıń awızeki sóylew tiliniń derekleri keńnen qollanıladi.

Túrkiy tillerdiń dialekt hám sóylesimleri arnawlı izertlengen. Bul tarawda ásirese, ózbek tiliniń dialektleri, sonday–aq, olardaǵı hár bir aymaqtıń, hátteki, kishkene aymaqlardıń da sóylesimleri arnawlı izertlenip ilimiy juwmaqlar islengen.

Házirgi dáwirde qaraqalpaq tili hár tárepleme izertlengen tiller qatarınan orın aladı. Tildiń basqa tarawları sıyaqlı dialektologiya boyınsha da belgili dárejede izertlew jumısları alıp barıldı.

1959–jılı Ózbekstan Respublikası ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan filialı tariyx, til hám ádebiyat institutınıń quramında qaraqalpaq tiliniń tariyxı hám dialektologiyası sektorınıń ashılıwı menen respublikada qaraqalpaq tiliniń dialektlik ózgeshelikleri boyınsha arnawlı jumıslar alıp barıwǵa keń múmkinshilikler tuwdırıldı. Bul iske bassılıq etiwde prof. D.S.Nasırovtıń miynetin, onıń shólkemlestiriwshilik xızmetin atap ótiw orınlı. D.S.Nasırov qaraqalpaq dialektologiyasınıń rawajlanıwına úlken úles qostı. Dáslep onıń qaraqalpaq tiliniń awızeki sóylew tili boyınsha maqalaları jariqqa shıqtı. Onıń arnawlı maqalaları Taxtakópir hám Qaraózek rayonlarındaǵı xalıqtıń awızeki sóylew tiliniń ózgesheliklerine arnalğan. Bul maqalalarında Taxtakópirli qaraqalpaqlardıń sóylewindegi fonetikalıq, grammatikalıq, leksika–semantikalıq ózgesheliklerdi kórsetken.

D.S.Nasırov tárepinen qaraqalpaq tiliniń dialektlerine arnalğan kóplegen maqalalar baspa sóz betlerinde jariq kórdi. Ol 1976–jılı «Qaraqalpaq ulıwma xalıqlıq sóylew tili hám onıń dialektlik júyesiniń qalıplesiwı» degen temada doktorlıq dissertaciya jaqladı.

Joqarıda ayılğan ilimiy-izertlew jumısları tiykarında bir qansha kólemli miynetleri jariqqa shıqtı.

1959–1963–jillarda onlagan dialektologiyaliq ekspediciyalar shólkemlestirilip, respublikamizdın barlıq ayaqlarındađı, onnan tısqarı Ózbekstan hám Túrkménstan respublikalarında jasaytuđın qaraqalpaqlardıń tili boyınsha da bay materiallar jıynalıp, olar ilimiy kózqarastan úyrenildi. Jıynalđan materiallar tiykarında baspa sóz betlerinde Shımbay rayonındađı qaraqalpaqlardıń awızeki sóylew tili boyınsha Á.Niyazovtıń, Moynaqlılardıń sóylesimi hám qubla dialekttıń fonetikalıq sisteması boyınsha O.Bekbawlovtıń kóplegen maqalaları jariq kórdi. Bul ilimiy izertlewleri tiykarında ol 1966–jılı «Qaraqalpaq tili qubla dialektinin fonetikalıq ózgeshelikleri» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Sonday–aq, Moynaqlılar sóylesiminiń leksikası boyınsha T.Begjanovtıń ilimiy maqalaları jariq kórdi. Bul izertlew jumısları tiykarında ol 1966–jılı «Qaraqalpaq tili Moynaq sóylesiminiń leksikası» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Sonday–aq, D.Saytovtıń qaraqalpaq tiliniń dialektologiyasına arnalđan bir qansha maqalaları jariq kórdi.⁴ Buxara qaraqalpaqlarınıń tili boyınsha H.Hamidovtıń arnawlı maqalası bar.

Qaraqalpaq tili dialektologiyasınıń izertleniwine úlken úles qosqan alım professor O.Dospanov. Bul tarawda ol kóplegen jumıslar isledi. Respublikamizdın qubla rayonlarındağı xalıqtıń awızeki sóylew tilin izertlep, usı izertlewleri tiykarında ol 1965–jılı «Qaraqalpaq tili qubla dialektinin leksikası» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı.

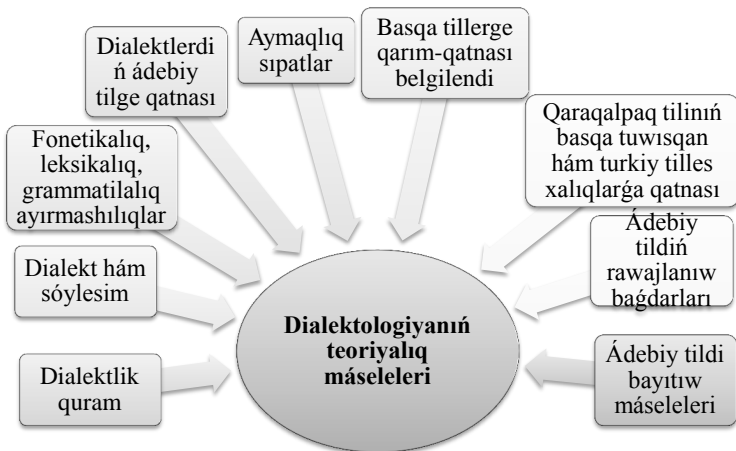
⁴ Сайтов Д. О монографическом исследовании диалектов и говоров каракалпакского языка //Вестник КК ФАН УзССР. Нукус, 1984, № 2, 73-75 - б.

Bul taraw boyınsha ol kóplegen maqalalar járiyaladı. İlimiy izertlewleri tiykarında bir qansha miynetler jazdı.⁵ Qaraqalpaq tiliniń dialektlik leksikasın lingvogeografiyalıq aspekte izertlep, 1980 – jılı ol doktorlıq dissertaciyasını jaqladı.⁶

1960 – jıldan baslap búgingi kúnge deyin jergilikli xalıqtń awızeki sóylew tiliniń ózgeshelikleri boyınsha jıynalǵan materiallardı ilimiy kózqarastan islep shıǵıw, olardıń nátiyjelerin juwmaqlastırıwda bir qansha teoriyalıq máselelerdi qayta qarap sheshiwge múmkinshilik tuwdı. Sonıń nátiyjesinde: 1) tildiń dialektlik quramı belgilendi; 2) ádebiy tildiń qáıplesiwinde tirek dialekt hám sóylesimler belgilendi; 3) dialektler arasındǵı ayırmaslıqlar (fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq) anıqlandı; 4) dialektler arasındǵı tillik-strukturalıq, ayırmaslıqlardıń házirgi qaraqalpaq ádebiy tiline qatnası máselesi anıqlandı; 5) tilimizdegi dialektlerdiń payda bolıwındaǵı qáwimlik yamasa aymaqlıq sıpatları anıqlandı; 6) xalıqtń awızeki sóylew tili hám dialektlik materiallar tiykarında qaraqalpaq tiliniń Orta ásirlerdegi qáwimlik birlik tilleri bolǵan bulgar, pecheneg, oǵuz, qıpshaq tillerine qarım-qatnası belgilendi; 7) tildiń dialektler sistemasındaǵı tillik-strukturalıq ayırmaslıqlardı belgilew, olardı basqa túrkiy tilleriniń faktleri menen salıstırmalı-tariyxıy kozqarastan úyreniwdiń nátiyjesinde qaraqalpaq xalqı, onıń tiliniń basqa tuwısqan házirgi túrkiy tilles xalıqlarǵa, olardıń tillerine qarım – qatnası anıqlandı; 8) awızeki sóylew tili, onıń jergilikli dialektlerin házirgi dáwirdegi rawajlanıw processlerin, basqa tiller menen qarım-qatnasın úyreniw nátiyjesinde ádebiy tildiń máseleleri (alfavit, orfografiya, orfoepiya) hám ádebiy tildin rawajlanıw baǵdarları belgilendi; 9) xalıqtń awızeki sóylew tili, onıń dialektleri esabınan ádebiy tildi bayıtıw máseleleri sheshildi.

⁵ Доспанов О. Қарақалпақ тили кубла диалектиниң лексикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977; Диалектная лексика каракалпакского языка. Нукус, «Қарақалпақстан», 1980.

⁶ Доспанов У.Д. Диалектная лексика каракалпакского языка в лингвogeографическом аспекте. Автореф. дис. докт. филол. наук. Ташкент, 1980.

Qaraqalpaq dialektologiyasınıń tiykarǵı baǵdarı xalıqtıń awızeki sóylew tilin, onıń quramındaǵı aymaqlıq dialektlerdiń fonetikalıq, leksikalıq hám grammatikalıq ózgesheliklerin esapqa alıw, olardı diaxroniyalıq hám sinxroniyalıq jobada izertlewden ibarat. Hár qanday xalıq yamasa millet tilindegi dialektlik yaqı sóylesimlerde tán ózgesheliklerdi úyreniw – anaw yaqı mınaw xalıqtıń, millettıń tilin biykarlamaydı, kerisinshe, belgili xalıq, millet tiliniń qaliplesiw jaǵdayın, tildiń payda bolıwındaǵı etnikalıq, tillik elementlerdi anıqlawǵa, ádebiy tilin dúziwge járdem beredi. Tildegi dialektlik ózgeshelikler tariyxıy, siyasiy-ekonomikalıq, mádeniy qarım-qatnasıqlarǵa baylanıslı payda bolatuǵın tariyxıy qubılıs. Tilimizde saqlanıw kiyatırǵan dialektlik ózgesheliklerde xalıqtıń quramına kirgen urıw-qáwim tilleriniń, tásirlerdiń hám basqa tuwısqan tiller menen qarım-qatnasıqlardıń izleri bar. Xalıqtıń awızeki sóylew tilinen materiallar jıynaw, ayırım dialekt, sóylesimlerdiń ózgesheliklerin kórsetetuǵın monografiyalıq jumıslar jazıw, dialektologiyalıq sózlikler dúziw, lingvogeografiyalıq baǵdarda izertlewler júrgiziw ushın izoglosslardı anıqlap, dialektologiyalıq atlaslar dúziw kerek. Bunday dialektologiyalıq izertlewlerdiń teoriyalıq hám ámeliy jaqtan áhmiyeti úlken:

1. Óziniń bay jazba esteliklerine iye bolmaǵan tillerdiń tariyxın izertlewge, bul tillerdiń dialektleriniń payda bolıw, rawajlanıw tariyxın belgilewge járdem beredi.

2. Dialektlik ózgesheliklerdi izertlew tildegi faktlerdi tolıq qamtıwǵa, olardı sinxroniyalıq hám diaxroniyalıq baǵdarda izertlewge, tallawǵa múmkinshilik tuwdıradı.

3. Dialektologiya tildiń tariyxıy máselelerin izertlewde, tariyxıy grammatikasın dúziwde áhmiyetli derek esaplanadı. Bay jazıw tariyxına iye tiller óziniń tariyxıy grammatikası, eski jazıw esteliklerine tiykarlansa, qaraqalpaq tili sıyaqlı az jazıw tariyxına iye bolǵan tillerdiń tariyxıy grammatikası tiykarınan, dialektlik faktlerge tiykarlanıp dúziledi.

4. Dialektologiya xalıqtıń tariyxı, etnogenezi, materiallıq mádeniyatı, basqa xalıqlar menen qarım-qatnasın izertlewge járdem beredi.

5. Dialektologiya til tariyxı, tariyxıy grammatika hám bir qatar pánlerge derek boladı.

6. Qaraqalpaq dialektologiyası ádebiy tilimizdi, onıń orfografiyalıq hám orfoepiyalıq qádelerin normaǵa túsiriwde járdem etedi hám t.b.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq dialektologiyasınıń tiykarǵı wazıypası xalıqtıń awızeki sóylew tili, dialekt hám sóylesimlerdi hár tárepleme izertlewden, dialektlerdiń óz-ara hám ádebiy til menen qarım-qatnasın belgilewden ibarat. Tilimizdiń dialektlerin monografiyalıq jobada hár tárepleme izertlegennen soń ǵana dialektler arasındadı tariyxıy, tillik qarım-qatnastı, tildiń dialektlik sistemasındadı hár bir dialekt, sóylesimniń tutqan ornın, tiykarǵı klassifikasiyalıq belgilerin, ayırım dialektlik izoglossalardıń aymaqlıq jaylasıw shegarasın anıqlaw múmkin. Dialekt hám

sóylesimlerdi monografıyalıq baǵdarda izertlegennen soń dialektlik faktlerdi salıstırmalı-tariyxıy jaqtan úyreniw múmkin. Bir tildiń quramındaǵı dialektlik faktlerge salıstırmalı-tariyxıy jaqtan tallaw jasaw, soń belgili bir tildiń dialektlerin basqa tillerdiń dialektlik faktleri menen salıstırmalı-tariyxıy baǵdarda izertlew dialektologlardıń aldında turǵan áhmiyetli wazıypa. Bunıń tiykarǵı sebebi, tildiń rawajlanıwındaǵı barlıq qubılıslar dialektlerde saqlanadı: olarda ádebiy tilden orın ala almaǵan yamasa ele oǵan kirmegen kóp ǵana faktler, materiallar boladı.

Sorawlar

1. Ádebiy til menen awızeki sóylew tiliniń qanday ayırmashılıǵı bar?
2. Qaraqalpaq tiliniń dialektlerin kimler izertlegen?
3. Izertlew nátiyjeleri tiykarında qanday ilimiy miynetler baspadan shıqtı?

TAYANISH TÚSINIKLER:

Ádebiy til – belgili bir normaǵa salınıp, sistemalasqan ulıwma xalıqlıq tildiń eń joqarǵı forması.

Diaxroniya – tildiń tariyxıy jaqtan rawajlanıw jolları hám bir neshe ásirler dawamında bolǵan ózgerislerdi ilimiy jaqtan anıqlaw.

Sinxroniya – tildiń belgili bir rawajlanıw basqıshındaǵı jaǵdayın lingvistikalıq kózqarastan úyreniw.

Etnografiya – dúnya júzindegi xalıqlardıń quramın, ruxıy mádeniyatın izertleytuǵın ilim.

2.1. Shınıǵıw. Berilgen tekstti oqıń. Tekstten ádebiy tildegi sózlerdi bir bólek, awızeki sóylew tiline tán sózlerdi bir bólek jazıń. Bul leksikalıq birliklerdiń awırmashılıǵın túsindiriy.

Aynagúl mektepke barmaǵan soń azan menen jańa jıldıń aqsha qarın úyip, qar baba soqtı, keyin tamnıń basına minip, qádimgi kúnde qalıplesken ádeti – shıńgiriktiń arasınan altın qaznası – kitabın suwırıp alıp, meniń balalıǵımdı, gódekligimdi keshiriy! – dep súwretti qayta-qayta sıypap, kitaptı qaytadan ornına tıqtı hám tam basındaǵı appaq aqsha qardan taw qılıp úyip, ayaz baba soǵıp, mardıyp ján-jaqqa kóz jiberdi. Mektebi alıstan kózine shalınadı.

Aynagúl sol kúngi aqsha qarǵa oranıp jatırǵan awıl-aymaǵınıń sonsha dárejede sulıw kóringenligine júregi qanday da bir quwanış sezimlerine tolıp, alıp ushadı. Aynagúl burın ózi ósken mákannıń tábiyatınıń bunsha dárejede sulıwlıǵın abaylamaǵan ba yamasa sulıwlıq degen túsiniq sanasına sınbegenlikten be, áytewir usı búgingi sulıwlıqtan ayrıqsha tásirlendi. Mektebiniń dógeregindegi biyik sárwi tallar Aynagúldi qaytadan mektepke shaqırıp turǵanday kórinedi. Mektepke barǵısı keledi. Ne degen menen Aynagúl oyın balası ǵoy.

Qápelimde:

– Aynagúl, ha Ayna...gú..l...! – degen bir quwanışlı, bala dawısı qulaǵına tal-tal kelgendeı boldı. Biraq, Aynagúldiń basınıń gúwlep ketetuǵın ádeti bar – ǵoy, sol gúwildiniń biri shıǵar dep Aynagúl basın kótermedi.

– Ayna apa, anań qara, Atamurat shawıp kiyatır, qolın bılǵap juwiradı, – dep jabırlastı, joqarıǵa dawıslap tórende turǵan kishkene balalar.

Aynagúl jalt qarayman degenshe Atamurat jaqınlap qalıptı. Quwanışıńda shek joq.

– Aynagúl, sen bileseń be? Seymurat muǵallım endi oqıtpaytuǵın boldı. Onıń ornına Saparbay aǵa muǵallım bolıp keldi, – degendi haplıǵıp zorǵa túsindirdi. Aynagúl quwanǵaninan tamnıń basınan qalay jerge túskenin ózi de sezbeı qaldı. Izin esitpeı – aq eki qolın shappatlap sekirip-sekirip túsedi...

Aynagúl jańa jıldan baslap mektepke qatnay basladı.

– Haw, ayrıqsha oqıwshı keldiń be? Táwir bolıp kettiń be? Endi qorıqpa, – dep Saparbay aǵa Aynagúldiń basınan sıypadı... Soń esitiwimshe bir kúni Seytmurat muǵallım awıl aralap, túnletip Dáweke qarawıldıń úyine kelip ángimelesken.⁷

2.2. Shınıǵıw. Hár biriniń óz aymaǵınıńda ózgeshelik penen qallanilatıǵın sózlerdi tawıp jazıń hám ne ushin usılay atalatıǵının túsindirıń.

Úlgi: Dialektte Ádebiy tilde

Mánet – miynet

jańǵız – jalǵız

⁷ Есемуратова Г. Шығармалары I том. Нөкіс «Қарақалпақстан», 2013. 47 - б.

Test

Ádebiy til degenimiz ne?	a) Sóylew tilinen ózgeshe
	b) Sóylew tilinen parıqlanbaydı
	v) Belgili bir qálipke túsken hámme ushın túsiniikli bolǵan til
	g) Dialektlik sózler aralasqan til
Kórkem shıǵarmalarda dialektizmler ne ushın qollanıladı?	a) Belgili bir aymaqtıń, regionnıń turmısın, sol jerdegi adamlardıń sóylew tiliniń ózgesheligin bildiriw ushın
	b) Belgili bir aymaqtıń ózgesheligin kórsetiw ushın
	v) Adamlardıń sóylew tiliniń ózgesheligin kórsetiw ushın
	g) Qaharmannıń xarakterin ashıw ushın
Dialektler menen sóylesimlerdi izertlegende qanday material eń tiykarǵı material boladı?	a) Jergilikli xalıq tilinen tikkeley jıynalǵan material
	b) Belgili bir aymaqtıń tilinen jıynalǵan material
	v) Dialektlerdiń ózgesheligin kórsetetuǵın material
	g) Maǵlıwmat beriwshilerdiń tilinen jıynalǵan material
Dialektlik sózler ádebiy tilge ótiwi múmkin be?	a) Zárúr jaǵdaylarda ótedi
	b) Ádebiy tilge ótpeydi
	v) Ádebiy tilde sinonimleri qollanıladı
	g) Kórkem shıǵarmalar arqalı ótedi
Jazıwshınıń tilinde qollanıǵan dialektizmler ádebiy tilge ótme?	a) Zárúr jaǵdaylarda ótiwi múmkin
	b) Oqıwshıǵa túsiniksiz boladı
	v) Ádebiy tilge ótpeydi
	g) Ádebiy tilge ótedi

O.Bekbaulov qaraqalpaq tiliniń qaysı dialekti boyınsha ilimiy - izertlew jumısın islegen?	a) Qubla dialektiń fonetikalıq ózgeshelikleri boyınsha
	b) Qubla dialektiń leksikalıq ózgeshelikleri boyınsha
	v) Arqa dialektiń morfologiyalıq ózgeshelikleri boyınsha
	g) Arqa dialektiń sintaksislik ózgeshelikleri boyınsha
Qaraqalpaq dialektologiyasınıń dáslepki izertleniwiniń juwmaǵı retinde qanday miynet baspadan shıqtı?	a) S.E.Malov Vvedenie v yazikoznanie
	b) N.A.Baskakov Karakalpakskiy yazık
	v) O.Dospanov Dialektnaya leksika karakalpakskogo yazıka
	g) D.S.Nasırov Stanovlenie karakalpakskogo obshenarodnogo razgovornogo yazıka
Qaraqalpaq tiliniń Moynaq sóylesimi boyınsha kim ilimiy - izertlew jumısın alıp barǵan?	a) O.Bekbaulov
	b) A. Niyazov
	v) O.Dospanov
	g) T.Begjanov
Erte dáwirdegi qaysı ilimpazdı dialektolog sıpatında tanıymız?	a) Yusuf Xas Xajib
	b) Keykavus
	v) Maxmud Qashqariy
	g) Al – Xorezmiy
Qaraqalpaq tiliniń sóylesimlerinde «kirpitiken» sóziniń qanday variantları ushrasadı?	a) Kirpitiken
	b) Kirpitiken // kirpisheshen
	v) Shuqımay // kirpisheshen
	g) Kirpitiken // kirpisheshen // shuqımay

2.3. Shinıǵıw. Berilgen sózlikten leksikalıq ózgeshelikke iye dialektizmerdiń ayırmashılıǵın úyreniń. Sizlerdiń aймаǵıńızda bul dialektizmerdiń qaysısı ushırasadı?

Leksikalıq ózgeshelikke iye dialektizmler Sózligi	
Dialektte	Ádebiy tilde
tostaǵan // qırma	kishkene tabaq
náwbetlesip	gezeklesip
birpara	geypara
mosı qazan	qazan
sol mátte	sol waqıtta
birte - birte	aste - aqırın
keskinsiz	shıraysız, sıqılsız
shapshań	tez
kán	kóp
berik	shıdamlı
suwıt	tez
elgezer // elek	elewish
górek	as, awqat, tamaq
tırtım	tım - tırıs
kóbasa	kóbinese
dánneńe	hesh náirse
tosańlaw	toqtaw
kúlimsip	kúlip
arshıw	tazalaw
ketarı is	jaman, qolaysız is
jayqorsıw	jadırav, kúliw
aznaw	esiw

2.4. Tapsırma. T.Begjanovtıń «Qaraqalpaq tili dialektologiyasınıń máselelerinen» atlı miynetinde berilgen dialektlik sózlerdi ádebiy tildegi sózler menen salıstırıń.

3. TRANSKRIPCİYA

Jobası:

1. Transkripciya haqqında túsiniik.
2. Fonetikalıq hám fonematikalıq transkripciya.

1. Transkripciya haqqında túsiniik. Transkripciya – latinsha transcriptio qayta jazıw degendi bildiredi. Janlı awızeki sóylew tilindegi (dialekttegi) sóylew seslerin (fonemanıń variantları) jazıwda kórsetiw ushın qollanılátuǵın háripler, belgiler sistemasına transkripciya delinedi. Sózdi ilimiy-lingvistikalıq maqsette jazıp alıwdıń arnawlı usılı. Bul sóz ulıwmalıq hám tar mánide qollanıladı. Onıń tar mánisinde tek dialekt hám sóylesimlerdiń ózine tán tárepleri, ózgesheliklerin sózlerdiń aytılwına sáykes etip jazıp alıw túsiniledi. Bunda tildegi bar alfavittegi belgiler jetkiliksiz boladı. Bul belgiler ádette alfavittegi háriplerdiń ústine, qaptalına hám astına shártli belgiler qoyıw arqalı ámelge asırıladı yamasa basqa alfavitten shártli túrde hárip (belgi) qabıl etiledi. Nátiyjede, jazıwda belgiler sanı tiykar etip alınǵan alfavittegi belgiler sanınan kóp bolıwı múmkin.

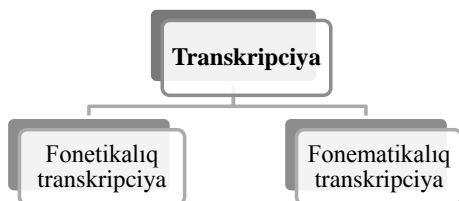
Transkripciyanıń bir qansha túrleri bar. Izertlewshiniń aldına qoyǵan maqsetine baylanıslı onıń hár túrli kórinisleri qollanıwı múmkin. Máselen, basqa tillerdiń fonetikasın yamasa anıq bir tildiń fonetikasın tariyxıy jaqtan bayanlawda fonetikalıq transkripciyadan paydalanıladı. Dialekt hám sóylesimlerden sózlerdi jazıp alıwda bolsa tek transkripciya menen jumıs alıp barıladı. Xalıqtıń arasında keń tarqalǵan dástanlar, ertekler hám basqa xalıqlardıń awızeki dóretpelerin jazıp alıwda, basıp shıǵarıwda da fonetikalıq transkripciyadan paydalanıw maqsetke muwapıq boladı.

Türkiy tillerdi úyreniwde tyurkologlar tárepinen hár qıylı transkripciyalar qollanılgan. Olardıń kópshiligi latin alfavitine tiykarlanıp islengen transkripciyalar bolıp esaplanadı. Ayırımı bolsa hár bir tildegi alfavit tiykarında berilgen.

2. Fonetikalıq hám fonematikalıq transkripciya.

Transkripciya eki túrli boladı. Olardıń birewi fonetikalıq yamasa fonologiyalıq transkripciya dep, al ekinshisi fonematikalıq

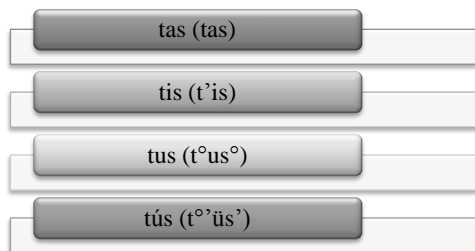
transkripsiya dep ataladı. Olardıń birinshisi fonema túsiniǵi menen, al ekinshisi ottenok túsiniǵi menen baylanıslı boladı.

Fonetikalıq transkripsiya boyınsha fonemanıń barlıq ottenokleri (allofonları) bir tańba menen belgilenedi. Hár bir tilde qansha fonema bolsa, soǵan sáykes sonsha transkriptiyalıq tańba bolıwı tiyis. Transkriptiyanıń bul túri sóz yamasa frazanıń fonemalıq quramın anıq kórsetip turadı. Tildıń fonemalıq quramın anıqlawda hám onıń fonemalıq sistemasın úyreniwde fonematikalıq transkriptiyadan paydalanıladı. Ádettegi jazıwdan da kóbinshe sózlerdiń fonemalıq quramı bilinip turadı. Mısalı, tana, qala, sına, tart hám t.b. Bul sózlerdiń hár biri 4 fonemadan turatuǵınlıǵı, jazılǵan hár bir háriptiń sáykes bir fonemanı ańlatatuǵınlıǵı málim.

Bul sózlerdiń orfografiyası menen transkriptiyasınıń teńdey ekenligin olardıń fonematikalıq transkriptiyasınan da kóriwge boladı. Sonıń menen birge, orfografiyası menen fonematikalıq transkriptiyası sáykes kelmeytuǵın da sózler kóp ushırasadı. Bul orfografiyanıń principlerine baylanıslı. Mısalı: ek (yek), oq (woq), ós (wös). Bul sózlerde e, o, ó háripleriniń hár biri eki fonemanı bildiredi.

Fonetikalıq transkripsiya boyınsha fonemanıń hár túrli fonematikalıq jaǵdaylarǵa baylanıslı belgili dárejede hár túrli bolıp ayılıwı esapqa alınadı. Fonemanıń ottenokları (allofonları) qosımsha tańbalar qosıw arqalı tańbalanadı. Mısalı: tas (tas), tis (t'is), tus (t°us°), tús (t°üs°) sózlerindeki t hám s dawıssızları qońsıl dawıslı fonemalardıń inǵayına qaray birde juwan (t), (s) túrinde, birde jıńishke (t'), (s'), túrinde, birde erinlik (t°), (s°) túrinde, birde erinlik hám jıńishke (t°'), (s°') túrinde ayıladı.

Solay etip, seslerdi artikulyaciya hám akustikalıq aspette olardıń ottenokların beretuǵın bolsaq, onda fonetikalıq transkripciyadan paydalanamız. Fonetikalıq transkripciya múyeshli tik [] qawıs penen, al fonematikalıq transkripciya jatıq sızıq // penen jazıladı. Fonetikalıq transkripsiya sóylewdegi fonemanıń variantları bolǵan anıq sóylew seslerin belgilewde qollanıladı. Al fonematikalıq transkripsiya tildegi fonemalardıń aytılıw normaların belgileydi. Hár bir tildiń ózine tán ózgeshelikleri esapqa alına otırıp dúzilgen alfavit sol tilge ǵana xızmet etse, ol tillik birliklerdiń xalıqaralıq fonetikalıq alfaviti menen beriliwi basqa xalıq wákıllerine de, ulıwma til bilimi menen shuǵıllanıwshı qánigelerge de sol tildiń fonetikalıq qubılısların túsiniwine járdem beredi.

Álbette, hár bir tilde tildegi háripler transkripciya sistemasın ámelge asırıw ushın jetkilikli emes. Sonnan qaraqalpaq tili alfavitindegi háripler dialektlerdegi sózlerdi jazıp alıwda onıń túrli fonetikalıq ózgesheliklerin kórsetip bere almaydı. Sonlıqtan alfavitte bar háriplerge qosımsha belgiler qoyıladı, geyde basqa jazıw sistemasınan háripler qabıl etiledi hám t. b.

Demek, dialektlik materialardı jazıp alıw waqtında olardıń ózine tán ózgesheliklerin kórsetiwde hár bir dialektolog oǵan dóretiwshilik penen jantasıw múmkinshiligine iye boladı.

Sorawlar

1. Transkripciya degen ne?
2. Dialektlik materiallar ne ushın transkripciyalanıp jazıladı?
3. Fonema degenimiz ne?
4. Fonologiyalıq transkripciya degen ne?

TAYANÍSH TÚSINIKLER:

Allofon – bir sózge birlesken hár bir fona. Máselen, kórdim sózinde altı fona qatnasıp, olardıń hár biri basqa-basqa fonemanıń usı sóz quramında qatnasıwshı sesleri.

Akustika – eksperimental fonetikada ses tolqınların úyrenetuǵın bólim.

Artikulyaciya – seslerdiń aytılwında sóylew aǵzalarınń háreketi. Awızlıq artikulyaciya. Murınlıq artikulyaciya. Qosarlı artikulyaciya.

Aspekt – qanday da bir máselelerge, túsinik, qubılıslarǵa belgili bir kózqaras penen qaraw. Máselen, fonetikanıń fizikalıq aspekti, fiziologiyalıq aspekti, lingvistikalıq aspekti.

Transkripciya – kóshirip jazıw. 1. Sózdi ilimiy - lingvistikalıq maqsette jazıp alıwdıń arnawlı usılı.

Fonema – sózlerdiń mánilerin hám olardıń grammatikalıq bóleklerin ayırıw ushın xızmet etetuǵın tildiń eń kishi birliǵi.

3.1. Shinıǵıw. Sózlerdiń jazılıwına itibar berin. Ádebiy tildegi sózlerden ayırmashılıǵın túsendirin.

Úlgi: Aytılwı (dialektte) Jazılıwı (ádebiy tilde)

^Yernazar - Ernazar

^woneki - on eki

Yernazar haqqında

^Yernazar ^woneki jasında Xıywaǵa barıp ámel soraptı. Shamal degen ámeldi beripti ^woǵan xan. Kelgennen keyin kim bolıwına qaramastan qırman basına bir batpan dáнге pitim qılıp tapqan-tupqanın qorjınǵa salıp gúzde jáne barıptı.

– Mınaw tapqanım, shamal bolsa dáwletin júredi, shamal bolmasa hesh nárese túspeydi, basqa hámel berin deпти xanǵa. Oǵan basqa bir hámel beripti.

Bul saparı xan páyekshilik hámelin beripti. ^Yernazar shekkennen de, shekpegennen de aqsha ala beripti. Qısta xan shaqırtıptı. ^Yernazar Xıywaǵa barıptı. Páyekshilikten alǵan pulın qorjınǵa toltırıp alıp barıptı. Xan ırızı bolıptı. Aq pıshaq taǵıp, jıǵalı mór berip ^woneki bolıstın salıǵın qazıwın qazdırdı tapsırıptı. ^wonjeti atqa teńge júklep Xıywaǵa barıptı.

Turımbiy xanğa, kúsh degen nardan shıǵadı, biziń bir narımız bar
yedi, sonı bir gúreske salsańız qáytedi depti xan pátent beredi.
Yernazardı gúreske salmadan burun tórt kún baǵıptı. Kúnde bir
qoydı jep jata beripti. Yernazar xannıń bas palwanı Tekesarıqtı
jıǵıptı.

3.2. Tapsırma. Dialektologiyalıq materyallardı transkripçiyalap
jazıń.

4. QARAQALPAQ DIALEKTOLOGIYASÍNDÁ QOLLANÍLGÁN TRANSKRIPCİYALAR

Jobası:

1. Dialektologiyada qollanılğan transkripciyalar.
2. Transliteraciya.

1. Dialektologiyada qollanılğan transkripciyalar.

Dialektologiyalıq jazıwda tillik ózgeshelikler múmkinshiliginşe ayılğan qálpinde dál beriliwi kerek. Bunıń ushın fonetikalıq transkripciya paydalanıladı. Fonetikalıq transkripciya ásirese, fonetikalıq, morfologiyalıq ózgesheliklerdi jazıwda júdá kerek. Qaraqalpaq tilindegi ózgesheliklerdi beriwde shártli túrde biraz qosımsha tańbalar qosıp, házirgi qaraqalpaq tilimizdegi alfavitti paydalanıwǵa boladı. Tájiriybede tómendegidey qosımshalar alınıp júr:

^ye – ashıq diftong, geyde sóz basındaǵı e sesiniń quramında y dıń qatnası barlıǵın bildiredi. Mısalı: ^yeI, ^yeki.

^wo – ashıq diftong, geyde sóz basındaǵı o sesiniń quramında w dıń qatnası barlıǵın bildiredi. Mısalı: ^woI, ^woqıw.

^wó – ashıq diftong, geyde sóz basındaǵı ó sesiniń quramında w dıń qatnası barlıǵın bildiredi. Mısalı: ^wómir, ^wókinish.

j (ж) – affrikat ses. Sóz basındaǵı j sesiniń qatań seske jaqınlap ayılatuǵın bildiredi. Mısalı: жоI, жıIqı.

> – seslerdiń bir - birine awısıwın bildiredi. Mısalı: q ≥ u.

/ – seslerdiń almasıwın bildiredi. Mısalı: a / á (qala – qálá)

// – qatar qollanılatuǵın fonetikalıq variantlar menen leksikalıq dubletlerdi bildiredi.

^y e - ^y eI, ^y eki	
^w o - ^w oI, ^w oqıw	
^w ó - ^w ómir, ^w ókinish	
j (ж) - жоI, жıIqı	
a / á - qala - qálá	

Waqtıń ótiwi menen dialektlik ózgeshelikler ózgeriske ushırıp otıradı. Jergilikli xalıqtıń tiline ádebii tildiń tásiiri boladı. Sonıń

menen birge, dialektlik ózgeshelikler menen eski tillik qubılıslardıń kópshiligi tek jası úlken adamlardıń tilinde saqlanǵan boladı. Dialektlik ózgesheliklerge xalıqtıń til baylıǵınıń bir túri retinde qarap, tez waqıttıń ishinde jıynap almasa, olardıń izsiz joǵalıp ketiwi múmkin. Bul házirgi dialektologiya ilimi aldındaǵı juwapkershilikli jumıstıń biri.

Qaraqalpaq dialektologiyasında qollanılatuǵın transkripciya

Transkripciyalıq belgiler
a - a sesiniń sozılınqı variantı ushin
á - á sesiniń sozılınqı variantı ushin
ye - e sesiniń sóz basında diftong túrinde keliwin kórsetiw ushin
wó - ó sesiniń sóz basında diftong túrinde keliwin kórsetiw ushin
wo - o sesiniń sóz basında diftong túrinde keliwin kórsetiw ushin
ж - j dawıssızınıń affrikat túrin kórsetiw ushin
/ - seslerdiń almasıwın, formalardıń variantların jazıw ushin qollanıladı
// - parallel formalardı kórsetiw ushin

2. Transliteraciya. Bir grafikalıq sistemadaǵı tillerdiń ayırım sózlerin basqa bir grafikalıq sistemaǵa iye bolǵan tillerdiń jazıwında qollanıw transliteraciya arqalı boladı. Transliteraciya – latinsha trans – arqalı, litera – hárip sózlerinen qalıplesken termin. «Hárip arqalı kóshirip jazıw» degendi ańlatadı. Basqa tillerden kirgen sózlerdi, ásirese, adam atların, familiyalardı, geografıyalıq atamalardı jazıwda transliteraciya qollanıladı. Ilimiy hám ámeliy transliteraciya ayırmashılıqqa iye boladı. Ilimiy transliteraciya grafikalıq tańbalar menen transliteraciyalıq tańbalardıń sáykes keliwinen quraladı. Ámeliy transliteraciya sol jazıw sistemasındaǵı bar tańbalardı qollanıw menen sheklenedi. Qosımsha tańbalar qabıl etilmeydi. Basqa tillerden kirgen adam atları menen tilimizdiń túpkillikli sózlerin jazba túrde bererde transkripciyadan, transliteraciyaдан yamasa olardıń ekewinen de paydalanıwǵa boladı.

Xalıqtıń awızeki sóylew tilinen material jıynaǵanda sózler qalay aytilsa sol turısında jazıp alınadı. Eger aytilǵan sóz ózgeretilip jazılса

bul jaǵdayda xalıqtıń sóylew tiliniń ózgesheligi kórinbeydi. Bul ózgesheliklerdi kórsetiw ushın tekstler transkripciya arqalı jazıladı.

Juwmaqlap aytqanda, dialektlik ózgeshelikler tek úlken jastaǵı adamlardıń tilinde saqlanadı. Dialektlik materiallarǵa xalıqtıń til baylıǵınıń bir túri retinde qarap, jıynap, tillik ózgesheliklerdi kórsetiw kerek. Bul házirgi dialektologiya iliminiń aldında turǵan júdá áhmiyetli wazıypalardıń biri bolıp esaplanadı.

Sorawlar

1. Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyasında qanday transkripciyadan paydalanılǵan?
2. Transliteraciya degen ne?
3. Leksikalıq dubletler degenimiz ne?
4. Fonetikalıq variantlar qanday boladı?

TAYANÍSH TÚSINIKLER:

Affrikat – sóylew waqtında ch, c seslerin aytqanda dáslep jabısıw, soń juwısıw payda boladı. Mine usı sesler affrikat sesler dep ataladı.

Grafika – hár qanday tildegi seslerdi ańlatıwshı tańbalardıń (háriplerdiń) jıynaǵı.

Diftong – qosarlı sesler: ya,ë,yu. Eki sestıń óz – ara birigip, bir buwın jasawı. Bunday seslerdiń biri tolıq, ekinshisi qısqa boladı. (Ashıq diftong, tuyıq diftong).

Transliteraciya – hárip arqalı kóshirip jazıw. Bir tildiń álipbesine tiyisli tekstti basqa bir til álipbesinen paydalanıp, jazıwda anıq sáwlelendiriw. Bunda ózgeshe aytilatuǵın sestıń tanbası sol qálpinde saqlanadı.

4.1. Shinıǵıw. Berilgen tekstten dialektlik sózlerdi tabıń. Siziń aymaǵınıзда bul dialektizimler qollanıla ma?

Sanawar ózin ayttırıp Sultannıń ákesi kelgen kúndi esledi... Bult bolǵanlıqtan kún batpasa da jaydıń ishi gewgim tartıp, sırttan kelgen adamlardı birden tanıy almaysań. Jumaqan úyge kirip kelgen tanı emes úsh adamdı selqos kútip aldı. Kelgen miymanlar menen sálemlesiwdiń ornına teris burılıp ketti de qaynap turǵan qazanın qayta-qayta sapıra berdi.

– Nege olay deysiz? Muhabbat degen dúnya menen bahalanbaydı. Bala saw bolsa súygenin pulsız alıwǵa shaması keledi. Adam balasın hesh waqıtta pul baxıtlı qılmaydı. Óytip muǵallimshilik kásipke kem tas qoymań. Bárińiz de muǵallimnen hárip úyrenip, sawat ashıp usı dárejege kelip otırǵan adamlarsız. Muǵallimge murnıńızdı jıyırıp sóylemeń. «Áttegene zaman-ay» deymen de kózimniń jasın tógemen. «Eger usı iqlaslarına bola bul waqıyanı esitse, meni oqıwǵa jibergenlerine pushayman jew ornına bularda ózimdi gúnalawdan qaytpaydı. Sózsiz ózimnen kóredi, sonda kim utıladı? Ózim ǵoy. Onnan da bul dártimdi ishimde saqlayın, bunday qozlarǵa áke-sheshemdi de kúydirmeyin, ózim qúyeyin» degen pikirge bekindim de, sır ashpadım.

– Sandıǵımdı ashpayman. Bere-bere berenim shıqtı. Balalarımniń napaqasın taǵı kimge aparıp bermekshiseń? Ózim ana saparı shıǵımniń ornın zorǵa toltırıp qoydım. Endigi jaǵında seniń ótirik sóylep, uw jaláǵan hamalıńniń puwına semirmey-aq qoyayın, hesh kimge hesh náirse bermeymen, – dep arshasınıń aldında arqasın júkke súyep Jumaxan turıp aldı.

Álbette, ata-ana, tuwısqan-tuwǵanlarım seniń qabaǵına qaraydı. Qabaǵıń úyińki bolsa, shıtnaǵanıńdı kórip, esitse, olardıń ishken ası boyına taramas. Usı mánetlerge qayıl bolıwǵa belinđi bekkem buwǵaysań. Aman júrsem el qorǵaw wazıypamdı bejerip quwısamın – ǵoy. Anaw-mınawǵa sır berme. Úsh jıl shıda, jaqsı uyada ósken azamatsań. Sennen birden-bir ótinishim usı. Ilayım deniń saw bolǵay, – dep Nazlını bawırına basıp, aymalap súyip Atanazar áskerlikke atlandı.

Dálibaydıń úyiniń janına ekken qawını da pisti. Atası jaz-báhár boyı aqlıǵı menen islegen mánetiniń jemisin qarıqpa-qarıq aralap mardıyıp júr.

– Shıraǵım, mine báhár boyı mánetińniń jemisi, – dep úlken bir gúrbekti shirt ettirip úzip Dálibaydıń qolına uslattı. Ol gúrbektiń girtlerin alaqańı menen bir sıypadı da, mazalı iyisinen lázzetlenip bir iyiskeledi hám qolındaǵı gúrbekke quwana-quwana qosqa qaray juwırdı.⁸

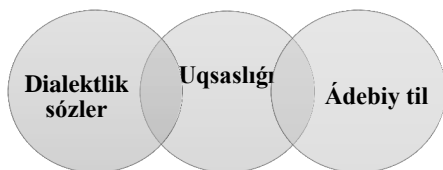
⁸ Есемуратова Г. Шығармалары I том. Нөкіс «Қарақалпақстан», 2013. 91- б.

4.2. Tapsırma. Siziñ aymaǵınızda dialektlik ózgeshelikler menen qollanılauǵın sózlerdi transkripciyalap jazıń.

<i>Test</i>	
– qanday belgi?	a) Seslerdiñ bir - birine awısıwın bildiredi.
	b) Seslerdiñ túsip qalıwın bildiredi.
	v) Seslerdiñ qosılıp ayılıwın bildiredi.
	g) Hesh qanday máni ańlatpaydı.
// qanday belgi?	a) Dubletler
	b) Variantlılıq
	v) Fonetikalıq dubletler
	g) Qatar qollanılauǵın fonetikalıq variantlar menen leksikalıq dubletlerdi bildiredi.
Transkripciya degenimiz ne?	a) Sózlerdi kesip alıp jazıw
	b) Sózlerdi durıs jazıw
	v) Sózlerdi ayılıwı boyınsha jazıw
	g) Sózlerdi bólek jazıw
Meshel, qarameshel sózleri qaraqalpaq tiliniñ qaysı sóylesimine tán?	a) Kegeyli, Shımbay
	b) Qońırat, Xojeli
	v) Moynaq, Qońırat
	g) Taxtakópir, Qaraózek
Moynındaǵı jún sharqatın taslamadı. Dialektlik sózdi tabıń?	a) Taslamadı
	b) Jún
	v) Moynındaǵı
	g) Sharqatın
Qaraqalpaq tiliniñ dialektlik sistemasiniñ quramı.	a) Arqa hám qubla dialektler, awıspalı sóylesimler
	b) Arqa hám qubla dialektler, bóleklengen sóylesimler
	v) Arallı ózbek awıspalı sóylesimi, Buxara qaraqalpaqlarınıñ awıspalı sóylesimi
	g) Awıspalı sóylesimler hám bóleklengen sóylesimler

Sosiallıq dialektler degenimiz ne?	a) Sociallıq dialektler joq
	b) Belgili xalıqtıń dialekti
	v) Belgili topardıń dialekti
	g) Hár túrli toparlardıń tilinde qollanılatuǵın arawlı sózler
Súyrik eki ayda ... boladı?	a) Pishen
	b) Quyrıq
	v) Qapańbas
	g) Qopaq
Dialektologiyalıq tekstler qalay jazıladı?	a) Shártli belgiler menen
	b) Tekstler transkripciyalanbaydı
	v) Dialektologiyalıq transkripciya menen jazıladı
	g) Dialektlik ózgeshelikler menen jazıladı
Qaraqalpaq tilindegi dialektlik ózgeshelikler tariyxı, shıǵısı jaǵınan neshege bólinedi?	a) bólinbeydi
	b) 3 toparǵa bólinedi
	v) 5 toparǵa bólinedi
	g) 2 toparǵa bólinedi

4.2. Tapsırma. Venn diagramması arqalı dialektlik sózler menen ádebiy tildegi sózlerdiń bir-birinen ayırmashılıǵın kórsetiń.

Leksikalıq ózgeshelikke iye dialektizmler sózligi	
Dialektte	Ádebiy tilde
súbeli	belsendi, úlgili
keris // kerispe	tartis
sarsañ	hayran
quw sózli	házillesh
dúkárt	kishkene qayshı
tatımsız	az
bir betkey	bir tárepleme
qarpıw	sharpiw
kish pesin waqıt	pesin

5. LINGVISTIKALÍQ GEOGRAFIYA

Jobası:

1. Lingvistikalıq geografiya haqqında túsiniq.
2. Lingvogeografiyanıń payda bolıwı hám onıń rawajlanıw tariyxı. Izoglossa.

1. Lingvistikalıq geografiya haqqında túsiniq. Lingvogeografiyanıń payda bolıwı hám onıń rawajlanıw tariyxı. Lingvistikalıq geografiya dep dialektlik qubılıslardıń taralıw shegin, aymağın lingvistikalıq kartalar jasaw arqalı anıqlaytuğın dialektologiyanıń bir tarawı ayıladı. Lingvistikalıq geografiya til biliminiń belgili bir tarawı bolsa da, ekinshi jağınan geografiya ilimi menen de baylanıslı boladı. Bul baylanıs tillik ózgesheliklerdi toplaı, solardıń taralıw shegin keńislikte kórsetip, kartağa túsiriwinde.

Dialektologiyağa qatnaslı ádebiyatlarda lingvistikalıq geografiya menen birge areallıq lingvistika termini qollanıladı. Areal da, izoglossa da tillik qubılıslardıń taralıw shegin bildiretuğın sóz bolğanlıqtan, joqarıda atalğan terminlerdiń mánisi bir-birine sáykes kelip, geyde biriniń ornına ekinshisi qollanılıp ta ketedi, óytkeni olardıń izertlew usılı da, obekti de ortaı.

Lingvistikalıq geografiya tiykarınan, tillerdiń quramındağı dialekt hám sóylesimlerde tán ózgesheliklerge tiykarlanıp, olardıń jaylasıw shegaraların anıqlay aladı. Bunday jağday onıń áhmiyetli usıl ekenliginen de derek beredi, sebebi, qanday da bir dialektlik fakt kartağa alınganda qollanılatuğın shegarası, xızmet etiw ornı, ózine tán izoglossalıq jağdayları izertlewshiniń kóz aldına elesleydi.

2. Lingvogeografiyanıń payda bolıwı hám onıń rawajlanıw tariyxı. Izoglossa. Ulıwma lingvogeografiya ilimi óziniń tariyxın XIX ásirdiń sońğı shereginen baslap, ol waqıtlarda ayırım Evropa tilleriniń atlasları dúzilgenin kóremiz. Til biliminiń házirgi dáwiri jaña bir tarawdıń – areallıq lingvistikanıń rawajlanıwı menen sıpatlanadı. Házirgi túrkiy lingvogeografiyası rus lingvogeografiyasına, onıń tariyxı rawajlanıw basqıshlarına salıstırğanda ádewir dárejede kesh rawajlanğanın kóremiz. Bunıń tiykarğı sebebi túrkiy lingvogeografiyası tıń másele bolıp, izertlewshiler tárepinen sóz etilmegenliginen dep aytıw múmkin.

Bul jaǵdaylar dialektologiyalıq izertlewler keń kólemde bolǵanı menen tyurkologiya ilimi tarawında lingvogeografiya máseleleriniń izertlenbewi túrkiy tillerdege areallıq izertlewlerdiń usılları ele qolǵa alınbaǵanlıǵı, yaǵnıy ayırım dialektler boyınsha maǵlıwmatlardıń bolmawı menen baylanıslı. Bulardan basqa úlken, sonday – aq kishi zonalardaǵı túrkiy tillerdiń dialektleri boyınsha jıynaqlı atlaslar joq, dialektlerdi sıpatlawdıń usılları jetilistirilmegen: sistemalıq qaǵıydaǵa tiykarlanıp dialektlerdi frontal túrde sıpatlaw máselesi, tillerdiń areallıq ayırıqshalıqların izertlew qaǵıydaları barlıq waqıtta saqlanbaydı.

Túrkiy tilleriniń lingvogeografiyası sońǵı dáwirlerde ózgerislerge ushıraǵanın kóremiz, usı dáwirlerde túrkiy tilleriniń dialektleri menen sóylesimlerin hár tárepleme izertlewge arnalǵan miynetlerde bul máselege de ayırıqsha dıqqat bólinip, túrkiy tilindegi dialektler menen sóylesimlerdiń lingvogeografiyalıq jobada izertleniw zárúrligi tuwralı ilimiy pikirler aytıldı.

Bul jaǵdaylar ulıwma Orta Aziya arealındaǵı túrkiy tilleri izoglossalıq qubılıslarınıń sıpatlaması Orta Aziyalıq arealdıń sıpatlı belgileri, izoglossalardıń tipleri, Orta Aziyadaǵı shegaralas rayonlardıń (ózbek, qazaq, qaraqalpaq, qırǵız, túrkmen tilleri) izoglossaları, areallıq lingvistikanıń usılları, túrkiy tillerin klassifikasiyalawdıń mashqalaları hám areallıq lingvistika, onıń túrkiy tillerdiń tariyxındaǵı áhmiyetine baylanıslı máselelerdi tiyisli baǵdarlarda sheshiwge arnalǵan kóp jıllıq ilimiy-izertlewler nátiyjesiniń payda bolıwına alıp keldi. Demek, lingvistikalıq geografiya til qubılıslarınıń tarqalıw orınların, olarda júz bergen ózgerislerdi úyreniw ushın xızmet etedi. Lingvistikalıq geografiya dialekt hám sóylesimlerdi úyreniwde áhmiyetli. Óytkeni, olardıń fonetikalıq, grammatikalıq hám leksikalıq ózgesheliklerin úyreniwde xalıqtıń tariyxı hám til tariyxı menen olardıń tarqalǵan jerleri menen baylanıslı halda alıp úyreniledi.

Tildiń, onıń belgili tarawı esaplangan dialekt hám sóylesimlerdiń házirgi waqıttaǵı tarqalıw shegarası túrli belgiler menen kórsetiledi. Sonday belgiler menen til yaki dialekttiń jaylasqan orınlarınıń kórsetilip beriliwine lingvistikalıq geografiyada «izoglossa» delinedi. Bunda fonetikalıq, leksikalıq hám grammatikalıq ózgesheliklerdi anıq kórsetiw ushın hár qıyılı belgiler qollanıladı.

Ulıwma, lingvistikalıq geografiya dialekt hám sóylesimlerdiń til tariyxı hám xalıqtıń tariyxı menen baylanısın tolıǵıraq anıqlawǵa,

olar haqqında isenimli maǵlıwmatlar beriwge xızmet etedi. Lingvistikalıq atlastıń dúziliwi xalıq tili haqqında tereńirek maǵlıwmatlar beredi, tuwısqan tiller haqqındaǵı túsinigimizdi jáne de keńeytedi, oǵan ilimiy anıqlıqlar kirgizedi.

Sorawlar

1. Lingvogeografiyanıń izertlew obekti ne?
2. Izoglossa neni bildiredi?

TAYANÍSH TÚSINIKLER:

Lingvistikalıq geografiya – bul termin lingvistika – til bilimi hám geografiya sıyaqlı bólimlerden ibarat bolıp dialektlik ózgesheliklerdi arnawlı belgiler hám sanlar arqalı kartada sáwlelendiriw menen shuǵıllanatuǵın dialektologiyanıń bir bólimi, dialektke tán bolǵan ózgesheliklerdiń tarqalıw shegaraların kartada kórsetiw.

Areal – tillik qubılıslardıń taralıw shegini bildiredi.

5.1. Shınıǵıw. Tekstten dialektizmlerdi tabıń. Qaysı dialektke tiyisli ekenligin anıqlań, kartaǵa túsiriń.

Námnaǵan erkek adam hayaldı at qılıp minip jer bawırлатıp kóp jerge shıǵanaqlatıp júrgizgen soń áneyi bolsın ba, bes aylıq, talıstay ul balasın túsirip qoyıp, úyinde qalıp 12 jasar balasın ornına jiberip edi. 12 jas degen ne, ele bala ǵoy, ásten qozǵalıp tur ma yamasa bizler dámetken úlken hám basshı adamnıń húkimet ushın bel tewip islep turǵan diyqan adamlardı sókkenin ersi kórip, awzın ashıp turıp qaldı ma, bilmedim, bara sol balanı segiz órim qamshı menen aldırđı ma de, bala awnap túsip, esinen ayırılıp silesi qattı da qaldı.

«Atekeń de esli jigiti – ǵoy, Nazlınıń xızmetin umıtpas, balalardı hesh kimge silkitpes» – deydi. Bul úydiń shaypalǵanınıń sebebin birew bilse, birew bilmeydi. Payqaslap qaraǵan adamǵa bul shaypalıwda Nazlı da, Atekeń de ayıplı emestey. Nesin aytasań, eger áskerlik degen wazıypa bolmaǵanda ma? ... Áy qáydem!... Sonda kim ayıplı, Atekeńniń áskerlikke ketip, Nazlıdan suwınıwı ma?

– Házir túsineseń, mina restoranga kirgennen keyin bárin óziń bilip kete bereseń - dedi qoyawlıraq sulıw jerge jaylasqan sánli restorandı kórsetip. Al, endi restorannıń ishi Atekeńniń qıyalına kelmeytuǵın sulıwlıqqa tolı. Altın jalatqan xrustal lyustralar, otrǵıshlar, salqın samal esip tur.

Bul úshewi tap áynektiń aldında turǵan stoldı saylap, dógereklep otırdı... Bulardı kórgen ofitsiantka zırlap kelip, ne ishıp, ne jeytuǵının bilip zırlap ketip, kózdi ashıp - jumǵansha, túr - túr awqat kóterip kelip, jigitlerdiń aldına qoydı.

– Háy, ya meniń menen bol, ya sol jer jutqırlarını menen bol! Eki jıldan beri mánetim basımnan astı – ǵoy. Men saǵan kelgende usınday bálelerdi kóreyin dep pe edim! – dep Atekeńniń aldın kes - keslep ulınıń ójiresine kirgizbedi.

– Apa, sen bileseń be, Almagúl kishemniń kelinshek bolıp túsken kúnleri, qarlıǵashtıń uyası dásturxanǵa túsip ketkende Bazar sheshemniń awız qabaǵın qaq bólip, jartısın uyanıń ornına erinbey baylap palapanların biyhazar uslap, ishine salıp qoydı – aw. Sondaqı Bazar sheshem awız qabaǵına qıynalıp, shıja - pıja bolǵanda Turdimurat aǵam hesh nárese bilmegendey kúlimsip otırǵanın aytpaysań – aw. Sol uyadan qansha qarlıǵashtıń palapanı jetildi hám awız qabaq uyanıń jay qulaǵansha turǵanı esinde me?⁹

5.2. Tapsırma. Toparlarǵa bólinip bir-birińizden awızeki sóylew tilinińdegi sózlerdi jazıp alıń. Awızeki sóylewdiń ádebiy tilden awırmashılıǵın anıqlań.

<i>Test</i>	
Lingvistikalıq geografiya menen areallıq lingvistikanıń ayırmashılıq belgileri?	a) Geografiya ilimine qatnaslı
	b) Bir - birine baylanısı joq tarawlar
	v) Eki tarawdıń izertlew usılı da, obekti de ortaқ
	g) Areallıq lingvistika termini qollanılmaydı
Lingvistikalıq geografiya til biliminiń qanday tarawı?	a) Geografiyanıń bir tarawı
	b) Dialektlik qubılıslardıń taralıw shegin, aymaǵın anıqlaydı
	v) Dialektlik qubılıslardı kartalar jasaw arqalı anıqlaytuǵın taraw
	g) Dialektlik qubılıslardıń taralıw shegin, aymaǵın kartalarǵa túsiriw arqalı anıqlaytuǵın dialektologiyanıń bir tarawı

⁹ Есемуратова Г. Шығармалары I том. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 2013, 122 - б.

Lingvistikalıq geografiyada tillik faktler qalay izertlenedi?	a) Tillik faktler kartağa túsiriw jolı menen izertlenedi
	b) Dialektlik ózgesheliklerdi jazıp alıw arqalı úyreniledi
	v) Tillik faktler kórinbeydi
	g) Soraw - juwap, gúrrinlesiw usılı arqalı izertlenedi
Prof. O.Dospanovtıń doktorlıq jumısı qaysı baǵdarda izertlengen?	a) Areallıq
	b) Leksikografıyalıq
	v) Lingvogeografıyalıq
	g) Morfonologiyalıq
Qubla dialektke qaysı rayonlar kiredi?	a) Mańıt, Nókis, Kegeyli, Qońırat
	b) Beruniy, Qanlıkól, Kegeyli, Mańıt
	v) Shomanay, Ámiwdárya, Xojeli, Qońırat
	g) Ellikqala, Tórtkúl, Ámiwdárya, Beruniy
Xalıqtıń awızeki sóylew tili boyınsha materiallar jıynaw qaysı waqıttan baslandı?	a) 1930
	b) 1932
	v) 1928
	g) 1925
Yu. Ibragimov qaysı rayondaǵı ózbeklerdiń sóylew tiliniń ózgeshelikleri boyınsha ilimiy - izertlew jumısın alıp barǵan?	a) Tórtkúl
	b) Xojeli
	v) Beruniy
	g) Qońırat

Leksikalıq ózgeshelikke iye dialektizmler sózligi	
Dialektte	Ádebiy tilde
shıpshań	sarras
usı kára // mına kára // o kára // so kára	usı jer, mına jer, ol jer, sol jer
jetep	jetelep
ádeb	dáslep
peshelew	qaraw, izlew, tintiw
ilgek	sádep
bunıńday	bunday
toqtam joq	toqtamaw

6. DIALEKTOLOGIYALÍQ ATLASLAR

Jobası:

1. Dialektologiyalıq atlas.
2. Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq atlası.

1. Dialektologiyalıq atlas. Dialektologiyalıq atlası dúziwde S.E. Malov, E.D. Polivanov hám t.b. rus ilimpazlarınıń qaraqalpaq tiliniń áhmiyetli máselelerine arnalǵan miynetleri menen qatar N.A.Baskakovtıń «Karakalpakskiy yazıq» atlı eki tomlıq fundamental miyneti (Moskva 1951–52), sonday-aq, Ózbekstan Respublikası ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń N.Dáwqaraev atındaǵı Til hám ádebiyat institutı qaraqalpaq tiliniń tariyxı hám dialektologiyası bólimi ilimiy xızmetkerleriniń bir neshe jıllar dawamında jıynaǵan materialları, qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi, ayırım monografiyalar, dissertaciyalar, qaraqalpaq tili dialektlerine arnalǵan ilimiy maqalalar tiykarǵı dereklerdiń biri bolıp esaplanadı. Sonlıqtan, biz kórnekti ilimpaz N.A.Baskakovtıń 1950 – jıllardıń ózinde – aq qaraqalpaq tili, onıń dialekt hám sóylesimlerine baylanıslı alıp barılıwı tiyis ilimiy – izertlew jumıslarınıń qanday dárejede bolıwı kerekligi haqqında aytqan mınanday pikiriniń júdá orınlı ekenligin kóremiz. Ol «Dialektologiya boyınsha jumıs jobalı sıpatqa iye bolıwı kerek, al dialektologiyalıq material keleshekte qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq kartaları menen atlasınıń dúziliwi ushın belgili bir sistema boyınsha toplanıwı zárúr» – dep kórsetken edi.

Qaraqalpaq tiliniń
dialektologiyalıq
atlasın dúzgen
ilimpazlar

- S.E. Malov
- E.D. Polivanov
- N.A. Baskakov
- D.S. Nasırov
- O.D. Dospanov
- A. Niyazov

Qaraqalpaq tiliniń tariyxı hám dialektologiyası bóliminiń ilimiy xızmetkerleri tárepinen tildiń dialektologiyalıq atlasın dúziw máselesi 1971 – 1975 – jıllar aralıǵında jobalastırılıp, ol jaqsı

nátiyjesin berdi. Albette, bunday qıyın hám juwappershilikli jumıstı orınlawda 1960 – jıllardan bergi waqıtlarda ekspediciya shólkemlestiriw jolı menen jıynalğan materiallardı bir izge salıw hám juwmaqlastırıwdıń nátiyjesinde qaraqalpaq tiliniń arqa hám qubla dialektleriniń bir – birinen parıqlanatuǵın tiykarǵı fonetikalıq, leksikalıq hám grammatikalıq ózgeshelikleri, iri baslı dialektlik izoglossalardıń ilimiy kózqarastan anıqlanǵanın kórsetedi. Sonlıqtan, keyingi waqıtlarda olardı ele de anıqlaw, tolıqtırıw hám izoglossalardıń shegaraların kartada belgilew, kartalar tiykarında qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq atlasın dúziw túrkiy tilleriniń dialektologiyalıq atlasınıń ajuralmas bir bólimi bolıp tabıladı.

Jıynalğan materiallar tiykarında «Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq atlasın dúziw ushın maǵlıwmat jıynaw baǵdarlaması» dúziledi. Baǵdarlama 1972 – jılı D.S.Nasırov, O.Dospanov hám O.Bekbawlovlar tárepinen qol jazba túrinde dúzilgen. Bul baǵdarlama aldına tiykarınan, mınanday wazıypalar qoyıladı. Ol qaraqalpaq tilindegi dialektler menen sóylesimlerdeń fonetikalıq, leksikalıq hám grammatikalıq ózgesheliklerin kórsetetuǵın belgilerdi óz ishine qamtıp alıwı kerek. Sonday – aq, usınday sıpatqa iye ózgeshelikler olardıń izoglossalıq shegaraların kartaǵa túsiriw waqtında da zárúrli.

Lingvistikalıq kartalardıń tiykarǵı maqseti – hár qıylı dialektlik qubılıslardı grafikalıq qurallar arqalı kartada kórsetiw bolıp tabıladı. Sonlıqtan, «Baǵdarlamada» hár bir misaldıń kartadaǵı tiyisli ornı, izoglossalıq qásiyetleri boyınsha turaqlılıǵı yamasa ózgermeli ekenligi de esapqa alınǵan. Geypara kartalarda tilimizdiń dialekt hám sóylesimleriniń fono – morfologiyalıq, sintaksislik hám leksika – semantikalıq ózgeshelikleri itibarǵa alınǵan. Bul qıyın hám juwappershilikli másele. Sebebi, anaw yamasa mınaw tarawǵa baylanıslı ózgeshelikti kartalarda kórsetiw arqalı tildiń basqa tarawlarına qatnası, sonday – aq áhmiyeti de belgilenedi, yaǵnıy xalıqtıń tariyxı, etnogenezi, etnografiyası hám t.b. tiyisli máselelerdi sheshiwge múmkinshilik beredi.

Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq atlası túrkiy tilleri dialektologiyalıq atlasınıń bir bólegi bolıp, dialektologiyalıq baǵdarlamalar yamasa ayırım atlaslardıń óz – ara baylanısı, qaraqalpaq tiliniń qıpshaq, oǵuz tillerine tariyxıy, tillik qarım –

qatnasi, tuwısqan tillerge (ózbek, qazaq, túrkmen hám t.b.) salıstırǵanda ulıwmalıq hám ajıralıwshı tiykarǵı belgilerin anlatatuǵın qubılısları da názerde tutılǵan.

«Atlasqa» material jıynawshılar qaraqalpaq xalqına qońsılas otırǵan ózbek, qazaq hám túrkmen xalıqları tilleriniń shegaraların belgilewdi, bul xalıqlar aralas otırǵan jerlerdegi payda bolǵan ulıwmalıq jaǵdaylardı anıqlawdı da maqset etken. Sonday – aq, baǵdarlamaǵa qaraqalpaq tiliniń jaylasqan barlıq aymaǵı boyınsha sholıw jasawdı talap etetuǵın, belgili shegaralarda sheklenetuǵın izoglossalıq sıpattaǵı belgiler de engizilgen, sebebi olar tilimizdiń dialekt hám sóylesimleriniń klassifikacijalıq hám genezisini anıqlawda áhmiyetli máseleler bolıp tabılǵan.

Atlas dúziwge arnalǵan baǵdarlamada tiykarınan, qaraqalpaq tiliniń dialekt hám sóylesimleri boyınsha bir neshe jıllar dawamında jıynalǵan materiallardı esapqa alıp, onıń fonetikalıq, leksika – semantikalıq, grammatikalıq belgileri sorawlardıń ishinde qamtılǵan. Mısalı, atlasnıń baǵdarlamasında 1961 – 65 – jıllar aralıǵında qaraqalpaq tiliniń tariyxı hám dialektologiyası bóliminiń ilimiy xızmetkerleri tárepinen orınlanǵan «Qaraqalpaq tiliniń Moynaq sóylesimi», «Qaraqalpaq tiliniń Taxtakópır sóylesimi» sıyaqlı miynetler menen qatar geypara ilimiy xızmetkerlerdiń (D.S. Nasırov, O.D. Dospanov, O. Bekbawlov, D. Sayıtov hám t.b.) qaraqalpaq dialektologiyasınıń fonetika, leksika hám grammatika tarawlarınıń máselelerine arnalǵan izertlewleri, eń sońında, 1960 – 70 – jıllar aralıǵında usı bólim xızmetkerleriniń ekspediciya, ilimiy saparnamalar waqtında jıynaǵan materialları atlasnıń sorawlıǵın dúziw barısında esapqa alınǵan.

Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq atlasına obektlerdi tańlap alıw da úlken áhmiyetke iye, sebebi respublika aymaǵında qaraqalpaq hám basqa da millet wákilleri bar.

Xalıq awızeki sóylew tiliniń belgili dárejede ózgeshelikleri bar. Sonlıqtan, atlasnı dúziw waqtında jası úlken adamlar menen jası kishilerden alınǵan maǵlıwmatlardıń ayırmashılıǵı seziledi: jası úlken adamlar kópti kórgen, sawatı túrlishe bolǵanlıqtan, olardıń sóylew tilinde usı jaǵdaylarǵa baylanıslı elementler bolsa, al balalar hám jaslardıń tilinde bunı seziw qıym. Sebebi, olardıń tiline ádebiy

til tásir etken. Bul jaǵday ererek adamlarǵa qaraǵanda jaslardıń sóylew tiline ádebiy tildıń ádewir dárejede tásir etkenin kórsetedi.

Kartanı islegende eń birinshi gezekte dástúriy sóylesimde sóylewshi adamlardıń awızeki sóylew tilinen material toplaw kerek. Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq atlasın dúziwde hár qıylı aymaqta jaylasqan dástúriy sóylesimde sóyleytuǵın xalıqtıń tilinen de material jıynaw maqsetke muwapıq. Jumıs kópshilik oqıwshılardıń túsiniwine jeńil bolıwı ushın ámeliy transkripciyanıń tiykarına házirgi qaraqalpaq alfaviti alınıp, tilimizde gezlesetuǵın diftonglar hám dawıslıǵa alınan tańbalar menen dawıssızlardıń tańbalar dizbegi arqalı berilgedi. Bulardan basqa atlası dúziwde mákanlardı, olardıń jaylasıw shegaraların anıqlaw, maǵlıwmat beriwshilerdiń jas ózgesheliklerin (eń keminde 55 – 60 jas aralıǵında bolıwı) belgilew kerek, tańlangan jerlerdiń bir - birinen qashılıǵı 10 – 15 km aralıqta bolıwı shárt. Qaraqalpaqstan aymaǵınan «Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq atlasın» dúziwde tiykarǵı mákanlar retinde 49 punkt saylap alınıp, olardaǵı izoglossalardıń eń sıpatlıları anıqlandı.

1971 – 75 – jıllar aralıǵında N.Dáwqaraev atındaǵı Tariyx, til hám ádebiyat institutı qaraqalpaq tiliniń tariyxı hám dialektologiyası bóliminiń ilimiy xızmetkerleri tárepinen orınlangan «Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq atlası» óziniń qurılısı boyınsha tómendegidey eki bólimnen ibarat.

Birinshi bólimde – «Kirisiw», qaraqalpaq dialektologiyasınıń qalıplesiw tariyxı, wazıypalar, usıllar (I bap), qaraqalpaq tili dialektleriniń ocherki (strukturalı-monografiyalıq izertlewlerdiń juwmaqları) (II bap), qaraqalpaq tili dialektologiyalıq atlasınıń dúziliw prinsipleri, usılları (III bap), qaraqalpaq tiliniń dialektlik izoglossalarına túsiniyeler: a) fonetikalıq; b) grammatikalıq; v) leksikalıq; g) semantikalıq izoglossalar (IV bap) sıyaqlı tarawlar, juwmaq hám ádebiyatlar diziminen ibarat bolsa, ekinshi bólimde dialektlik izoglossalardıń kartaları berilip, oǵan qaraqalpaqlardıń jaylasıwınıń etnografiyası hám qaraqalpaq tili dialektleriniń kartası jaylastırılǵan. Bulardan basqa dialektologiyalıq atlasıń izertlewge tiyisli setkası, ayırım izoglossalardıń kartaları (fonetika, leksika, semantika, grammatika) hám quramalı kartalar da berilgen.

Solay etip, qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq atlasın dúziw dialektologlar ushın úlken sınaq bolıp, bul olardıń bir neshe jıllar

dawamındağı alıp barğan ilimiy-izertlew jumıslarınıń juwmağı esaplanadı.

2. Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq atlası. Tilimizdegi dialektler menen sóylesimlerdiń óz-ara qarım-qatnasın, aymağın anıqlap, olardı klassifikaciyalaw tuwralı tiykarǵı wazıypalardıń biri lingvistikalıq geografiya menen baylanıslı. Lingvistikalıq geografiyada jeke-jeke tillik faktler alınıp, olardıń hár qaysısı kartaǵa túsiriw usılı menen izertlenedi. Sonıń nátiyjesinde dialektologiyalıq kartalar jasaladı. Hár bir til ózgesheligi (fonetikalıq, leksika-semantikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik) taralǵan jerdi, punktlerdiń arasın qosıp, geografiyalıq kartada belgilep kórsetetuǵın sızıqtı izoglossa (grekshe isos – birdey glossa – til, sóylesim, sóylew) dep ataydı.

Tilimizdegi dialektler menen sóylesimlerdiń qaysı biri bolsın usınday kóp túrli izoglostan turadı. Biraq, belgili aymaқтаğı hár túrli til ózgesheliginiń taraǵan jerleri, shegarası bir-biri menen sáykes kele bermeydi. Máselen, sózdıń ortasında hám aqırında saqlanıp qalǵan ǵ, q sesleriniń izoglosı (qumǵan) ushırassa, al «j» ornına «y» (so yaq, bu yaq) sesiniń aytılıw izoglosı qaraqalpaq tiliniń arqa dialektinde ushırasadı. Usıǵan tiykarlanıp, hár bir ózgeshelikke jeke-jeke karta islew zárúrligi kelip shıǵadı. Belgili aymaқтаğı dialekt yaki sóylesimniń barlıq ózgeshelikleri túsirilgen bunday kartalardan dialektologiyalıq atlas jasaladı. Tildegi jeke qubılıslardıń taraǵan shegarası bir-biri menen sáykes kelmeytuǵınına qarap, geypara ilimpazlar tilde birgelkili ózinshelik belgileri bar dialekt, sóylesim joq, tek jekelengen ózgeshelikler ǵana bar dep esaplaǵan. Lingvistikalıq geografiya usılı menen júrgizilgen izertlewler bul pikirdiń tiykarınan, qáte ekenliin kórsetedi. Haqıyqatında da, hár túrli til ózgesheliginiń izoglosları bir-birine dál, sáykes kelmegeni menen geografiyalıq jaǵınan alǵanda bir-birinen onsha alıslap ta ketpeydi, birese jaqınlap, birese birin-biri kesip ótip izogloslar óz-ara toplanıp otıradı. Izogloslardıń usılayınsha óz-ara toplanıwı tilimizdegi dialekt yaki sóylesimlerdiń dál sıpatın kórsetiw menen birge, olardıń tariyxıy jaqtan qalıplesken belgili kólemi bar ekenin ayaqın kórsetedi.

Ulıwma dialektologiyalıq atlas dúziw – júdá quramalı qıyın jumıs. Oǵan úlken tayarlıq kerek, sebebi dialektologiyalıq atlas

qaraqalpaq til biliminiń dialektologiyasında bir neshe jillar dawamında júrgizilgen barlıq jumıstıń nátiyjesi boladı. Onda qaraqalpaq tilindegi jergilikli sóylesimler menen dialektlerdiń tiykarǵı tillik sıpatı, taralǵan shegarası, bir-biri menen qarım-qatnası hám qaraqalpaq tiliniń pútkil dialektlik júyesi kóriniwi tiyis.

Qaraqalpaq tili dialektologiyalıq atlasınıń setkasi				
	Rayonlar	Awıl atamaları hám olardıń indeksleri		
Arqa dialektlik punktleri	1.Moynaq	1.Marat	2.Tikózek	
		3. Shege	4. Qazaq dárya	
	2.Qońırat	5.Muzaffar	6. Balıqshı	
		7. Sorkól	8. Marqabay terek	
	3.Qanlıkól	9.Arzımbet qum	10.Baymaqılı	11.Teristamǵalı
	4.Shomanay	12.Saǵır	13.Ketenler	14.Toǵızaq awıl
	5.Xojeli	15.Ivan jap	16.Qarateren	17. Sábik
	6.Nókis	18. Nazarxan	19.Aqmanǵıt	20. Samanbay
	7. Kegeyli	21. Estek	22. Keneges	23. Qarasıyraq
		24.Qállı jaǵıs	25.Áyteke	
	8.Shımbay	26. Taylaq (Q.Áuezov)	27.Qamisarıq (Oktyabr s/x)	28. Biyik meshit (Mayjap s/x)
		29. Baqlı qıtay	30. Bessarı	31.Buydalı
	9.Taxtakópir	32.Teńgeshash qan (Kalinin s/x)	33.Toybergen (Moskva s/x)	34. Qarabuǵa (A. Dosnazarov s/x)
		35. Qara oy (Ózbekstan s/x)	36. Diyxan awıl	
Qubla dialektlik punktleri	10.Ámiwdárya	37.Qıran	38. Qıtay	39.Qılıshbay
	11.Beruniy	40.Tallıq	41.Shımam	42. Iyshan (Shabbaz)
		43. Sarkop	44. Mayemgen	
	12.Tórtkúl	45. Hámirabad	46.Kelteminar	47.Dosbay
		48. Aqbaslı	49.Aqqamıs	

<p>Moynaq</p> <ul style="list-style-type: none"> • Marat • Tikózek • Shege • Qazaqdárya 	<p>Qońrat</p> <ul style="list-style-type: none"> • Muzaffar • Balıqshı • Sorkól • Marqabay terek
<p>Qanlıkól</p> <ul style="list-style-type: none"> • Arzımbet qum • Baymaqlı • Terıstamǵalı 	<p>Shomanay</p> <ul style="list-style-type: none"> • Saǵır • Ketenler • Toǵızaq awıl
<p>Xojeli</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ivan jap • Qarateren • Sábik 	<p>Nókis</p> <ul style="list-style-type: none"> • Nazarxan • Aqmanǵıt • Samanbay
<p>Shımbay</p> <ul style="list-style-type: none"> • Taylaq (Q. Áwezov) • Qamisarıq (Oktyabr s/x), • Biyik meshit (Mayjap s/x), • Baqlı qıtay, • Bessarı, • Buydalı 	<p>Taxtakópir</p> <ul style="list-style-type: none"> • Teńgeshashqan (Kalinin s/x) • Toybergen (Moskva s/x) • Qarabuǵa A.Dosnazarov s/x) • Qara oy (Ózbekstan s/x) • Diyxan awıl
<p>Kegeyli</p> <ul style="list-style-type: none"> • Estek • Keneges • Qarasıyraq • Qállı jaǵıs • Ayteke 	<p>Ámiwdár ya</p> <ul style="list-style-type: none"> • Qıran • Qıtay • Qılshbay
<p>Beruniy</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tallıq • Shımam • İyshan (Shabbaz) • Sarkop • Mayemgen 	<p>Tórtkúl</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hámirabad • Kelteminar • Dosbay • Aqbaslı • Aqqamıs

Qaraqalpaq tilindegi dialektlik ózgesheliklerdi kartada belgilew hám solar tiykarında tildiń dialektologiyalıq atlasın dúziw túrkiy

tilləri dialektologiyalıq atlasınıń tiykarǵı bir bólimi. Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq atlasında tildegi fonetikalıq, leksika – semantikalıq morfologiyalıq, sintaksislik ózgesheliklerdiń barlıq aymaqtaǵı taralıw shegaraları kórsetiledi. Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyası, onıń lingvogeografiyası tildegi dialektlik belgilerdiń geografiyalıq taralıwın, shegaraların úyrenedi. Lingvogeografiyanıń kelip shıǵıwı úlken milletlik dialektologiyalıq atlaslardı dúziwdegi jumislardıń nátiyjesi. Atlas dúziwde sheber islengen joba hám hámmege birdey baǵdarlama bolıwı kerek. Dialektologiyalıq atlas dúziwde til qubılısları bizde aldın - ala belgili bolıp, endi sol dialektlik ózgesheliklerdiń aymaqlıq jaylasıwların anıqlawǵa tuwra keledi. Kartanıń, atlasıń tiykarǵı wazıypası tildegi faktlerdi hám olardıń bóliniwlerin anıqlawdan ibarat. Dialektologiyalıq atlasqa materiallar jıynawda taza, baǵdarlamada kórsetilmegen qubılıslardıń da ushırasıp qalıwı múmkin. Hár bir tillik ózgesheliklerge jıynalǵan mısallar qansha kóp bolsa, solar tiykarında islengen juwmaqlar da isenimli boladı. Kartalastırıwda izertlenetuǵın obektlerdi tańlaw úlken rol oynaydı. Dialektologiyalıq atlası dúziw ushın materiallardı dástúrli sóylesimde sóylewshi adamlardan jıynaǵan maqul. Materiallardı úlken jastaǵı adamlardan hám sol aymaqta jergilikli otırıqshı adamlardan jıynaw talap etiledi. Sóylesimge tán bunday ózgeshelikler úlken jastaǵı adamlardıń qolında tárbiyalanǵan mektep jasına deyingi balalardıń da sóylew tilinde ushırasadı. Bul dástúrli tiptegi sóylew tili ele ádebiy tildiń tásirin jeterli dárejede óz boyına sińirmegen. Kartalastırıwda birinshi gezekte usınday sóylesimde sóylewshilerdiń kúndelikli turmıstaǵı sóylew tilinen materiallar toplaw kerek.

Sorawlar

1. Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq atlasına neshe punkt saylap alınǵan?
2. Dialektologiyalıq atlası dúziwde qatnasqan ilimpazlar kimler?
3. Dialektologiyalıq atlasıń, kartanıń áhmiyeti.
4. Arqa hám qubla dialektiń ózgesheliklerin kórsetiń?

TAYANÍSH TÚSINIKLER:

Arqa dialekt – qaraqalpaq tiliniń arqa dialekti.

Qubla dialekt – qaraqalpaq tiliniń qubla dialekti.

Dialektologiyalıq atlas – belgili bir sistemaǵa salınǵan dialektologiyalıq kartalardıń jıynaǵı.

Dialektologiyalıq karta – tildegi dialektlik qubılıslardıń taralıw aymaǵın kórsetetuǵın karta.

6.1. Shınıǵıw. Dialektlik sózlerdiń qaysı dialekt yaqı sóylesimge tiyisli ekenligin anıqlań hám olardı kartaǵa jaylastırın.

Kún de jılıta qoymađı, – dep gúbirlendi ózinen ózi. *Shıpsshań* on jılǵa qaraptı – á shalabımnıń shayqalǵanına!... Búytip júrgenshe, elsiz, watansız... Bas - basımızǵa kettik – á!... Onıń óle qalıwdı oylaǵanı bir búgin emes, óle almay júr. Jańa óle jaq bolǵanda bir úmittiń ushlıǵı tabılıp: áy, yaǵa!

– Sadaǵań keteyin, qaraqalpaǵım, tilińnen ketsin sadaǵam!... Elden de adam kórer kúnler bar eken go! – dep jılay berdi, jılay berdi. – Watan gedayı bolıp jasap atırǵanıma *shıpsshań* jigirma bir jıl, endi on bir kúnнен tórt aydıń júzi toladı, – dep jılaydı. Aydawshı iytti tınıshlandırıp, qapını ilip kirdi. Sóytti de, ótkelekten ótkelek, bir jaylardıń túpkirine aparıp, dálizdiń kún shıǵarında sańlaq shıǵıp turǵan aynalı qapını nusqadı. Berdikárim kirdi. Ğalı - gilemler tutılıp taslanǵan jap - jaqtı jay! Qat-qabat kórpesheler tóselip, ortaǵa xantaqta, onıń ústinde mayı tońlap qalǵan káwap, murıńǵa qıshqıllanıp kelgen sonıń iyisi me, ya káwapqa sebilgen sirke me, bilmedi. Tórlew kerek pe, *usı kárada* turıw kerek pe, *háyran*, buni tórletiw ushın ákelmegen shıǵar. Al, áńgime mınaw, Shımbaydan kámsiya shıǵıp, jurttıń sawatın tekserip kiyatır shetinen! Tómen tompıldap tús te qolına kitap alıp, balańnıń qasına bar! Usınnan tók sizbay qalsań, bizdi tiriley jerge kómesen! – dep, Qurbannıń úyine qaray at shawıp ketti. Qunnazar aqsaqaldıń xatkerin qoya berip, tánha óziniń búytip *suwit* júrisine qaraǵanda komissiya, anaw - mınaw kórinbedi.

Bul káraǵa óziniń dım keregi joqlıǵın bilgen Mádiyar ornbasarı Qudaybergenge: «bizlik jumıs bolsa ózińiz barsız – ǵo» dedi de keńsesine ketip qaldı, ya keńes soramaydı, ya is buyırmaydı, Allannazar biybalanıń da basqa jumıslarǵa aynalısqısı kelse de,

bağanağı «bir ayda sawatlandırıw» máselesi qızıqtırıp otır.

Qısı boyı atızdıń nambar tógispesi gújigeni menen, bul jumısta kóbinese Jańabay, Nazarbay, Bazarbay qusağan awıldın jigerli ğoshshaqları bántdağı, kempir-ğarrı, bala - shağa qazıwdın ğalmaǵalına shekem pitegene *damıl tabatuǵın edi.* (Sh.S. «Xalqabad»)

6.2. Tapsırma. Kórkem shıǵarmalardan tekst tańlań. Tekstte ushırasqan dialektlik sózlerdiń qaysı dialekt yaki sóylesimge tiyisli ekenligin anıqlań, kartaǵa túsiriń.

<i>Test</i>	
Dialektologiyalıq atlas degenimiz ne?	a) Bul geografiyalıq atlas
	b) Dialektlik ózgesheliklerdiń kartaǵa túsiriliwi
	v) Bul tariyxıy atlas
	g) Bul etnografiyalıq atlas
Dialektologiyalıq atlas qalay jasaladı?	a) Belgili aymaqtaǵı sóylesim ya dialekttiń barlıq ózgeshelikleri keltirilgen kartalardan jasaladı
	b) Bir neshe kartalardıń jıynaǵınan jasaladı
	v) Fonetikalıq ózgeshelikler sáwlelenedi
	g) Dialekt yaki sóylesimlerdiń ayırım ózgeshelikleri tiykarında jasaladı
Dialektologiyalıq atlardı dúziw ushın materiallardı qanday jastaǵı adamlardan jıynaǵan maqul?	a) Orta jastaǵı otırıqshı adamlardan
	b) Dástúrli sóylesimde sóylewshi adamlardan
	v) Dástúrli sóylesimde sóylewshi úlken jastaǵı hám jergilikli otırıqshı adamlardan
	g) Orta hám kishi jastaǵı adamlardan
Dialektologiyalıq kartada neshe punkt jaylasqan?	a) 40
	b) 51
	v) 33
	g) 49

Dialektologiyalıq kartanıń wazıypası ne?	a) Til faktlerin hám olardıń bóliniwlerin anıqlaw
	b) Fonetikalıq ózgesheliklerdi anıqlaw
	v) Transkripsiyalap jazıw
	g) Jıynalǵan mısallardı kartalastırıw
Izoglossa degen ne?	a) Til ózgesheligi taralǵan jerdi punktlerdiń arasın qosıp, geografıyalıq kartada belgilep kórsetetuǵın sızıq
	b) Fonetikalıq, leksikalıq ózgeshelikti kórsetetuǵın sızıq
	v) Kartadaǵı sızıqlar
	g) Izoglossa – bul til, sóylesim, sóylew
Kartanıń, atlasnıń tiykarǵı wazıypası neden ibarat?	a) Til faktlerin anıqlaw
	b) Til faktlerin hám olardıń bóliniwlerin anıqlaw
	v) Tillik ózgesheliklerdi kórsetiw
	g) Dialektlik ózgesheliklerdi anıqlaw
Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq atlası óziniń qurılısı boyınsha neshe bólimnen ibarat?	a) Eki
	b) Úsh
	v) Tórt
	g) Bes

Leksikalıq ózgeshelikke iye dialektizmler sózligi	
Dialektte	Ádebiy tilde
birgene	bir ǵana
bir sıńar uwıs // sańurıs	qosıwıs
samay	sheke
Payqaslaw	bayqaw, ańlaw
selqos kútip alıw	jaqtırmaw
bekiniw	toqtaw
keseneden	birden
mánet	miynet
suwınıw	suwıw
qoyawlıraq	jaqsı, payızlı
nawalla túsınbew	hesh nársenge túsınbew

7. QARAQALPAQ TILI DIALEKTLERINIŇ KLASSIFIKACIYASI

Jobasi:

1. N.A. BaskakovtŇ klassifikaciyası
2. S.Vurmnıń klassifikaciyası
3. D.S. NasırovtŇ klassifikaciyası.

Qaraqalpaq tiliniń dialektologiya tarawı ushın prof. N.A.BaskakovtŇ «Qaraqalpaq tili» miyneti tiykarǵı derek bolıp esaplanadı. Bul miynet qaraqalpaq xalqınıń awızeki sóylew tilin sistemalı túrde úyreniw, onı ilimiy - teoriyalıq tiykarda sıpatlawdıń tiykarǵı úlgisi boldı. Miynet qaraqalpaq tilindegi dialektlik ózgesheliklerdi sistemalı túrde úyreniwde baslama boldı.

Qaraqalpaq tiliniń dialekt hám sóylesimlerin sistemalı ráwishte hár tárepleme úyreniw 1960 – jıllardan baslandı. Bul dáwirde qaraqalpaq dialektologlarınıń aldında turǵan eń birinshi wazıypa – bul tildegi dialektler, sóylesimler boyınsha tez materiallar jıynaw, onı monografiyalıq baǵdarda jazıw jumısı boldı. 1960 – 1963 – jıllarda Qaraqalpaqstanınıń kópshilik rayonlarına ekspediciyalar shólkemlestirilip, bunda respublikanıń barlıq aymaqları izertlendi. Nátiyjede, qaraqalpaq tiliniń dialekt hám sóylesimleri boyınsha bay materiallar jıynalıp, bul materiallar bunnan bılay izertlewler, jeke máseleler ushın ilimiy baza bolıp xızmet etti. Qaraqalpaq tiliniń Moynaq hám Taxtakópır sóylesimleri boyınsha jámaátlik izertlewlerde xalıqtıń awızeki sóylew tilinen bay materiallar jıynaldı. Bul dáwirde O.DospanovtŇ «Qaraqalpaq tili qubla dialektiniń leksikası», T.BegjanovtŇ «Qaraqalpaq tili Moynaq govornınıń leksikası», O.Bekbawlovtnıń «Qaraqalpaq tili qubla dialektiniń fonetikalıq ózgeshelikleri» atlı kandidatlıq dissertaciyaları menen bir qatarda H.HamidovtŇ «XVIII – XIX – XX ásirlerdegi nızam hújjetleriniń tili hám onıń házirgi qaraqalpaq tiline qatnası» atlı miynetleri jarıq kórdi.

1. N.A.BaskakovtŇ klassifikaciyası. N.A.BaskakovtŇ miynetinde qubla dialekt esaplangan Tórtkúl, Beruniy, Ámiwdárya rayonlarında jasaytuǵın qaraqalpaqlardıń tilinen jazıp alınǵan tekstler berilgen. Biraq onda qaraqalpaq informatorlarınan jazıp

alıńǵan materiallar júdá az. Bunıń sebebi pútkil respublikanıń arqa hám qubla dialektleri boyınsha túwelley material toplaw qıymshılıq tuwdıradı. Ol óz miynetinde qaraqalpaq tiliniń jergilikli ózgesheliklerine sıpatlama bere otırıp, qaraqalpaq tilinde tiykarıman, arqa – shıǵıs hám qubla – batıs dialektleri bar ekenligin xalıqtıń janlı awızeki sóylew tili materialları tiykarında dáliyllep kórsetedi.

Arqa – shıǵıs dialektine Qaraózek, Taxtakópir hám Moynaq rayonların kirgizedi. Buǵan qazaq hám qaraqalpaq tilleriniń bir - birine tásiiri nátiyjesinde payda bolǵan Taxtakópir rayonındaǵı aralas sóylesimlerdi de qosadı. Qubla – batıs dialektine respublikamızdıń Shımbay, Kegeyli, Qońırat, Xojeli, Shomanay, Ámiwdárya (burınǵı Qıpshaq), Beruniy (burınǵı Shabbaz), Tórtkúl rayonlarında jasaytuǵın qaraqalpaqlardıń awızeki sóylew tiliniń úlgielerin mısál etip aladı.

N.A.Baskakov arqa – shıǵıs dialektin qubla – batıs dialektinen ayırıwshı sıpatlı belgiler sıpatında xalıqtıń awızeki sóylew tilindegi fonetikalıq ózgesheliklerdi kórsetedi.

1. Arqa – shıǵıs dialektinde a foneması joq, al ol qubla – batıs dialektinde bar;

2. Qubla – batıs dialektine salıstırǵanda arqa – shıǵıs dialektinde dawıslıların emeski seziletuǵın erinlik únlesligi boladı;

3. Arqa – shıǵıs dialektindegi geypara sózlerde erinlik emes dawıslıların bar ekenligi seziledi; buǵan qubla – batıs dialektinde erinlik dawıslılar cáykes keledi; bızav // buzav, miltıq // miltúk hám t.b.

4. Arqa – shıǵıs dialektine «j» law sıpatlı bolsa, qubla – batıs dialektinde sóz basında «dj» qollanıladı;

5. Arqa – shıǵıs dialektinde sóz basında b únli dawıssız aytılsa, qubla – batıs dialektinde b/p sesleri aytıladı: buv // puv.

6. Arqa – shıǵıs dialektinde sózdiń basında t hám kk / k únsiz dawıssızları, qubla – batıs dialektinde únli dawıssızlar ushırasadı: tuz // duz, tizgin // duzgin hám t.b.

7. Arqa – shıǵıs dialektinde h foneması qollanılmaydı, qubla – batıs dialektinde bul fonema júdá jiyi qollanıladı;

N.A.Baskakovtın klassifikაციyası boyınsha

2. S.Vurmniń klassifikაციyası. Qaraqalpaq tiliniń dialektlerin ekinshi ret klassifikaciyalagan alım sırt elli tyurkolog prof. S.Vurm bolıp esaplanadı. Ol óz miynetinde qaraqalpaq tilinde úsh dialekti atap ótip, olardaǵı fonetikalıq, grammatikalıq hám sóz shaqaplarındaǵı ayırmashılıq belgilerdi kórsetedi. S.Vurmniń pikirinshe qaraqalpaq tili Qońırat, Shax – Abbas – Wáliy (Shabbaz, házirgi Beruniy) hám Qarasaqal dialektlerinen ibarat. Onıń pikirinshe Qońırat dialektinde ózbek tiliniń tásirini bar. Bul tásirlerdiń tildiń fonetika, leksika, grammatika tarawlarında kórinetuǵınlıǵın mısallar arqalı kórsetken.

Shax – Abbas Wáliy dialektinde de ózbek tiliniń tásirini bar, biraq bul Qońırat dialektine qaraǵanda basqasharaq degen pikirdi aytadı.

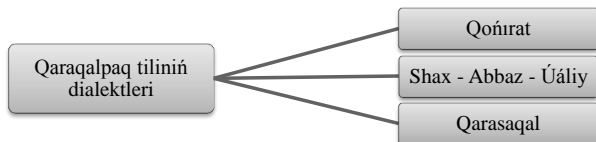
S.Vurm bul dialekti haqıyqıy qaraqalpaq tiliniń birden – bir jaqsı úlgisi dep dáliylleydi. Onda qazaq tili ushın sıpatlı geypara belgiler hám túrkmen tiliniń tásirini yadqa túsiriwshi azı - kem belgiler bar deydi. S.Vurm óz izertlewlerinde Qarasaqal dialekti boyınsha geypara boljawlardı ǵana keltiredi¹⁰.

¹⁰ Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Каракалпак диалектологиясы. Нөкіс, «Билим», 1995, 31- б.

N.A.Baskakov tárepinen joqarıda keltirilgen qaraqalpaq tili dialektleriniń klassifikaciyası kóp jıllıq (20 jıl) baqlawlar hám xalıqtıń awızeki sóylew tili hám onıń dialektlik ózgesheliklerin izertlew arqalı, janlı sóylew tiliniń isenimli deregi bar maǵlıwmatlarǵa tiykarlangan tildiń dialektlerin klassifikaciyalawdaǵı birinshi adım bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da, qaraqalpaq tili dialektleriniń bul klassifikaciyası jiklewdiń fonetikalıq, grammatikalıq hám leksika - semantikalıq belgilerin tolıq qamtımaǵanına hám ulıwma xalıqlıq awızeki sóylew tilindegi eki dialektiń aymaqlıq jaqtan bóliniwindegi natuwrılıqqa qaramastan úlken áhmiyetke iye. Sebebi, birinshiden, tilimizde dialektlerdiń bar ekenligin moyınlaw, ekinshiden, qaraqalpaq tiliniń dialektlerin klassifikaciyalawda eń tiykarǵı tirek bolıp tabıladı.

Al S.Vurm tárepinen dialektlerdi klassifikaciyalawǵa keletuǵın bolsaq, onda ol ápiwayı mısallar tiykarında – aq, óz pikirlerin dáliylley alǵan dep ayta almaymız, sebebi onıń materiallarında Qaraqalpaqstanıń tiykarǵı orınları Shımbay, Kegeyli, Nókis, Taxtakópir hám Moynaq rayonlarında jasaytuǵın xalqımızdıń awızeki sóylew tilindegi ózgeshelikler kórsetilmegen. Ásirese, házirgi tilimizdiń úlgisine qaraqalpaq tiliniń Shabbaz (Shax – Abbaz – Wáliy) dialekti sanaladı dep tastıyqlawı nadurıs. Sebebi, bul rayonda qaraqalpaqlar (házir ol Beruniy rayonu) birinshiden, sanı jaǵınan az, ekinshiden, olar biraz waqıtlardan beri Xorezmi ózbekler, túrkmenler hám qazaqlar menen qońsı jasaydı. Úshinshiden, prof. S.Vurmniń qaraqalpaq tiliniń dialektlerin klassifikaciyalawdaǵı barlıq fonetika - grammatikalıq shegaralawshı belgiler, biziń tilimizdiń dialektlerin sıpatlawdaǵı haqıyqıy dáliyl bola almaydı.

S.Vurmniń klassifikaciyası boyınsha

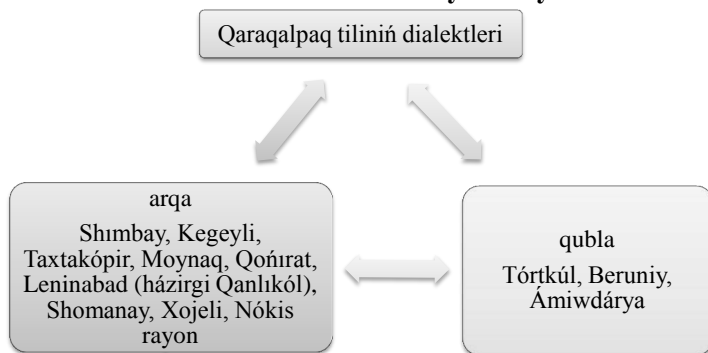

3. D.S.Nasırovtıń klassifikaciyası. Qaraqalpaq dialektologiyasına óziniń úlken úlesin qosqan alım prof. D.S.Nasırov. Ol óziniń monografıyalıq miynetinde qaraqalpaq

tilinde eki arqa hám qubla dialektlerdiñ bar ekenligin awızeki sóylew tiliniñ isenimli misalları tiykarında dáliyllegen.

Prof. D.S.Nasırov bul miynetinde qaraqalpaq tiliniñ arqa hám qubla dialektlerin ajıratıwda dialektler aralıq tiykarǵı belgiler sıpatında fonetikalıq, leksikalıq, morfologiyalıq ózgeshelikleri kórsetken. Ol arqa dialektke respublikamızdın arqa rayonların Shımbay, Kegeyli, Taxtakópir, Moynaq, Qońırat, Leninabad (хэзирги Қанлықól), Shomanay, Xojeli, Nókis rayonların, al qubla dialektke qubla rayonlar esaplangan Tórtkúl, Beruniy, Ámiwdárya rayonların kirgizgen.

D.S.Nasırovtıñ klassifikaciyası boyınsha

Prof. D.S. Nasırov qaraqalpaq tiliniñ dialektlik ózgesheliklerin tómendegishe analizleydi.

1. Fonetikalıq ózgeshelikler.

1) a/á sáykesligi. Arqa dialekttegi til artı a dawıslısınıñ ornına qubla dialektte til aldı á dawıslısı qollanıladı: aldında – áldinde; iláj – iláj; talap – táláp (sa:t – sá:t).

2) e/á sáykesligi. Arqa dialekttegi til aldı e dawıslısınıñ ornına qubla dialektte til aldı á dawıslısı barlıq orınlarda ónimli qollanıladı: kese – kása, ketpen – kátmán, bekkem – mákkám, mákeme – mákámá, kerek – kárák.

3) e/i sáykesligi. Arqa dialekttegi til aldı yarım ashıq e dawıslısınıñ ornına qubla dialektte til aldı jıńshke i dawıslısı qollanıladı: endi – indi, ireyim – iriyim, kishkene – kishkiná, súyreydi – súyriydi.

4) u/ı, ú/i sáykesligi. Arqa dialekttegi erinlik qısıq u, ú dawıslılarınıń ornına qubla dialektte eziwlik qısıq ı, i dawıslıları qollanıladı: qubla – qıbla, buzıq – bızıq, muz – mız, burnağı – bırnağı, múmkin – mimkin, úngir – úngúr, túlki – túlkú.

5) Arqa dialektte qubla dialekt penen salıstırǵanda dawıslılardıń kóbinese erin únslesligi menen ayılıwı bayqaladı: kórgen – kórgán, chuǵıllıq – shuǵulluq, kóródú – kórádi, úngirdiń túbú – úngürdiń tiyi.

6) b/p – m sáykesligi. Arqa dialekttegi qos erinlik shawqımlı, jabısıńqı b/p dawıssızlarınıń ornına qubla dialektte qos erinlik jabısıńqı sonor m dawıssız qollanıladı: bergenek – mergenek, ğarbız – qarmız, búrtúk – múrtik, pánjire – mándire, baspaxana – basmaxana, ushpa – ushma.

7) nn – ll dawıssızları assimilliyaciyası tipindegi sáykeslik. Arqa dialekt ushın xarakterli bolǵan assimillyacıyanıń bul túrinen qubla dialektte tek ğana l túri bayqaladı: kúller, kúnner – kúllár; jilli, jinni – jilli, jallıq, jannıq – jallıq.

8) s/sh sáykesligi. Arqa dialekttegi til aldı juwısıńqı s dawıssızınıń ornına qubla dialektte til aldı juwısıńqı sh dawıssız ónimli qollanıladı: salı – shalı, jetpis – ^yetmish, samal – shamal.

9) sh/ch sáykesligi. Arqa dialekttegi til aldı juwısıńqı sh dawıssızınıń ornına qubla dialektte til aldı affikat ch dawıssız ónimli qollanıladı: shapan – chapan, shaqqı – chaqqı, qayshı – qaychı.

10) dj/j – j sáykesligi. Arqa dialekttegi sóz basında fakultativ ushırasatuǵın dj affrikatınıń hám j dawıssızınıń ornına qubla dialektte tek affrikat dj qollanıladı: jol – djol, jan – djan.

11) j/y sáykesligi. Arqa dialekttegi sóz basındaǵı j dawıssızınıń ornına qubla dialektte til ortası juwısıńqı y dawıssızınıń ónimli qollanıwı bayqaladı: jaban – yaban, jaz – yaz, jaman – yaman, jas – yash.

12) ch/k sáykesligi. Arqa dialekttegi til artı jabısıńqı g dawıssızınıń ornına qubla dialektte til artı jabısıńqı únsiz k dawıssız qollanıladı: gálle – kállá, góne – kóne.

13) ğ/q sáykesligi. Arqa dialekttegi juwısıńqı únli ğ dawıssızınıń ornına qubla dialektte jabısıńqı únsiz q dawıssız qollanıladı: ğarbız – qarmız, ğarrı – qarrı.

14) Qubla dialektte arqa dialekt penen salıstırǵanda farıngal juwısıńıqı únsız h dawıssızınıń ónimli qollanıluwı bayqaladı: ádewir – hádewir, awa – hawa, árem – hárem, ayda – hayda.

2. *Leksika – semantikalıq ózgeshelikler.* Qaraqalpaq tili dialektleriniń ózgeshelik belgileri dialektlerdiń leksikasında anıǵıraq kórinedi. Qubla dialektte birinshiden, baǵmansılıq, júzimshilik, palız, paxtashılıq, pilleshilik kásibine baylanıslı sózler júdá kóp ózgeshelikler menen qollanıladı: qáliyli júzim, gúsini júzim, aqay júweri, lomma júweri, nuqulı ^yerik, kásáki ^yerik, qamma, aqbash, biyshek, nanıǵósh, nankádi hám t.b. Ekinshiden, qońsı ózbek tiliniń qıpshaq – oǵuz tipindegi arqa Xorezmlik, orta Xorezmlik hám qubla Xorezmlik sóylesimlerinden ózlestirilgen sózler júdá kóp ózgeshelikler menen qollanıladı (kárám, bádireń, ójek, zaǵama, soqpa, búrinch, soqı hám t.b.). Bul qaraqalpaq tili dialektleriniń leksikası ushın ulıwma xarakterli jaǵday bolıp esaplanadı. Sonday – aq, dialektlerdiń leksikalıq quramında tek bir dialekt ushın sıpatlı bolıp, ekinshi dialektte ushıraspaytuǵın yamasa mánisi boyınsha sáykes sózler menen almastırılatuǵın sózlerdi kóriwge boladı. Máselen, qubla dialektte mańǵal, dúrishte, kórpesh, qamtek, izyekesh; arqa dialektte qahra, hán, gúmpildek; gúze (a.), – ıbrıq (q.), malxana (a.) – jılawxana (q.), siyle (a.) – tákáná (q.), shılǵaw (a.) – paytaba (q.), lágen (a.) – shılapshın (q.).

3. *Morfologiyalıq ózgeshelikler.*

1) Arqa dialektte kóplik jalǵawı - lár/-ler, -nar/-ner túrinde qollanılsa, al qubla dialektte -lar, -ler, lár variantları qollanıladı: seller // siller // sellár // senner, qatıllar // qatınnar // qatıllar.

2) Arqa dialekte kóplik jalǵawı atlıqqa jalǵansa, qubla dialektte kóplik jalǵawı -lar/-ler/-lár túrinde feyilge jalǵanadı. Mısalı: kóshirip jiberdi – kóshirip jiberdilár. Al arqa dialektte bolsa bunday jaǵday ushıraspaydı.

3) Qubla dialektte tabıs sepliginiń -nı, -ni jalǵawınan soń tartım jalǵawı qosımsha qollanıladı: sıyırın – sıyırını, tilin – tilini.

4) Arqa dialekt ushın xarakterli bolǵan birinshi hám ekinshi bet kóplik sandaǵı -mız/-miz, -mıs/-mis, -ńız/-ńis tartım jalǵawlarınıń ornına qubla dialektte kópshilik jaǵdayda - mıs/-mis, -ńıs/-ńis variantları qollanıladı. Qubla dialektte: úyimis, atamıs, ákemis.

5) Qubla dialektte anıqlawıshlıq xızmettegi dizbehtiń ekinshi komponentiniń tartım jalǵawı ayırım jaǵdaylarda túsirilip qaldırıladı: bizlerdiń paxtamız – bizlárdiń paxta.

6) Qubla dialektte III bet tartım jalǵawınıń qosarlanıp qollanıwı bayqaladı: tuwǵan jiyeni – tuwǵan jiyenisi, aǵayini – aǵayinisi.

7) Qubla dialekt ushın xarakterli bolǵan -kásh, -kár, -kách, -al, -dar, -ab, -tal, -bánt, -ımlı, -gár sóz jasawshı qosımtaları qollanıladı: qálámkáhsh, pillákár, dútkách, lazımal, alaquadar, tezab, sezimtal.

8) Kelbetliktiń salıstırıw dárejesiniń -raq/-rek variantlarınıń ornına qubla dialektte til aldı hám til artı dawıslılarına pitken -raq variantı ónimli qollanıladı: úlkenirek – úlkánraq, kishirek – kishiraq.

9) Arqa dialektte feyildiń sheriklik dárejesiniń -ıs/-is, -s forması qollanılsa, qubla dialektte -ıs/-is, -s hám -ısh/-ish, -sh variantları qosımsha qollanıladı: gáplás, – gáples, gáplesh, kóris – kórish.

10) Qubla dialektte házirgi máhálde feyildiń bolımsız forması -mı/-mi túrinde qollanıladı: qorqımıyan, bilmeymiz. Arqa dialektte -ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe jalǵawları qollanıladı: qorqpayman, bilmeymiz.

11) Arqa dialekttegi feyildiń buyırıq meyili a qosımtası hám hal feyildiń y qosımtasınıń ornına qubla dialektte iy birikpesi qollanıladı. Mısalı: Balaǵa kim qaraydı – balaǵa kim qarıydı. Tisim awradı – tisim awrıydı.

12) Arqa dialektte soraw janapayları -ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe túrinde qollanılsa, qubla dialektte -mı/mi, ma túrinde qollanıladı: Qımbat pa – qımbat mı? Barǵam ma? Jazdıń ba – jazdıń mı? Yazdıń mı?

13) Qubla dialektte *ese* sózi sózlerge qosımsha qollanıladı: qaytısin keliń ese, qawın kesip jeń ese. Bul jaǵday arqa dialektte hám ádebiy tilde ushıraspaydı.

Ulıwma aytqanda, biz qaraqalpaq tiliniń dialektlerin klassifikacijalawda prof. D.S.Nasırovtıń pikirlerin tolıq quwatlaymız hám onıń kórsetkenindey qaraqalpaq tilinde eki arqa hám qubla dialektler bar degen juwmaققa kelemiz.

7.1. Shınıǵıw. Tekstten dialektlik sózlerdi tabıń hám mánisin túsindirıń. Qaysı aymaqta qollanılatuǵının aytıń.

Balıqshıdan sıralǵı

Bekireniń tumsıǵı tasqa tiymey qaytpaydı,
Sala qulash sarı sazan, sorpası boldı bir qazan,
Sumıray kelse suw ǵurur
Balıqtıń bir atası taban balıq,
Júrmeydi qamshılasa shaban balıq.

Balıqtıń bir atası qurıtqa balıq,
Belgili bolǵan yeken jurıtqa balıq,
Alabuǵaday tırriya berme.
Shortanıń jaqsı bolsa, Xiywaǵa barmaspedi.

Uwayım túbi teńiz,
Batasańda keteseń.
Táwekel túbi qayıq,
Mineseń de wóteseń.

Kóldiń qutı ketse úsh jıl burın qutanı ketedi.
Awshınıń keshikkeninen súyin.
Sasqan úyrek artı menen de, aldı menen de súńgiydi.
Shaban úyrek burın ushadı.

Kólde turǵan qońır ǵaz,
Shól qádirin bilerme,
Shólde júrgen tuwalaq
Kól qádirin bilerme.
Kóldi tutsań saylap tut,
Ǵañqıldasın úyregi,
Kóldiń qutı getse qutanı qırıq kún burın getedi
Kólde jüz *kúshigen* shaqırsada,
Bir búrkit shelli bolmas.

7.2. Qaraqalpaq tiliniń dialektlerin klassifikaciya laǵan ilimpazlardıń klassifikaciyasınıń uqsaslıq tárepin Venn diagramması arqalı kórsetiń.

Sorawlar

1. N.A.Baskakovtıń klassifikaciyası boyınsha qaraqalpaq tiliniń dialektleri neshege bólinedi?
2. S.Vurmniń klassifikaciyası boyınsha qaraqalpaq tiliniń dialektleri neshege bólinedi?
3. D.S.Nasırovtıń klassifikaciyası boyınsha qaraqalpaq tiliniń dialektleri neshege bólinedi?
4. Bul klassifikaciyalardıń bir - birinen qanday ayırmashılıǵı bar?

TAYANISH TÚSINIKLER:

Assimilyaciya – lingvistikada seslerdiń bir-birine úylesip únlesiwı, uqsaslıǵı, yaǵnıy seslerdiń óz-ara tásiri nátiyjesinde olardıń birewiniń artikulyatsiyalıq-akustikalıq qásiyetiniń ózgeriwine baylanıslı ayıladı.

Jabısıńqı dawıssızlar – háreketsheń sóylew aǵzalarınń háreket etpeytuǵın sóylew aǵzalarına jabısıwı hám sańlaq qalıwı arqalı hawaniń sırtqa shıǵıwınan jasaladı.

Juwısıńqı dawıssızlar – háreketsheń sóylew aǵzaları tolıq jabıspay, jaqınlasıwı nátiyjesinde aralarında sańlaq qaldırıp, sol sańlaqtan hawa aǵımı ótiw arqalı payda bolǵan shawqımnan jasalǵan sesler.

Klassifikaciya – bóliw, jiklew.

Sonor – sonant. Olardı aytqanda shawqımǵa qaraǵanda dawıs basımırmaq esitiledi.

Shawqımlı dawıssızlar – háreketsheń sóylew aǵzalarınń hawa aǵımına tosqınlıq jasawı arqalı jasalǵan dawıssızlar.

<i>Test</i>	
Prof. D.Nasirovtń klassifikaciyası boyınsha qaraqalpaq tiliniń dialektleri neshege bólingen?	A) Arqa, kúnshıǵıs
	b) Qubla, shıǵıs
	v) Arqa, qubla
	g) Qubla, kúnbatis
Prof. N.A.Baskakovtń klassifikaciyası boyınsha qaraqalpaq tiliniń dialektleri neshege bólingen?	A) Kúnbatis, kúnshıǵıs
	b) Arqa, qubla
	v) Arqa, batis
	g) Arqa - shıǵıs, qubla - batis
Prof. S.Vurmnıń klassifikaciyası boyınsha qaraqalpaq tilindegi dialektler neshege bólinedi?	A) 4 ke, arqa, qubla, Qarasaqal, Qońırat
	b) Tek arqa dialekti
	v) 5 ke, arqa, qubla, Qońırat, Qarasaqal, Shax – Abbaz Waliy
	g) 3 ke, Qońırat, Shax – Abbaz – Waliy, Qarasaqal
Qaraqalpaq tiliniń dialektlerin klassifikasiyaláǵan alımlar kimler?	A) O.Dospanov, N.A.Baskakov, S.Vurm
	b) N.A.Baskakov, D.S.Nasırov, O.Dospanov
	v) N.A.Baskakov, S.Vurm, D.S.Nasırov
	g) O.Bekbaulov, T.Begjanov, D.S.Nasırov
Qońırat dialekti dep kimniń klassifikaciyasında ayılǵan?	A) O.Bekbaulovtń
	b) N.A.Baskakovtń
	v) D.Nasirovtń
	g) S.Vurmnıń
Shax – Abbaz – Waliy dialekti dep kimniń klassifikaciyasında ayılǵan?	A) T.Begjanovtń
	b) A.Bekbergenovtń
	v) S.Vurmnıń
	g) J.Aralbaevtń

Shotıńnıń túymeleri bir jaqqa qashpas. Dialektlik sózdi tabıń?	A) Shotıńnıń túymeleri
	b) Qashpas
	v) Bir jaqqa
	g) Túymeleri
Sorkól dialekti dep kim aytqan?	A) O.Bekbaulov
	b) J.Aralbaev
	v) O.Dospanov
	g) D.Nasırov
Oǵuznama neshinshi ásirde jazılǵan?	A) XIV
	b) XV
	v) XVI
	g) XVII
Ol kisi jıynaqlı, dámli pikirdi unatadı. Dialektlik sózdi tabıń ?	a) Dámli pikirdi
	b) Jıynaqlı pikirdi
	v) Unatadı
	g) Ol kisi

8. QARAQALPAQ TILI DIALEKTLERİNİN FONETİKASÍ

Jobası:

1. Dawıslı sesler
2. Dawıssız sesler.

Jergilikli xalıqtın til ózgesheliklerin izertlew til biliminiń áhmiyetli máseleleriniń biri. Ásirese, bay jazıw tariyxına iye bolmağan tillerdiń tariyxın, tariyxıy grammatikasın dúziw ushın dialektologiyalıq materiallar eń tiykarǵı derek bolıp esaplanadı.

Dialektologiyada jergilikli xalıqtın til ózgeshelikleri tómendegishe úyreniledi. Ádette hár bir til, sonday – aq jergilikli dialekt hám sóylesimlerdiń fonetikalıq sisteması dawıslılar hám dawıssızlarǵa bólinip izertlenedi. Qaraqalpaq tiliniń dialektlerinde tiykarǵı 9 dawıslı fonema bar: a, á, e, o, ó, ı, i, u, ú. Bul fonemalardı jasalıw usılına hám sóylew aǵzalarınń háreketine hám qatnasına qaray otırıp, tómendegishe klassifikaciyalawǵa boladı.

1. Dawıslı sesler. Bul ózgeshelikler ádette geypara seslerdiń óz - ara almasıwı menen sózlerdiń juwan, jıńshke aytılwı yamasa geypara seslerdiń túsip qalıwı, seslerdiń qosılıp aytılwı menen baylanıslı boladı. Mısalı: qálá gúnú (qala kúni), qumǵan (quman) hám t.b.

1) Arqa dialekte dawıslı e,o,ó sesleri diftong túrinde aytılıp, olardıń aldında bir sestin elementi bar ekenligi kórinedi.

2) Dawıslı a sesi menen e sesiniń almasıw jaǵdayları ushırasadı.

3) Qısıq dawıslı ı sesi menen erinlik u sesiniń almasıwın jaǵdayları gezlesedi. Bul jaǵday sózdiń aqırǵı buwınlarında kóp ushırasadı, yaǵnıy sóylesimlerde ekinshi, úshinshi buwınlarda erin únlesligi saqlanadı: toǵuz, pushuq, qutul, jawmut, juduruq, murunduq hám t.b. Mısalı:

Segiz qırlı balıqtı,

Toǵuz qırlı jigit aladı.

Kópten qoyan qutulmas,

At jaqsısı jawmutu,

Ton jaqsısı mawutu.

4) Ashıq dawıslı a sesi menen qısıq dawıslı ı sesi almasıp qollanıladı. Mısalı: qarabaraq – qarabıraq.

5) Sóylesimlerde qısıq dawıslı e sesi menen qısıq i sesleri almasıdı. Mısalı: degershik – digershik – digirshik.

6) Erinlik, qısıq dawıslı ú sesi menen qısıq dawıslı i sesleri óz - ara almasıdı: úlbirep – ilbirep hám t.b. Mısalı: Ilbirep turǵan kiyimdi kiydi.

2. Dawıssız sesler. 1. Qatar kelgen erinlik dawıssız ww sesleri menen qosarlı dawıssız yy sesleriniń almasıwları bayqaladı. Mısalı: táwwe – táyye.

2. Dawıssız j menen y sesleri almasıdı: júzúk – yúzuk. Mısalı: sóytip yúzukti aldı.

3. Sóz túbirindegi sonor l sesiniń túsip qalıw jaǵdayları kóplep ushırasadı: al – asa (bayaǵını asa), bol – bosa, kel – kese hám t.b.

4. Sonor m sesi menen qos erinlik dawıssız b sesleriniń sózdiń basında kelip almasıwı bayqaladı. Mısalı: mergenek – bergenek. Mısalı: Arbanıń mergenegi bosaptı.

5. Sóz ortasında m sesi menen d sesiniń almasıwı ushırasadı: jumuruq – juduruq. Mısalı: Usı bazar jumuruqtan burun keldi.

6. Sonor l / n sesleriniń óz - ara almasıw jaǵdayları kóp ushırasadı. Olar sózdiń basında, ortasında, aqırında kele beredi.

a) sózdiń basında:

lágen – nágen

Mısalı: Nágendege suwdı tóǵıp kel.

b) sózdiń ortasında:

aydınnı – aydıllı

jamannıq – jamallıq

onnıq – ollıq

v) sózdiń aqırında:

kewil – kewin

Sóylesimlerde d / l ǵa almasıdı:

Hadal (adal) – halal.

7. Dawıssız b / ǵ sesleri almasıdı: sıǵasqan – sıbasqan. Mısalı: Quwanış jarmanıń ^yeki boyı sıǵasqan ^yel bolǵan ^yeken. Bet awzı sıbasqan jara.

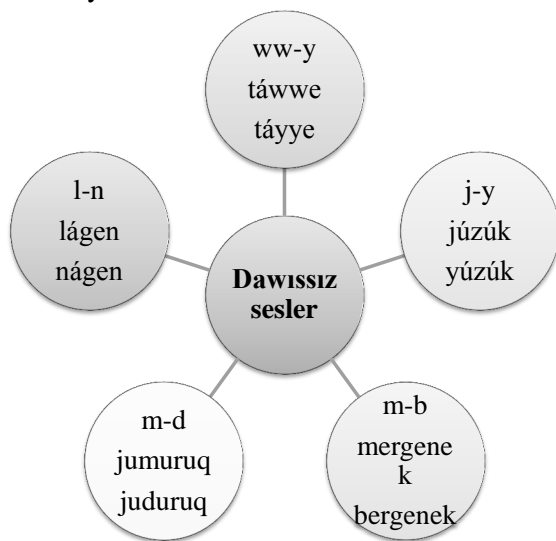
8. Dawıssız p hám k sesleri almasıdı:

Túpirip – túkirip

Mısalı: Túpirip qara deytuǵın ^yedi.

9. Dawıssız g / y sesleri almasıdı:

Shigildik – shiyildik.

Solay etip, qaraqalpaq tiliniń arqa hám qubla dialektleri menen onıń sóylesimlerinde seslerdiń aytılwında aytarlıqtay ózgeshelikler seziledi. Bul ózgeshelikler dawıslı hám dawıssız seslerdiń aytılwında kórinedi.

8.1. Shınıǵw. Fonetikalıq ózgeshelikler menen qollanılǵan dialektizmlerdi tabıń. Sebebin túsindiriniń.

– Endi tanıǵandursız, taqsır iyshan! – Berdikárimniń kóziniń aldına aydındaǵıday sınıp - sınıp barıp, Izbasqanniń suwıq júzi táswirlene qoydı, jılan kózler tap sondaǵıday jiltıraydı. Jurt túsine bermeytuǵın bir nárselerdi gúbirlenip oqıp, háyranlıǵında shek bolmaǵan Berdikárim Izbasqan menen qaytadan qushaqlastı da baladay eńirep jılap jiberdi. – Siziń menen biziń eltilerimiz eltilik lipasta sırtqa shıqpay sayadaǵı shóptey sarǵayıp, injayı bolıp – aq júrgen eken ǵo! Men hám ózimniń eltimdi ózim tanımay qaldım. Siziki – ǵo, burınnan nashardıń juqa júzli, aq jipektey tawlangan qıylı edi, júzinen shamal qaǵıp, úydiń izeyinen qutılıp, sırttıń taza hawasınan jutıp, eki beti lalaptay janıp ketipti – á! Kóz degenler mástana jawtańlaydı! Appýrmay, bala, gózzálligin aytamız dep,

kelinlerge, neǵyǵan kelin, ba – ay, birewdiń gózzálligin aytamız dep, dinnen de shıǵıp boldıq – aw! Degen sayın Izbasqan jin kózlendi. Berdikárim birewdi úseytip kúydire alsa, qattı lázzetlener edi:

– Appırmay, bala, sóyte qoyar ma eken! – Hayal jas hám oǵırı shıraylı, ári xoshmúlayım, xoshmulaqat edi. – Ya – a, mádat ber alla!

– Seniń – aq shıǵarmaytuǵın hóneriń joq, qartayǵanda qırǵıy bol – á, – dep atr. – Al, áńgime mınaw, Shımbaydan kámsiya shıǵıp, jurttıń sawatın tekserip kiyatır shetinen!

Ottan bir túrli, maylıq órtelip atırǵanday ızǵar aralas kónirsigen bád iyis shıqpaqta, kitaplardıń órtenip atırǵan qaǵazları qarańǵıdaǵılardıń qorqqan, úrken, tańlangan túrlerin aqırǵı mártebe jaqtırtıp, mıs ireńge dóndirip turdı.

– Onda maǵan bir arba menen bir jigít bólip beriń. Juwaz hóner menen emes, qara kúsh penen soǵıladı. Ámet, ózi qorqaq adam, «ájep inim» dep, jorǵalaw menen boldı, buǵan Biysen háyran qaldı, bunıń bunshelli qorqaqlıǵın bilmeydi eken, «Ashayıq dúkandı, Ámet aǵa?» «Jaq, jaq!». Aǵamnıń ózi jaqsıdaǵı, tili shataq, «júzińe aytaman» dep, aytılıwǵa tiyisli emes nárseni de ayta beredi, házir adamlar júzine aytqandı, qarsılasqandı jaqtırmaydı, sonı túsinbeydi ol. Apa, aǵamnıń malaqayınıń eki qulaǵınıń da bawı barmedi? Degen qusaǵan birinen biri qorqıshlıraq xabardı tawıp kelip, kempirin apalaqlatadı, sınaydı.

– Sol jońırışqa menen egilgen qara tarıdan basqa awılда tuqımlıqqa tarı qalmaǵan shıǵar! Bunı qay qudaydan tapqır málim ete qoydı eken! – dep Shundiydiń kózinshe jer toqpaqladı Sozanay. (Sh.S. «Xalqabad»)

8.2. Tapsırma. Sh. Seytovtıń «Xalqabad» romanınan dawıslı hám dawıssız seslerdiń ózgeriske ushırap qallanıwına mısallar tabıń. Kartoteka dúziń.

Sorawlar

1. Qaraqalpaq tiliniń dialektlerinde fonetikalıq ózgeshelikler menen qollanılatuǵın qanday sózlerdi bilesiz?
2. Qaysı dawıslı sesler ózgeshe qollanıladı?
3. Qaysı dawıssız sesler ózgeshe qollanıladı?
4. Sesler ne ushın ózgeriske ushıraydı?

TAYANISH TÚSINIKLER:

Ashıq dawıslılar – qısıq dawıslılardı aytqandağığa qarağanda tildiń kóterińki bóleginiń bir qansha tómenlewinen jasalğan dawıslılar.

Qısıq dawıslılar – ashıq dawıslılardı aytqandağığa qarağanda tildiń kóterilgen bóleginiń bir qansha joqarılawınan jasalğan dawıslılar.

Fonetikalıq transkripciya – sózlerdi onıń aytıluwı menen tolıq sáykes etip jazıp alıw usılı.

<i>Test</i>	
«Jawmut», «juduruq», «murundıq», «qutul» sózlerinde qanday dialektlik ózgeshelikler seziledi?	a) Leksikalıq
	b) Grammatikalıq
	v) Fonetikalıq
	g) Semantikalıq
«Qálá gúnú» sózi qaysı sóylesimge tiyisli?	a) Xojeli sóylesimine
	b) Shımbay sóylesimine
	v) Qońırat sóylesimine
	g) Moynaq sóylesimine
At jaqsısı jawmutu, ton jaqsısı mawutu. Berilgen mısaldağı qaysı sózler dialektlik ózgeshelikke iye?	a) Jaqsısı, mawutu
	b) Jawmutu, at
	v) Mawutu, ton
	g) Jawmutu, mawutu
Dawıslılarda bayqalatuğın dialektlik ózgeshelikler.	a) Dialekt aralıq sáykeslikler, dialekt ishindegi sáykeslikler
	b) Sóylesimler aralıq sáykeslikler
	v) Awıspalı hám bóleklengen sóylesimlerdegi sáykeslikler
	g) Arqa hám qubla dialektlik sáykeslikler
Domalaq – dumalaq sózlerindegi qaysı sesler orın almasqan?	a) u – a
	b) o – a
	v) o – u
	g) Sesler orın almaspağan

Fonetikalıq ózgeshelikler qanday boladı?	a) Geypara seslerdiń óz - ara almasıwı, sózlerdiń juwan, jıńishke aytılwı yamasa geypara seslerdiń túsirilip ya qosılıp aytılwı menen baylanıslı boladı.
	b) Seslerdiń túsirilip ya qosılıp aytılwı menen baylanıslı boladı.
	v) Sózlerdiń juwan, jıńishke aytılwı menen baylanıslı boladı.
	g) Geypara seslerdiń óz - ara almasıwı menen baylanıslı boladı.
Jayın, meshel, qarameshel, ılapısh sózlerinde mánis ottenogi sezile me?	a) Barlıq variantı birdey
	b) Mánis ottenogine iye emes
	v) Mánis ottenogine iye
	g) Fonetikalıq ózgeshelikke iye
Qarabaraq – qarabıraq sózlerinde qaysı sesler orın almasqan?	a) a – á sesleri
	b) a – a sesleri
	v) a – ı sesleri
	g) a – b sesleri
Kól ğatsa seń boladı, Dárya ğatsa keń boladı, Ğarrıǵız sheshesi menen teń boladı. Dialektlik ózgeshelikke iye sózdi tabıń	a) Sheshesi, teń
	b) Seń, ğatsa
	v) Ğarrıǵız, seń
	g) Ğatsa, ğarrıǵız
Kórkem shıǵarmalarda dialektizmler jazıwshınıń tilinde qollanıla ma?	a) Dialektizmler jazıwshınıń tilinde de, shıǵarmanıń qaharmanlarınń tilinde de qollanıladı
	b) Tek ğana qaharmanlardıń tilinde qollanıladı
	v) Ayırım personajlardıń tilinde qollanıladı
	g) Tek ğana jazıwshılardıń tilinde qollanıladı

Kórkem shıǵarmalardaǵı dialektlik sózlerdi qalay anıqlaymız?	a) Fonetikalıq ózgesheligine qaray
	b) Stillik ózgesheligine qaray
	v) Regionnıń turmısın kórsetiw ushın qollanılǵan sózler arqalı
	g) Jazıwshınıń jasaw ortalıǵı, sheberligi arqalı
O.Bekbaulov dawıssızlardı jasalıw ornına qaray qalay klassifikasiyalaydı?	a) Qos erinlik, erinlik - tıslık, til aldı, til ortası, til artı, kómekey
	b) Qos erinlik, erinlik- tıslık, til aldı, til artı, til ortası, kómekey
	v) Qos erinlik, til aldı, til ortası, til artı, kómekey
	g) Qos erinlik, erinlik - tıslık, til aldı, til ortası, til artı, kómekey

Fonetikalıq ózgeshelikke iye dialektizmler sózligi	
Dialekte	Ádebiy tilde
oydaǵımday	oyımdaǵıday
jarnasıw	jarmasıw
ımarat	ımarat
jarpısın	jartısın
ergejeyli	irgejeyli
qumǵan	quman
jońırshqa	jońıshqa
hesap	esap
jańǵız	jalǵız
appırmay	yapırmay
háyran	hayran
máy bazarı	may bazarı
shılǵıy	ılǵıy
hóner	óner
mássi	mási
qorqıshlıraq	qorqınshlıraq
ashsań boyma	ashsań bolmay ma
uslasań boyma	uslasań bolmay ma
hawwa	awa
kesa	kese

9. QARAQALPAQ TILI DIALEKTLERINIŇ MORFOLOGIYASI

Jobası:

1. Atlıq
2. Kelbetlik
3. Sanlıq
4. Feyil
5. Ráwısh

Morfologiya – bul sóz shaqapları hám grammatikalıq formalardı úyrenetuđın tildiŇ belgili bir tarawı. Dialektte sóz shaqaplarınıŇ qollanılıwın házirgi qaraqalpaq ádebiy tiline salıstırǵanda belgili dárejede ózgeshelikler bar. Bul ayırmashılıqlar atap aytqanda, atlıq, kelbetlik, sanlıq, feyil, ráwısh sóz shaqaplarınıŇ qollanılıwında kórinedi.

Dialektte atlıqtıń san, tartım, seplik kategoriyalarında ózgeshelikler bar. Kelbetliktiń mánisi boyınsha túrlerinde sapalıq hám qatnaslıq kelbetliklerde ayırmashılıqlar seziledi. Sanlıq sóz shaqabı kóbinese fonetikalıq ózgeshelikler menen qollanıladı. Dialektte feyildiń leksika - semantikalıq túrlerinde ózgeshelik kórinedi. Ráwıshitiń mánisi boyınsha túrlerinde muǵdar – dáreje ráwıshleriniń qollanılıwında ayırmashılıqlar kóbirek.

1. Atlıq. Atlıqlardıń qollanılıwındaǵı dialektlik ózgeshelikler olardıń sepleniwinde, tartımlanıwında hám san kategoriyasında kórinedi.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde kóplik máni -lar//-ler jalǵawları arqalı, al qubla dialektte -lár jalǵawı arqalı bildiriledi. Mısalı: Suwarmagan jerlár Shimbay bettá kóp (Ár. Qıt., ád.t. jerler).

Geypara jaǵdaylarda kóplik sanda qollanılgan atlıqlar tartımlanganda -lar kóplik jalǵawı túsip qaladı. Mısalı: Bizii bu rayonnıń «Aǵaltın», «Zarbdor» burıńǵı «Qıpshaq» rayonnıń terriytoriasında bizge usaǵan til menen sóyláydi, ózbegi, qazaǵı, qaraqalpaǵı (Ár. Qıt., ád.t. ózbekler, qazaqlar, qaraqalpaqlar).

Atlıq		
Ádebiy tilde -lar	Dialektte -lár jerlár	Geyde túsip qaladı Mıs: Ózbegi qazaǵı qaraqalpaǵı

Dialektte san formasınıń qollanılıwında qaraqalpaq ádebiy tiline salıstırǵanda bir qansha ózgeshelikler bar. Qubla dialektte kóplik máni ańlatıwda -lár jalǵawı menen qatar, túrkiy tilleri rawajlanıwınıń dáslepki dáwirlerinde kóplik máni ańlatqan arab tilinen kirgen -at affiksiniń dialektte házirgi waqıtta da qollanılauǵının kóremiz. Mısalı: Kólat jatqan bir (Tr. Aqq., ád.t. kól). Múshkilatqo ^wo aytqanıń (Tr. Aqq., ád.t. múshkil).

Izertlewshiler bul affiksti mongól tilinen ózlesken dep esaplaydı.¹¹

M.Qashgariydiń sózliginde de kóplik jalǵawınıń -lár túrinde qollanılǵanın kóremiz: Kózlár jumlushdı (kózler jumıldı). Sonday – aq, bul affiks penen bir qatarda, kóplik mánini ańlatıwda -an//-än-t affiksleri jumsalǵan. Bul affiks (-an//-än) «oǵul» sózine qosılıp, kóplik mánini bildirgen: Oǵlan iǵlashdı (bala jıladı). Bul túrkiy jazba esteliklerde kóplik mánini ańlatıwshı -t affiksi tek ǵana «tegit» sózine jalǵanıp «shahzadalar» degendi ańlatqan. Al «tegin» sózi birlik mánide qollanılǵan.¹²

Bul jaǵday túrkiy jazba estelikleriniń tilinde ushırasatuǵın ayırım elementlerdiń qaraqalpaq tiliniń dialektlerinde házirgi waqıtta da saqlanıp qalǵanlıǵın kórsetedi.

Tartım kategoriyası. Dialektke tán atlıqlardıń tartımlanıp qollanılıwında ádebiy tilden ózgesheliklerdiń bar ekenliin tómendegi mısallar tastıyıqlaydı. Mısalı: Qayerdi kóra ǵoy qazaq sharwa ózbáktiń baǵı qalmaydı (Ár. Ózb., ád.t. sharwası). Ata bala mazalı de (Br. Pax., ád.t. balası).

Mısalǵa alınǵan «sharwa», «bala» sózleri házirgi qaraqalpaq tilinde sharwası, balası túrinde III bette tartım jalǵawın qabıl etedi.

Conday – aq, ádebiy tildegi III bet birlik sandaǵı -ı//i jalǵawlarınan keyin -sı//si jalǵawlarınıń qosılıp jumsalıwın qubla dialektke tán morfologiyalıq ózgeshelik sıpatında kórsetiw múmkin. Mısalı: Onıń jiyenisı (Ellik. or., ád.t. jiyeni).

Bul jaǵday tuwısqan túrkiy tilleriniń ayırım dialekt hám sóylesimlerine ortaқ tillik qubılıs bolıp esaplanadı.

¹¹ Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы, «Мектеп», 1988, 138 - б.

¹² Девону луғотит турк. Индекс - луғат. Тошкент, «Фан», 1967, 482 - 483 - б.

Ceplik kategoriyası. Dialektte iyelik sepliginiń jalǵawı jasırın formada keledi: buwday sabaq (ád.t. biydaydıń), ata bala (ád.t. atanıń) hám t.b. Mısalı: Kóp waqıtqa deyin shayırlar aytısları júrip keldi (Br. Alt., á.d.t. shayırlardıń). Maqsuda apa qızı (Ár. Ózb., á.d.t. apanıń). Qayerdi kóra ǵoy qazaq sharwa ózbáktiń baǵı qalmaydı (Ár. Ózb., á.d.t. qazaqtıń).

Barıs sepligi. Dialektte barıs sepliginiń jalǵawı jasırın formada keledi. Mısalı: Jartısı Aqqamıs ketti, jartısı Bázirgen ketti, qaǵanı Sarımay ketti (Ellik. or., á.d.t. Aqqamısqa, Bázirgenge, Sarımayǵa). Aytbaylar ayılmadı (Br. Alt., á.d.t. Aytbaylarǵa).

Professor D.S. Nasırov óz miynetinde barıs sepligi jalǵawınıń jasırın formada keliwindegi qubla dialektke tń bunday ózgeshelikti kórsetken edi: Nókús bara ma? Chımbay bardım.

Tabıs sepligi. Tabıs sepliginiń jalǵawı jasırın formada keledi. Mısalı: Kóp ǵana informatsiyalar alıp, jazıp aldım (Br. Alt., á.d.t. maǵlıwmatlardı).

Orın sepligi. Geypara jaǵdaylarda orın sepliginiń -de jalǵawınıń ornına -da variantı qollanıladı. Mısalı: Bir neshá yıl kókiragında muz bolıp yúrádi (Ár. Ózb., á.d.t. kókireginde).

2. Kelbetlik. Dialektte sapalıq kelbetlikler ádebiy tildegi sıyaqlı óziniń leksikalıq mánisi arqalı hár qanday nárseniń, zattıń sapalıq belgisin bildirip, túrlishe mánilerdi añlatadı.

1. Adamnıń minez - qulqı, adamgershilik uqıbına baylanıslı hám t.b. belgilerdi bildiretuǵın sapalıq kelbetlikler. Mısalı:

Alla bergen payǵambarday taxtıń bar,
Sumraqıyp adamnan bolǵıl xabardar (Br. Alt., jubaysız dialektizm). Júddá altın bala (Br. Alt.). Qodireń molla (Br. Alt., jubaysız dialektizm).

2. Jaydıń, hár qıylı zatlardıń belgisin bildiretuǵın sapalıq kelbetlikler. Mısalı: Kim alsa da qolı bálent qo^wo jaydıń (Br. Alt., jubaysız dialektizm).

3. Jerdiń belgisin bildiretuǵın sapalıq kelbetlikler: Bizniń ^yerlár soqa ^yer (Ár. Qıt., á.d.t. jaman).

Qatnashq kelbetlikler. Dialektte qatnashq kelbetlikler ádebiy tilden tómendegishe ózgeshelikleri menen parıqlanadı.

a) tiykarı atlıqtan bolǵan qatnashq kelbetlikler. Mısalı: Sopaq júzimdi bıyl júkli boǵan eken – aw debem (Mańǵ., á.d.t. miywelew).

Jaňađı aralağan jerindá bir ayıplı is bar ^yekán (Ár. Ózb., á.d.t. ersi). Dim naqışlı bala (Br. Pax., á.d.t. shıraylı). On ^yeki metr, on bir metr súriwli terek boldı (Ár. Qıt., á.d.t. kóp).

Kelbetlik						
Sapalıq				Qatnaslıq		
Sumraqıyp	qodireń	bálent	soqa	ayıplı	naqışlı	súriwli

3. Sanlıq. Dialektte sanlıqlar fonetikalıq ózgeshelikler menen qollanıladı. Mısalı:

Bıyl kárwan bası ózbek elinde,

Jigirma altısı sintabirinde (Br. Alt., á.d.t. jigirma altınshı).

Sanlıqlar úlken jastağı adamlardıń awızeki sóylew tilinde tómendegishe qollanıladı:

Alpıstıń altawındamıs (á.d.t. alpıs altı)

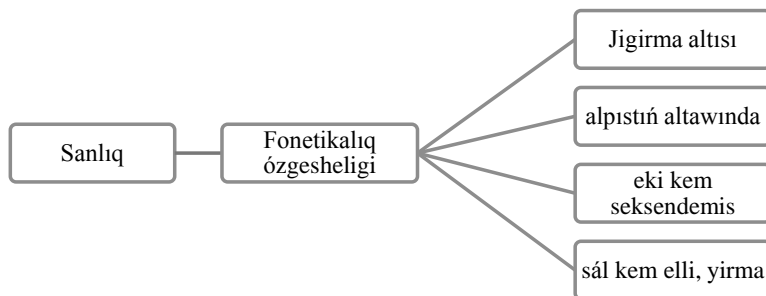
^yeki kem seksendemis (á.d.t. jetpis segiz)

Sál kám ^yelli (Ár. Qıt., á.d.t. qırırq segiz).

A.Bekbergenovtıń miynetinde de qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde (ásirese, úlken jastađı adamlardıń tilinde) jas sorasıwda quramlı sanlıqlar *kem* sózi arqalı jasalatúgınlıđı ayılđan.

Awızeki sóylew tilinde sanaq sanlıqlardıń qollanıwında ayırım seslerdıń túsip qalıw qubılısı ushırasadı: yırma (á.d. t. jigirma). Mısalı: Ek kelini de oqımağan (Br. Pax., á.d.t. eki).

Házirgi qaraqalpaq tilinde shamalıq sanlıqlar sintetikalıq formada -day//-dey, -tay//-tey affiksleri arqalı jasaladı. Dialektte -day affiksi shamalıq san jasawda ónimli qollanıladı. Mısalı: Sonıń bir on, onbesınday adamı shığar (Br. Pax., á.d.t. onbestey).

4. Feyil. Dialektte feyildiń leksika - semantikalıq, grammatikalıq túrlerinde ózgeshelikler bar. Mısalı: Bawırsağın, nanın ^ýózi qıladı (Ár. Qıt., ád.t. pisiredi). Begjanov dedi sen dedi Shoqtorañılğa toyğa bardıń ğo túnde dedi. Yaq dep biz tandıq (Br. Alt., ád.t. moyınlamaw). Ánekey jetisine ilinisipti ğo ^wolar (Br. Pax., ád.t. jetisiw). Barlıǵınan tındırdı (Ár. Qıt., jubaysız dialektizm).

Feyildiń morfologiyalıq kategoriyalarındaǵı ózgeshelikler onıń dárejelerinde kórinedi. Dialektte ózlik dáreje affiksiniń qabatlasıp qollanılıwın sıpatlı ózgeshelik sıpatında kórsetiw múmkin. Mısalı: Birdey kóterinip kelesen diydi (Br. Pax., ád.t. kóteriw). Olarǵa aytılınǵan shıǵar ya (Br. Alt., ád.t. aytıw).

5. Ráwish. Dialektte ózgeshelikke iye kán, náwpir, nomay, shandan muǵdarlıq máni bildiriwshi ráwishler bar. Mısalı: Qaraqalpaqlar kán (Br. Mayem., ád.t. kóp). Kán aralasa bermeymiz (Br. Mayem., ád.t. kóp).

Dialektlik *kán* ráwishi *kóp* degen mánide jumsalıp, muǵdar – dáreje ráwishiniń xızmetin atqaradı. *Kán* sózi ózbek tiliniń Surxandárya dialekti hám sóylesimlerinde de *kóp*, *mol* degen mánilerdi ańlatadı.¹³

O.Bekbawlov óz miynetinde *kán* – bul arab sózi bolıp, qazılma baylıqlar shıǵatuǵın jer mánisin bildiredi deydi.¹⁴

Sonday – aq, qaraqalpaq tiliniń awızeki sóylew tilinde tákirarlanıp qollanılatuǵın *emes* – *emes* muǵdar - dáreje ráwishi dialektte *esmes* túrinde qollanıladı hám azmaz, az muǵdarda degen mánini bildirip, muǵdar – dáreje ráwishi xızmetinde jumsaladı. Mısalı: Esmes bilámiz (Ár. Axun., ád.t. azıraq).

Ulıwma, qaraqalpaq tiliniń dialektlerinde sóz shaqaplarınıń qollanılıwın házirgi qaraqalpaq ádebiy tili menen salıstırıp, tómendegidey juwmaqqa kelemiz.

Qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde atlıqtń kategoriyalarında, kelbetliktiń mánisi boyınsha túrlerinde, feyil, ráwishlerdiń qollanılıwında elewli ózgeshelikler kórinedi. Al sanlıq sóz shaqabı, kómekshi sózler kóbinese fonetikalıq ózgeshelikler menen qollanıladı.

¹³ Ўзбек тилида арабча ва форсча сўзлар луғати. Тошкент, «Ўқитувчи», 1996, 148 - б.

¹⁴ Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб - парсы лексикасы хэм оның тарийхый - лингвистикалық характеристикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979, 120 - б.

9.2. Tapsırma. «Qaraqalpaq tiliniñ dialektologiyalıq sózligi»nde berilgen arqa hám qubla dialekt materialların salıstırın. Ayırmashılığın kórsetiñ.

Sorawlar

1. Qaysı sóz shaqaplarında morfologiyalıq ózgeshelikler kóbirek seziledi?

2. Qaysı sóz shaqaplarında dialektlik ózgeshelikler sezilmeydi?

3. Almasıqlar ádebiy tildegi sózler menen birdey qollanıla ma?

TAYANÍSH TÚSINIKLER:

Leksika-semantikalıq usul – sózdiñ óziniñ morfemalıq quramın ózgertpesten basqa sóz shaqabına ótiwi.

Leksikalıq máni – sózdiñ predmet yamasa qubılıslar haqqında dáslepki tiykarǵı mánisi.

Morfologiya – sóz hám sóz formaların, sóz shaqapların, sóz shaqaplarınıñ morfologiyalıq kategoriyaların úyrenetuǵın tildiñ belgili tarawı.

<i>Test</i>	
Dialektlik ózgeshelikler atlıqtın qaysı kategoriyalarında kóbirek seziledi?	a) Seplik jalǵawlarında
	b) San kategoriyasında
	v) Tartım kategoriyasında
	g) Betlik jalǵawlarında
Gidiriw // yegleniw // kútiw // toqtaw sózleri qaysı sóz shaqabına qatnaslı?	a) Ráwish sóz shaqabına
	b) Kelbetlik sóz shaqabına
	v) Almasıq sóz shaqabına
	g) Feyil sóz shaqabına
Grammatikalıq ózgeshelikler qanday boladı?	a) Sózlerdiñ túrleuiwi menen baylanıslı
	b) Sózlerdiñ dizbeklik ózgeshelikleri menen baylanıslı
	v) Bul ózgeshelikler sózlerdiñ formaları menen, olardıñ túrleuiwi yamasa sózlerdiñ dizbeklik ózgeshelikleri menen baylanıslı
	g) Sózlerdiñ formaları menen baylanıslı

H. Hamidov qaysı wálayatta jasaytuǵın qaraqalpaqlardıń sóylew tili haqqında ilimiy pikir bildirgen?	a) Samarqand
	b) Kenimex
	v) Surxandárya
	g) Buxara
Jubaylas dialektizmler degen ne?	a) Tek ádebiy tilde qollanılauǵın sózler
	b) Óz aldına qollanılauǵın sózler
	v) Teńdey qollanılauǵın sózler
	g) Ádebiy til hám basqa dialekt, sóylesimlerde jubayı bar dialektlik sózler
	Ádebiy til hám basqa dialekt, sóylesimlerde jubayı bar dialektlik sózler
Kelte // pákene // mirtıq // shúreney sózleriniń sınarları qaysı sóz shaqabınan bolǵan?	a) Feyil
	b) Atlıq
	v) Kelbetlik
	g) Ráwısh
Seplik jalǵawları, qosımtalarǵa baylanıslı ózgeshelikler qanday ózgeshelikke jatadı?	a) Grammatikalıq
	b) Leksikalıq
	v) Fonetikalıq
	g) Morfologiyalıq
Shanışqını qolına alıp, ushına arqandı bayladı da, qaysısın shanshayın dedi. Anaw turǵan qarajaldı. «Qarajal» neniń ataması?	a) Balıqtıń
	b) Jılqınıń
	v) Túyeniń
	g) Haywannıń
Tańlaq hám eliklewish sózlerdiń qollanılıwında jergilikli ózgeshelikler gezlese me?	a) Az gezlesedi
	b) Gezlespeydi
	v) Gezlesiwı múmkin
	g) Eliklewishte gezlesedi

Tos basqan awlar uzın sırgawılda jayıwlı tur. Dialektlik sózdi tabıń?	a) Sırgawıl
	b) Awlar
	v) Tos basqan
	g) Jayıwlı tur

Grammatikalıq ózgeshelikke iye dialektizmler sózligi	
Dialektte	Ádebiy tilde
bermaǵan	beri
isenbek kerek	iseniw kerek

10. SÓZLERDİŇ JASALÍWÍ

Jobası:

1. Atlıqtıń jasalıwı
2. Kelbetliktiń jasalıwı
3. Feyildiń jasalıwı.

Hár qanday tildiń sózlik quramı mudamı rawajlanıp, jańa sózler menen bayıp otradı. Bunday jańa sózler belgili bir talaplarǵa sáykes eki túrli usıl menen jasaladı. Birinshiden, tildegi burınnan bar sózlerden sóz jasaw usılları arqalı jańa mánidegi sózler jasalsa, ekinshiden, turmıstaǵı belgili bir jańa túsiniklerdi ańlatıw ushın basqa tillerdiń sózleri ózlestiriledi. Tildegi burınnan bar sózlerden sol tildiń ishki nızamlılıqlarına sáykes jańa mánidegi dórendi sózlerdiń jasalıwın til biliminiń sóz jasalıw tarawı izertleydi.

Túrkiy tillerde sóz jasalıw 50 – 60 – jıllardan baslap til biliminiń ayrıqsha bir tarawı sıpatında bóline basladı. Kóplegen tillerde sóz jasalıwǵa arnalǵan miynetler jarıqqa shıqtı.

Sóz jasalıwdıń tiykarǵı obektı sóz bolǵanlıqtan, ol tildiń sózdi izertleytuǵın basqa tarawları menen (leksikologiya, morfologiya) baylanıslı bolıp keledi.

Tildiń sózlik quramınıń bayıp, tolısıwına sebepshi bolatuǵın faktorlardıń biri sózlerdiń jasalıwı ekenligi málim. Qaraqalpaq ádebiy tilindegi sıyaqlı onıń arqa hám qubla dialektinde de sózler morfemalardıń bir - birine birigiwi, qosılıwı hám jalǵanıwı arqalı (qospa sózler, affiksaciya usılı arqalı jasalǵan sózler, abbreviaturalar hám qısqarǵan qospa sózler) jasaladı. Bul tipte jasalǵan sózler: 1. Affiksaciya (túbir morfemaǵa sóz jasawshı morfemalardıń jalǵanıwı); 2. Sóz qosılıwı (túbir morfemalardıń bir - biri menen qosılıwı, juplasıwı, birigiwi); 3. Sóz qosılıwı hám affiksaciya (eki túbir morfemanıń qosılıp hám olarǵa sóz jasawshı morfemanıń jalǵanıwı); 4. Abbreviaciya (sózlerdiń qısqarıp birigiwi) dep atalǵan barlıq túrleri hám morfologiyalıq quramı jaǵınan hesh qanday ózgeriske ushıramay – aq jańa mánige iye bolǵan sózler (konversiyalangán, substantivlesken, adektivlesken hám t.b. sózler, sonday – aq, túbirdiń fonologiyalıq ózgeriske ushırawı arqalı jasalǵan sózler).

Qaraqalpaq tiliniń arqa hám qubla dialektlerinde sózlerdiń jasalıwın házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi sózlerdiń jasalıwına salıstırǵanda sezilerli ózgeshelikler kózge túsedı. Bul ózgeshelikler atlıq, kelbetlik, feyil sóz shaqaplarınıń jasalıwında anıq kórinedi.

Qaraqalpaq tiliniń dialektlerinde sózlerdiń morfologiyalıq usıl arqalı jasalıwı

1. Athıqtıń jasalıwı. Dialektte atlıqlar qaraqalpaq ádebiy tilindegi sıyaqlı morfologiyalıq (affiksaciya, sóz qosılıw, abbreviaciya), leksika - sintaksislik, morfologiya - sintaksislik hám leksika - semantikalıq usıllar arqalı jasaladı. Dialektte morfologiyalıq usıldın affiksaciya hám sóz qosılıw (quramlı, birikken) hám leksika - semantikalıq usıllar arqalı jasalǵan atlıqlar ádebiy tildegiden ózgeshelikleri menen pariqlanadı.

1. Athıqtıń affiksaciya usılı arqalı jasalıwı. Qaraqalpaq tiliniń dialektlerinde affiksaciya usılı arqalı atawısh sózlerden hám feyillerden atlıqlar jasaladı. Sonlıqtan da, athıqtıń affiksaciya usılı arqalı jasalıwın qaraqalpaq ádebiy tilindegi sıyaqlı atawısh tiykarlı dórendi atlıqlar hám feyil tiykarlı dórendi atlıqlar dep eki toparǵa bólip qarawǵa boladı.

1) Atawısh tiykarlı dórendi atlıqlar. Qubla dialektte atawısh tiykarlı dórendi atlıqlar tómendegi sóz jasawshı affiksler arqalı jasaladı:

-shılıq//-shilik affiksi arqalı athıqtan atlıq jasaladı. Mısalı: Duǵdırshılıq bar (Br. Pax., ád.t. shıpkakerlik). Awliyashılıqtıń artında (Br. Alt., ád.t. áwliyeshilik). Al ^yendi Shabatlı bir adam boldı ^yelde etikshilik qıldı (Br. Alt., ád.t. etikshi).

Dialektte affiksoidlar arqalı da atlıqlar jasaladı. Affiksoid – (latinsha affixoid - affikske uqsas) bul dáslep leksikalıq birlik bolıp, soń affiks sıyaqlı grammatikalıq máni ańlatıwda xızmet etip, affiks sıyaqlı bir neshe leksemalargá qosılıp keletuǵın birlik.¹⁵

-xana affiksoidı arqalı athıqtan qanday da bir nársege arnalǵan orınıń (jaydıń) atın ańlatatuǵın atlıqlar jasaladı. Mısalı: Detskiy degen duqtırxana. Awılında duqtırxana bar ǵo (Br. Pax., ád.t. emlewxana).

¹⁵ Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili (darslik). Toshkent, «Universitet», 2006, 116 - 6.

2) *Feyil tiykarlı dórendi atlıqlar*. Qubla dialektte qollanılátuđın dórendi atlıqlardıń jáne bir úlken toparın feyil tiykarlı dórendi atlıqlar quraydı. Bul dialektte feyil tiykarlarına tómendegi affikslerdiń qosılıwı arqalı dórendi atlıqlar jasaladı.

-qısh affiksi arqalı jasalğan atlıqlar buyım atların ańlatadı. Mısalı: Basqıshın amaw kerák (Br. Pax., jubaysız dialektizm).

-a-e affiksleri feyilden háreket procesiniń nátiyjesinde júzege kelgen zat atamaların bildiretuğın dialektke tán dórendi atlıqlardı jasaydı. Mısalı: Ózim bardım qonağa. (Ár. Ózb., ád.t. qonıq).

2. *Atlıqtıń sóz qosılıw usılı menen jasalıwı*. Dialektte morfologiyalıq usıldıń sóz qosılıw usılı dep atalğan túri boyınsha ádebiy tildegi sıyaqlı quramlı, jup, tákirar, birikken hám qısqağan qospa atlıqlar jasaladı. Dialektte atlıqlardıń sóz qosılıw usılı menen jasalıwında ádebiy tilge salıstırğanda quramlı hám birikken atlıqlarda ózgesheliklerdiń bar ekenligi kórinedi.

Quramlı atlıqlar. Dialektte quramlı atlıqlar qurılısı boyınsha tómendegishe qollanıladı.

1. *Atlıq+atlıq*.

a) adamğa baylanıslı qollanılátuđın quramlı atlıqlar. Mısalı: Sol ^yendi kórpe bala (Ár. Qıt., ád.t. bala).

b) adamlardıń atı, familiyasına baylanıslı qollanılátuđın quramlı atlıqlar. Mısalı: Pirim Alımbay ^wólgen (Br. Alt., ád.t. Primov Alımbay). Dáwlet Qırmızı bizler menen ^woqıdı (Br. Alt., ád.t. Dáwletova Qırızı). Nurmaxan Esen bes jil derektir boldı (Br. Alt., ád.t. Nurmaxanov Esen). Jumabay Ábdıqádir kitap jazdı bileseń go, meniń ágáynim (Br. Alt., ád.t. Jumabaev Ábdıqádir). Doshım Tamara bar ma? (Br. Alt., ád.t. Doshımova Tamara). Ana ne júr Erjan Seytnazar júr (Br. Alt., ád.t. Erjanov Seytnazar).

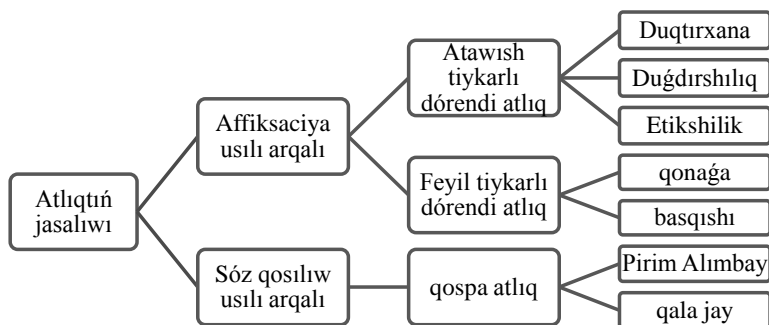
Bunday quramlı atlıqlar házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde Primov Alımbay, Dáwletova Qırmızı, Nurmaxanov Esen, Jumabaev Ábdıqádir, Doshımova Tamara hám Erjanov Seytnazar bolıp aytiladı.

v) orın atların bildiretuğın quramlı atlıqlar. Mısalı: Qala jaydan shıǵıyp tuwrı keletin ^yedi (Br. Alt., ád.t. bazar jay). Qız úyim ózimniń (Br. Pax., ád.t. tórkin).

Jup atlıqlardıń sınarları seplikte kelgende olardıń birinshi sınarınıń seplik jalǵawı jasırın formada turadı. Mısalı: Men taw-tasqa ketip qalaman, ilham keledi (Br. Alt., á.d.t. tawǵa).

Birikken atlıqlar. Dialektte birikken atlıqlar ádebiy tildegi sıyaqlı eki túbirdiń birigiwinen jasaladı.

1. Eki atlıq jupkerlesip birigedi: *jilas* (á.d.t. jıl sadaqa), *qırazaq* (á.d.t. qazaq), *suwjalaq* (jubaysız dialektizm) hám t.b. Mısalı: Mınyerde keshe jilas berdi (Br. Pax.). Seniń ırısquńdı qırǵa shashqan ^yekán dep qırazaq degán (Ár. Ózb.). Miná mina qasterek bargó, toǵızdan alıp ^yedim, on segızdan berdim (Ár. Qıt., jubaysız dialektizm).

2. Kelbetliktiń jasalıwı.

1) *Kelbetliktiń affiksaciya usılı arqalı atawısh sózlerden jasalıwı.* Dialektte atawısh tiykarlı kelbetlikler tómendegi affiksler arqalı jasaladı.

-lı/-li affiksi. Bul affiksler arqalı atlıqtan kelbetlik jasaladı. Mısalı: Mazalı yigit (QTDS. 209, á.d.t. jaqsı). Sopaq júzimdi bıyl júkli boǵan eken – aw debem (Ár. Qıt., á.d.t. miywelew).

Sonday – aq, -li affiksi arqalı atlıqtan dialektke tán dórendi kelbetlik jasaladı. Mısalı: On ^yeki metr, on bir metr súriwli terek boldı (Ár. Axun., á.d.t. kóp).

Bul sóz qaraqalpaq tilinde tákirarlanıp kelip, tákirar kelbetlik xızmetinde qullanıladı. Mısalı: Súriw - súriw qoy, ^yeshki.

-sız affiksi arqalı ádebiy tildegi sıyaqlı atlıqtan dórendi kelbetlik jasaladı. Mısalı: ^wózi bul nárise ^yekse bola beredi ^yeken, arsız nárise ^yeken (Br. Pax.).

Házirgi qaraqalpaq tilinde bul sóz adamnıń minez - qulqına baylanıslı aytilatuǵın dórendi kelbetlik. Mısalı: Arsız adam. Al dialektte bul sóz eginge baylanıslı qollanılgan.

-ǵı//gi affiksi tiykarınan, atlıqtan kelbetlik jasaydı. Mısalı: Jambasındaǵı úy soniki (Ellik. or., ád.t. qaptalındaǵı, qasındaǵı). Aynanıń awzındaǵı ramissti aldınız ba? (Br. Pax., ád.t. aldındaǵı).

2) *Kelbetliktiń sóz qosılıw usılı menen jasalıwı.*

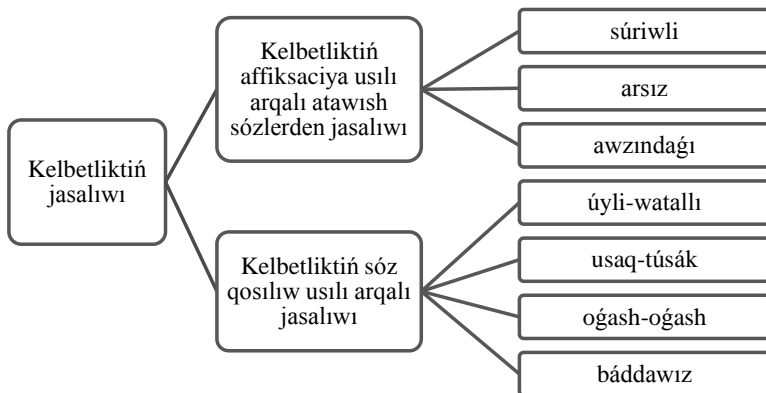
Jup kelbetlikler. a) eki qatnaslıq kelbetliktiń juplasıwınan jasalgan jup kelbetlikler: Mısalı: Úyli - watallı boldıq (Ellik. or., ád.t. úyli - jaylı). Bizlár bir otlı - jallı ^yedik, paydası joq ^yendi (Br. Pax., ád.t. bardamlı).

b) birinshi sınıarı mánili, ekinshi sınıarınń mánisi gúńgirtlesken jup kelbetlikler: Usaq - túsák segiz úy bar (Ellik. or., ád.t. mayda - mayda).

Tákirar kelbetlikler. Kelbetlikler tákirarlanıp qollanılıp, tákirar kelbetlik jasaladı. Mısalı: Oǵash - oǵash basqa balaları (Br. Pax., ád.t. shıraysız).

Dialektte ayırım birikken kelbetlikler ózgeshelikler menen qollanıladı. Mısalı: Búgisi saqǵulaq adam (Ár. N.-xan, ád.t. qatıǵulaq). Bir kámpiri bar júddá báddawız (Ár. Ózb., ád.t. awız jaman).

Bul gáptegi «saqǵulaq» birikken kelbetligi kelbetlik hám atlıqtń birigiwinen jasalıp, ádebiy tildegi «qatıǵulaq» birikken kelbetliginiń mánisin beredi. Ekinshi mısaldadı «báddawız» birikken kelbetliginiń birinshi sınıarı kelbetlik. «Bád» jaman, patas mánisinde, ekinshi sınıarı «awız» atlıq.

Bul sóz kelbetlik hám atlıqtın birigiwinen jasalğan. Bul birikken kelbetlik arqa dialektte de qollanıladi. Biraq qubla dialektte birikken sınırlardıń arasına ses qosılıp aytılp, dawıssız ses qatar qollanıladi. Bul birikken kelbetliktiń eki sınıarı da belgili bir mánini ańlatadı. Birinshi sınıarı «bád» patas mánisinde, ekinshi sınıarı «awız». Eki mánili sóz birigip birikken kelbetlik jasalğan.

3. Feyildiń jasalıwı. Dialektte affiksaciya hám sóz qosılıw usılı menen jasalğan feyiller dialektlik ózgeshelikler menen qollanıladi.

1. Feyildiń atlıqtan jasalıwı. Dialektte -la//lá affiksi arqalı jasalğan feyiller ózgeshelikke iye. Mısalı: Áne soğan shıdamay ketip qosıqlap júrgenimgo shırağım (Br. Alt., á.d.t. qosıq jazıp).

-ar affiksi arqalı atlıqtan feyil jasaladı. Mısalı: Suwarmağan jerlár Shımbay bettó kóp (Ár. Ózb., á.d.t. suwǵar). Yanvarda suwarsañam suwar. (Ár. Ózb.)

Dialektte -ar affiksi atlıqtan dórendi feyil jasasa, ádebiy tilde -ǵar affiksi arqalı atlıqtan dórendi feyil jasaladı.

Sonday – aq, dialektte -la affiksi arqalı eliklewish sózlerden feyil jasaladı. Mısalı: Úyine zıplap ketti (Br. Pax., jubaysız dialektizm).

2. Feyildiń sóz qosılıw usılı menen jasalıwı.

Dialektte sóz qosılıw usılı menen atawısh tiykarlı qospa feyiller, feyil tiykarlı qospa feyillerdiń jasalıwında ózgeshelikler seziledi.

Atawısh tiykarlı qospa feyiller. Atawısh tiykarlı qospa feyiller feyilden basqa sózlerge kómekshi feyillerdiń qosılıwı arqalı jasaladı. Bul kómekshi feyiller tómendegidey atawısh sózler menen dizbeklesip, qospa feyillerdi jasaydı.

Eliklewish sózler tákirarlanıp kelip *et* kómekshi feyili menen dizbeklesip qospa feyil jasaydı. Mısalı: Segizde kiredi úyelerine pitır - pitır ^yetip (Br. Pax., á.d.t. asıǵıp - úsigip).

Feyil tiykarlı qospa feyiller. Feyil tiykarlı qospa feyiller eki feyildiń dizbeginen jasaladı. Dialektte hal feyiller kómekshi feyiller menen dizbeklesip, qospa feyillerdi jasaydı. Mısalı: Shıǵıp baratırǵanda izińnen jılap qalatuǵın qız (Ár. Ózb., á.d.t. shıǵarıp baratırǵanda). Kóp waqıtqa deyin shayırlar aytısları júrip keldi (Br. Alt., á.d.t. aytılp keldi).

Juwmaqlap aytqanda, dialektte sózlerdiń jasalıwında úlken ózgeshelikler bar. Bul ózgeshelikler sózlerdiń morfologiyalıq usıl arqalı jasalıwında atap aytqanda, atlıqtın affiksaciya, sóz qosılıw

usılı arqalı jasalıwında, kelbetliktiń affiksaciya usılı arqalı atawısh sózlerden jasalıwında hám kelbetliktiń sóz qosılıw usılı arqalı jasalıwında, feyildiń affiksaciya hám sóz qosılıw usılı arqalı jasalıwında kórinedi.

10.2. Tapsırma. Ózlerińizdiń arańızdaǵı talabalardıń awızeki sóylew tilinen mısallr jazıp alıń. Sózlerdiń jasalıwına itibar beriń.

Sorawlar

1. Sózlerdiń jasalıwı degende neni túsinesiz?
2. Qaraqalpaq ádebiy tilindegi sózlerdiń jasalıwı menen dialektte sózlerdiń jasalıwında qanday parıq bar?
3. Olardıń arasındaǵı ayırmashılıqtı túsindirıń.

TAYANISH TÚSINIKLER:

Affiksaciya – affikslerdiń túbir yamasa tiykarǵa jalǵanıwın bildiretuǵın morfologiyalıq qubılıs.

Affiksoid – birese affiks, birese mánili sóz sıpatında jumsalatuǵın qosımtalar.

Abbreviatura – qısqartıw. Qospa sóz yamasa sóz dizbekleriniń qısqarǵan dáslepki elementlerinen jasaladı.

Leksema – hár qanday sózdiń barlıq grammatikalıq formalarınń jıyımıtıǵı.

Morfema – sózdiń eń kishi mánili birligi, ol sesten keyin turatuǵın semantika-morfologiyalıq birlik.

Grammatikalıq ózgeshelikke iye dialektizmler sózligi	
Dialektte	Ádebiy tilde
qayımshıl	qayım
biysáwbet	biymezgil
kónirsigen	kógergen
qoyımgershilik	qoyımshılıq
biyqolay	qolaysız //naqolay

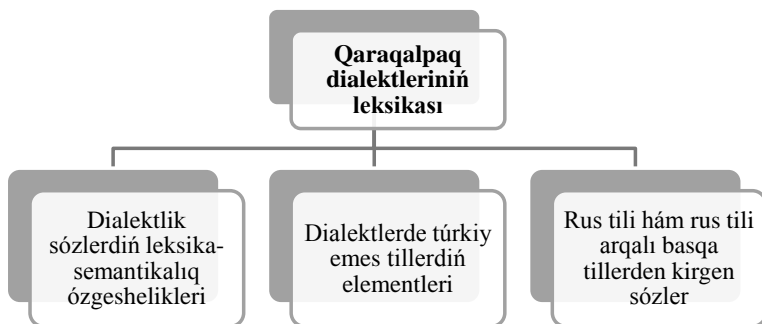
11. QARAQALPAQ TILI DIALEKTLERİNİN LEKSIKASI

Jobası:

1. Dialektlik sózlerdiń leksika – semantikalıq ózgeshelikleri.
2. Qaraqalpaq tiliniń dialektlerinde túrkiy emes tillerdiń elementleri.
3. Rus tilinen hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen sózler.

11.1. BBB metodı boyınsha toparlarıńızda oylasıń, neni bilesiz, neni bilgińiz keledi?

Bilemen	Bilgim keledi	Bildim

1. Dialektlik sózlerdiń leksika – semantikalıq ózgeshelikleri.

Qaraqalpaq tiliniń dialekt hám sóylesimlerinde sózler leksikalıq ózgeshelikler menen qollanıladı. Bul ózgeshelikler ádette bir nárseniń ataması yamasa háreketke hám t.b. baylanıslı qollanılatuǵın sózlerdiń hár aymaqta hár qıylı atalıwı menen baylanıslı boladı. Máselen, qarıq // tap // jal // joya; gúlli // bári // hámmesi // jámi; tabaq // qırma // tostaǵan; hálsiz // ázzi // shınjaw hám t.b.

Sóplerdiń semantikalıq jaqtan ózgesheligi ádette belgili bir sózdiń hár jerde hár túrli mánide jumsalıwı menen baylanıslı boladı.

Qaraqalpaq tiliniń dialektlik leksikasın tómendegishe tematikalıq toparlarǵa bólip qaraw múmkin.

1. *Zat, qubılıs atamaların bildiretuğın sózler.*

1) Qural atları hám soğan baylanıslı atamalar: qoramsaq – qatar. Mısalı: Buğan oqıtı salıp beline baylap qoyadı.

2) Qara úyge jayǵa baylanıslı atamalar. *Suwaǵar // suw serper* – qara úydiń esiginde bolıp, bunı bir qatar awıllarda «suw serper» dep ataydı.

Iyt arqa – jaydıń bir túri. Moynaq sóylesiminde qullanıladı.

Arqalı // bórene // bóren // óre – jaydı bastırǵanda kesesine salatuğın taq aǵash. Bunı arqa dialektte «bórene», «bóren», ayırım awıllarda «óre» dep te ataydı.

3) Eginge hám ósimlikke baylanıslı atamalar.

Nayman // jasmiq – júweriniń bir túri. Sóylesimlerde bunı «jasmiq» dep te ataydı. Biraq, arqa dialektiń Taxtakópır sóylesiminde «nayman» dep aytıw basımıraq.

Silti – qarabaraqtıń kúli.

Kir shóp – bul shópti sabın ornına qollanıp, bunıń menen kiyim juwatuğın bolǵan.

Merez shóp // sarı shóp // jer gómis – bul eginge júdá zıyanlı. Bul shóp tamırı arqalı jerden azıqlanbay, ósimlik arqalı azıqlanadı. Ayırım orınlarda bunı «sarı shóp» yamasa «jer gómis» dep te ataydı.

Gewil // gewirek – ósimliktiń atı. Bunı ayırım orınlarda «gewirek» dep te ataydı.

4) Awqatqa baylanıslı atamalar.

Jaw buyrek – maldıń góshinen islenetuğın awqat.

Irimshik // qoyırtpaq – ayırım sóylesimlerde «irimshik» sóziniń ornına «qoyırtpaq» sózin qollanadı. «Irimshik» dep kóbirek qaraqalpaq awıllarında ayıladı.

Qaynatıw // uyıtıw – qumshekerdi qaynatıw. Bul sózdiń ornına «uyıtıw» sózin qollanadı. Mısalı: Qumshekerdi uyıtıp aldıq.

5) Haywan, jánlik atları: *kirpisheshen // kirpitiken // shuqımay*. Bunı sóylesimde «shuqımay» dep te aytadı. Mısalı: Shanaqtaǵı shopaqtı biyl shuqımay qoymay tur.

Ayırım sózlerdiń leksika – semantikalıq ózgeshelikleri.

Girew – toy beretuğın adamnıń úyine alıp barılatuğın sıylıq. Mısalı: Girewge qoy apardıq.

Qatıǵulaq // qumǵulaq // saqǵulaq – bul ángimeshil, aytqanın umıtpaytuğın, zeyinli, taqıwa adam mánisinde qollanılatuğın sóz.

Dialektte bul sózdıń «qumǵulaq», «saqǵulaq» sıyaqlı variantları bar. Arqa dialektte «qumǵulaq» variantı kóbirek qollanılsa, qubla dialektte «saqǵulaq» variantı qollanıladı.

Moynapa – buzawdıń moynına burshaqtı baylaw ushın jalpaq etip toqılǵan yamasa qoldan tigilgen náirse. Bul ayırım jerlerde «moynapa» dep aytıladı.

Tutqısh // dásker – qazan uslaytuǵın tutqısh, bunı bir qatar awıllarda «dásker» dep te ataydı.

2. Qaraqalpaq tiliniń dialektlerinde túrkiy emes tillerdiń elementleri. Qaraqalpaq tili dialektleriniń (sóylesimleriniń) leksikalıq quramında túpkilikli óz sózlerimiz benen birge basqa tillerden kirgen sózler de bar. Solardıń ishinde kóbirek kózge túsetuǵını arab hám parsı tillerinen kirgen sózler esaplanadı. Bul sózler qaraqalpaq tiline belgili bir waqıtlarda kirip kelip, házirgi waqıtta leksikalıq quramnan orın alǵan. Sonlıqtan, qaraqalpaq tiliniń dialektlik leksikasın sóz etkenimizde basqa tillerden yaǵnıy arab hám parsı tillerinen kirgen atamalarǵa da dıqqat awdarıwımızǵa tuwra keledi.

Arab hám parsı tillerinen kirip kelgen sózlerdiń tariyxı hár túrli jaǵdaylar menen baylanıslı. Máselen, arab tilinen sózler mádeniyatqa, diniy túsiniklerge, sawda islerine, siyasiy basqarıw islerine, xojalıqtıń basqa da tarawlarına baylanıslı kirgen bolsa, parsı tilinen kirip kelgen atamalar kúndelikli turmıs qatnasıqlarına, xojalıq islerine yaǵnıy turmıstıń barlıq tarawlarına tiyisli bolıp keledi. Parsı tilinen kirgen sózler barlıq tarawlarda ushırasadı. Orta Aziya xalıqları basqa xalıqlar menen burınnan mádeniy baylanısta bolǵan. Parsı tilinen kirgen atamalar usı mádeniy qatnasıqtıń nátiyjesinde ózbek, túrkmen, tájik tilleri arqalı sonday – aq, basım kópshiligi parsı tiliniń elementlerin quraytuǵın arab jazıwı tiykarında jazılǵan kitaplar arqalı hám xalıqtıń awızeki dóretpeleri arqalı kirgen. Mısalı: Duwqat (duwqat shapan) – kiyimniń atı. Parsı tilinde *duw* eki degendi bildiredi, *qat* degen biziń túpkilikli sózimiz benen birigip kelip, yaǵnıy (eki qat) bir kiyim atamasın payda etip tur.

Arab tilinen kirgen sózlerge qaraǵanda tájik – parsı tillerinen kirgen sózler leksikamızdan hátteki, sózlik quramımızdan orın alıp júdá sińisip, hátteki, júyi bilinbey ketken. Buniń sebebi Orta Aziyada jasawshı tájik xalıqları menen qaraqalpaq xalıqlarınıń arasında

burinnan baylanis bolgan. Bul qubılıstı Qaraqalpaqstannın barlıq rayonlarında birdey dep qarawğa bolmaydı. Máselen, Moynaq rayonında jasawshı xalıqtın awızeki sóylew tilinde arab – parsı tiliniń elementleri az. Buǵan mısál rayon xalqı balıqshılıq penen erteden shuǵıllanıp kelgen. Balıqshılıq kásibine tiyisli atamalarda arab – parsı elementleri hátteki, joqtın qasında. Respublikamızdın bir qatar rayonlarında jasaytuǵın xalıqtın tilinde (Tórtkúl, Beruniy, Ámiwdárya, Qońırat, Xojeli) arab – parsı tillerinen kirgen elementler kóbirek ushırasadı, sebebi bul rayonlar aymaqlıq jaqtan ózbekler hám túrkmenler menen erteden qatnasıqta bolıp kelgen. Sonlıqtan, qaraqalpaq tiline awıl xojalıǵı, mádeniy, sawda tarawlarına baylanıslı tájik-parsı sózleri ótken.

Dialektlik sózlerdiń tariyxıy rawajlanıwı, payda bolıw, kelip shıǵıw tórkini kózqarasınan alıp qaraǵanda onıń quramında eski tildiń elementleri sıpatında saqlanıp qalǵan ertedegi qáwim tilleriniń de elementlerin kóremiz. Bunnan basqa da, qaraqalpaq xalqınıń hár túrli dáwirlerde qońsılas xalıqlar menen qarım - qatnas jasaw nátiyjesinde kirgen sózler de bar. Bul eski qatlamlar menen birge basqa tillik elementler de ushırasadı. Usıǵan baylanıslı olardı dástúriy hám dástúriy emes ózgeshelikler dep eki toparǵa bólip qarawğa boladı.

1. Dástúriy dialektlik ózgeshelikler. Bul toparǵa erte dáwirlerden kiyatırǵan góne qáwim tilleriniń qaldıǵı retinde saqlanıp qalǵan ózgeshelikler jatadı. Mısalı: janlıq (usaq mal) hám t.b.

2. Dástúriy emes dialektlik ózgeshelikler. Bul toparǵa sóylesimlerde sońǵı dáwirlerde payda bolǵan basqa tillerden kirgen yamasa sóz jasawshı qosımtalar arqalı jasalǵan sózler hám sóz dizbekleri kiredi. Olardı eki toparǵa bólip qarawğa boladı:

1) Ózlestirilgen sózler. Mısalı: ádeyi, sharqat, ne, ójek hám t.b.

2) Jámiyetlik – siyasiy turmıstaǵı, mádeniyat, ilim, turmıstaǵı hár qıylı ózgerislerdiń tásirini menen tilimizdegi bar sózlerdiń tiykarında jasalǵan sózler hám sóz dizbekleri. Mısalı: kórsetpe (instrukciya) hám t.b.

3. Rus tilinen hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen sózler. Qaraqalpaqstannın arqa rayonlarında ásirese, Moynaqta jasaytuǵın qaraqalpaqlardıń tilinde rus tilinen kirgen sózler basqa rayonlarda jasawshı jergilikli xalıqtın sóylew tili menen salıstırǵanda kóp

qollaniladı. Bul sózlerdiń barlıǵı jańa texnikaǵa, mádeniy turmısqa, awıl xojalıǵına, mádeniy aǵartıw islerine, densawlıqtı saqlawǵa, sawda islerine, transportqa, baylanıs islerine, áskeriy xızmetke, sport tarawına hám siyasiy basqarıw islerine hám t.b. baylanıslı kirip jergilikli xalıq ózleriniń qatnas jasaw quralı retinde paydalanadı. Bul sózler jergilikli xalıqtıń sóylewinde ádebiy tildegidey (rus tilindegidey) bolıp ayılmay, bir qansha fonetikalıq ózgeshelikler menen ayıladı.

Moynaq sóylesiminde balıqtı awlaw hám óndiriste islep shıǵarıwǵa baylanıslı qollanılatuǵın rus tilinen kirgen sózler tómendegidey ózgeshelikke iye. Mısalı: kánserzawıt (konservniy zavod), piyrom (priëm), rágushki (rakushka) hám t.b.

Bilimlendiriw tarawına baylanıslı qollanılatuǵın sózler: Írayona (RayONO), úshkúl (shkola), káliydol (koridor) hám t.b.

Sport tarawına baylanıslı qollanılatuǵın sózler: Dámki (shashka), aptamat (avtomat), páweski (povestka) hám t.b.

Solay etip, hár qanday tildiń sózlik quramı ishki hám sırtqı resurslardıń esabınan bayıp otıradı. Ádebiy tildegi sıyaqlı dialektlerge de basqa tillerdiń sózleri ózlesedi. Bunday sózler álbette, dialektlik ózgeshelikler menen qollanıladı.

Sorawlar

1. Dialektlik sózler kóbirek qanday ózgeshelikler menen qollanıladı?
2. Túrkiy emes tillerdiń elementleri degen ne?
3. Basqa tillerdiń sózleri dialektke ne sebep ózlesedi?

TAYANÍSH TÚSINIKLER:

Dialektlik leksika – belgili bir aymaqta jasaytuǵın xalıqtıń tilinde sheklenip qollanılatuǵın sózler.

Ózlestirilgen sózler – basqa tillerden kirgen sózler.

11.2. Shıǵıw. Tekstten ózlestirilgen sózlerdi hám dialektizmlerdi tabıń. Olardıń parqın túsindiriy.

Basında «Qoqanı» oraypegi bar, ústinde sur yupka kastyum. Tolısıńqıraqtı. Kózleri bayaǵıday ele qara suwday móldirep tur. Ajarı tazarǵan. Bizlerdi kórip kúlimsiregen waqıtta eki urtı

qoynawıtlap turdı. Júykeńdi qıtıqlaytuǵın qız qılıǵı ma, kelinshek nazi ma, áyrewir óziniń bir jilwası bar.

– Haqıyqatın aytıp otırman inim! – dep Tilemis jáne jalbarındı.

Esik bette quwjıńlap otırǵan Qáliylaǵa pesh tústi:

– Ajar jeńge menen orın awmassań qáytedi, Tileke?

– Qoysańa orsaqı sózińdi! Ğarrı kótere almaǵan arıstı kempir súyrey alama? – dep alarıp qaradı.

– Stajına qarasa bizge berer! – dep kózin qıstı da, taǵı Sáliymanı uyaltpayın dedi me – Sáliyma balıqshılıqqa jaqında aralastı ğoy! Jılımdı basqara almas – dep dáslepki gápin shayıp juwdı.

Sóytti de Qáliyla menen awılǵa xabar beriwge ketti. Kish pesin waqtında kolxoz keńsesiniń aldı alamanǵa toldı. Jámiyla bir shanaǵa attı jegip Sapar, Sáliyma úshewi suwıt júrip ketti.

Tilemis ashıwǵa buwlıqtı. Qasqırdı kórgen ash búrkittay tırnaǵın onıń kegirdeginen ótkerip súyrep ala jónelgisi keldi de kúsh penen áreń degende ózin toqtattı. Jel úrgen qamıstay denesi qalsh - qalsh etedi. Eki kózinen qáhárli jalın atadı. Tula boyı órtenip, qızıp baratırǵanday. Taqatın biylep tura almaydı.

Qádir súyretilip tórgi bólmege kirdi de, qanatı sınǵan qustay bir janbasına jampıyıp otırdı. Tilemis tikke turıp ústi - basına, pishinine, kelbet - ajarına jerkenishli kóz benen qaradı.

Kish pesinde Qádir úlken aydıńǵa keldi. Ayaqları taldı. Júregi sazdı. Júresine otırıp, qapshıqtı aldına jayıp, bir kesek nandı sındırıp aldı da awızına buralap tıǵıp, ğayzap juttı hám shiyshevey tınıq muzdıń astınnan telmirip qaradı.

– Kemeniń basın órge al! Shapshań qıymılda! – degen frontovik jigittiń gúńk - gúńk etken dawısı esitilip baratır edi, birazdan keyin ses - semir boldı. Keme gá órlep, gá ıqlap, tolqın quwǵan kóshpedey qańgalaqlap, qanatın sabalaǵan qustay eskeklerdiń suwdı gúrep shashqan sestı emeski esitiler edi. Kempir bet álpi ajarın túrli muqamǵa qubılıp, ishtegi hásiretin sezdirgisi kelmewge tırıstı. (K.S. «Aqdárya»)

11.3. Tapsırma. Gazeta-jurnallardan tekst tańlap, ózlestirilgen sózler hám dialektizmlerdi anıqlań.

<i>Test</i>	
«Molshılıq» sóziniñ dialektlerde qanday variantları ushirasadı?	a) Kósli, mol
	b) Mol, kóp
	v) Bar, mol
	g) Kóslilik, barshılıq
«Qoyırtpaq» sózi qanday mánini ańlatadı?	a) Irimshik
	b) Torta
	v) Uyıǵan qatıq
«Shuqımay» sózi qaysı sóylesimde qullanıladı?	g) Iriǵen sút
	a) Moynaq sóylesiminde
	b) Xojeli sóylesiminde
	v) Taxtakópır sóylesiminde
«Turımtay» sózi nege baylanısh qullanıladı?	g) Kegeyli sóylesiminde
	a) Quslarǵa
	b) Haywanlarǵa
	v) Esap – sanaqqa
«Tutqısh» sóziniñ qanday variantı bar?	g) Tuwısqanlıqqa
	a) Qazan ustaǵısh // tutqısh
	b) Tutqısh // ustaǵısh
	v) Tutqısh // dásker
Bárinin de esi bar jibi dúziw jigitler emes pe edi. Dialektlik frazeologizmdi tabın?	g) Dásker
	a) Jibi dúziw
	b) Esi bar
	v) Jigitler emes pe
Dialektlik arxaizmler qanday boladı?	g) Bárinin de
	a) Bul sózler bir variantta ayılmay, hár jerde hár túrli ayılıp júrip, soń gónergen sózlerge aynalıp ketken sózler
	b) Bul sózler barlıq jerde bir variantta ushirasadı
	v) Dialektlik arxaizmler bolmaydı
	g) Gónergen sózlerge aynalıp ketken sózler

Dialektlik leksikadağı «qara duwtar» sózi neni bildiredi hám qaysı dialektke tán?	a) «Pianino», arqa dialect
	b) «Skripka», arqa dialect
	v) «Girjek», qubla dialect
	g) «Sırnay», arqa dialect
Dialektlik sózler menen ózlestirilgen sózlerdiń bir - birinen ayırmashılıǵı qanday?	a) Dialektlik sózler menen ózlestirilgen sózlerdiń ayırmashılıǵı joq
	b) Ayırmashılıqqa iye emes
	v) Ayırmashılıǵı bar
	g) Dialektlik sózler xalıqtń sóylew tiliniń ózgesheligi, ózlestirilgen sózler leksikamızǵa basqa tillerden kirgen sózler
Dialektlik sózlerdi leksikalıq ózgesheligine qaray qanday toparlarǵa bólemiz?	a) Semantikalıq, jubaylas, jubaysız
	b) Leksikalıq, morfologiyalıq, semantikalıq
	v) Jubaylas, jubaysız
	g) Sintaksislik
Qaraqalpaq tili dialektleri leksikasınıń shıǵısı jaǵınan quramı.	a) Ózlestirilgen leksika, túrkiy - mongol sózleri
	b) Ulıwma túrkiy tillik leksika, ózlestirilgen leksika
	v) Ulıwma túrkiy tillik leksika, túrkiy - mongol teńlikleri, ózlestirilgen leksika
	g) Ulıwma túrkiy tillik leksika
Qaraqalpaq tiliniń dialektlik leksikasında túpkillikli óz sózlerimizden basqa tillerden kirgen sózler ushırasa ma?	a) Arab, parsı, ózbek, rus, túrkmen, qazaq tillerinen kirgen sózler ushırasadı
	b) Arab hám parsı tilerinen kirgen sózler ushırasadı
	v) Arab - iran, tájik- parsı tillerinen kirgen sózler ushırasadı
	g) Arab, parsı, rus, túrkmen tillerinen kirgen sózler ushırasadı

Leksikalıq ózgeshelikke iye dialektizmler sózligi	
Dialektte	Ádebiy tilde
juwıq	jaqın
arbaw	aldastırw
shaq	múshkil, qıyın
kelte awırw (dialektlik evfemizm)	jaman awırw
berik	shıdamlı
peshene (dialektke ózlestirilgen sóz)	mańlay
sayw	jamanlaw
birgene	bir ǵana
kesir sóz	jaman sóz
omsırayıp tur	ornı biliniw
jitiriń	alıp ket
jıldam	tez
jılımtıq	Jıllı
dastıq	kópshik
seyisxana	qora
shaǵılıw	qartayw, kúshi qaytw, ázzilew

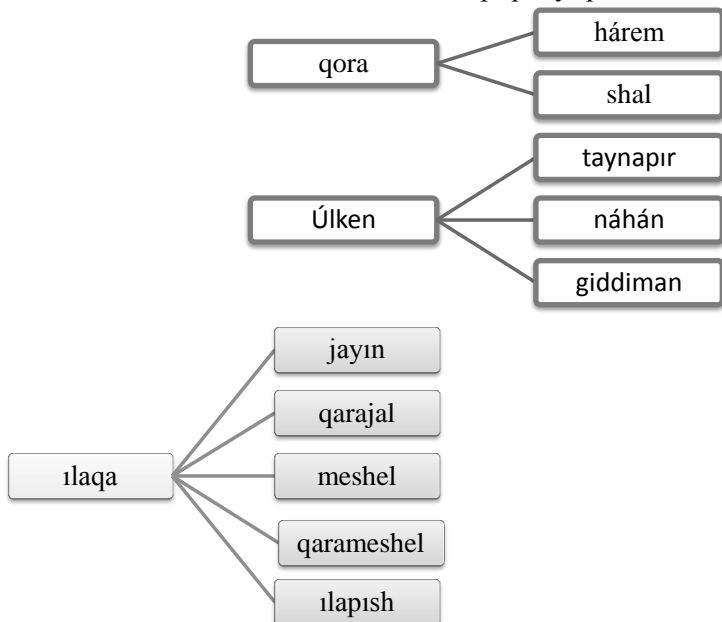
12. DIALEKTLİK SINONİM, ANTONİM HÁM OMONİM SÓZLER

Jobası:

1. Dialektlik sinonimler
2. Dialektlik antonimler
3. Dialektlik omonimler
4. Turaqlı sóz dizbekleri
5. Evfemizm sózler.

1. Dialektlik sinonimler. Sóylewde ayılıwı boyınsha hár qıylı, biraq mánisi jaǵınan bir - birine jaqın, uqsas hátteki, geypara jaǵdaylarda dál keletuǵın sózlerden paydalanamız. Bunday sózler toparı til biliminde sinonim sózler dep ataladı. Qaraqalpaq tiliniń dialekt hám sóylesimlerinde sinonim sózler júdá ónimli qollanıladı. Mısalı: Qora – harem – shal; palatı – túyetaǵan; kósew – shortayaq; ılaqa – jayın – meshel – qarameshel – qarajal; jawkiyim – kúnlik kiyim; úlken – taynapır – náhán – giddiman – bular sinonim sózler.

Usılardıń ishinen mına sinonimlerdi alıp qarayıq:

Bul sózler hár qıylı ayılğanı menen mánilik jaqtan birdey. Olardıń qaysısın aytsaq ta bir mánini túsinemiz. Máselen, *ılaqa* sózin alıp qarayıq: Ilaqanıń eń úlkeni jayın, soń ılaqa, onnan kishiregin meshel, qarameshel hám ılapısh dep ataladı. Barlıǵı jıynalıp bir ılaqanı ańlatadı. Jazıwda yamasa sóylewde bulardıń qaysısı qaysı orında qollanıladı (tuwra keledi). Bul sinonim sózlerdi óz ornında paydalanıw kerek. Jazıwshı A.Begimov óz shıǵarmasında bul sózdiń «qarajal» variantın qollanadı. Mısalı: «Shanışqını qolına alıp ushına arqandı bayladı da, qaysısın shanshayın dedi». Anaw turgan qarajaldı, ılaqada qayıqtı julıp alıp qashtı...

Yaǵnıy adam sóylegende yamasa jazıwda sózdi tırlawshı menen oqıwshıǵa qalay ayıp jetkeriwinde yamasa jazıw sheberligine, sinonimlerdiń qaysısın qollanıwına baylanıslı. Bunday sinonim sózlerdi dus kelgen orında biriniń ornına ekinshisin yamasa úshinshisin qollanıp kete beretuǵın sózler dep qarawǵa bolmaydı. Olar tek mánisi jaǵınan bir - birine jaqın keledi. Solay da, usı orta q ulıwma mánide hár qanday formada mánis ottenogine iye boladı. Bul jaǵınan sinonimler kóp mánili sózlerge de usap ketedi. Mısalı: 1. Olar gidiman ^worıslar ^yedi. «Tap usımanda aǵam náhan taynapır bir ılaqanı shanshıp alǵan ^yedi... Ilaqada úlken bola beredi ^yeken...» (A.B. «Balıqshınıń qızı»)

Bul mısalda *gidiman* sózi adamnıń úlkenligin kórsetse, *náhan*, *taynapır*, *úlken* sózleri balıqtıń úlkenligin kórsetip tur. Solay bolsa da, bular arasında mánilik ottenok bayqaladı.

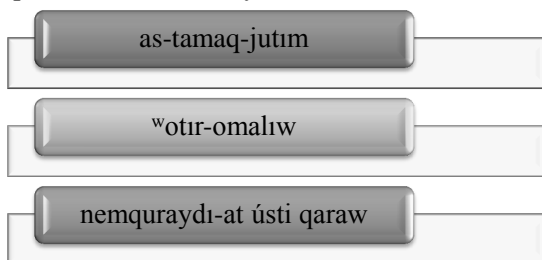
Tor – aw; sıla – tisli; qol sharshı – bet oramal; ojaw – shómish; kesew – shortayaq; jaw kiyim – kúnlik kiyim; akkirish – hák; qarabaraq – górqara; bárjuǵı – gúlli – hámmesi – birotala – barlıǵı hám t.b. Bul mısallarda dialektlik sózler menen mániles bolǵan sinonimler jasalǵanın kóremiz. Yaǵnıy, dialektlik sózler sinonimlerdiń jasalıwında, payda bolıwında, qalıplesiwinde tiykarǵı dereklerden esaplanadı. Máselen, zontik – qolshatır; nosilka – zámber.

Bul sózlerdiń birewi rus tilinen kirgen, ekinshisi qaraqalpaq tilindegi sózler. Sinonimlik qatarlar payda bolǵan. Bunday sinonimlerdi basqa tillerden kirgen sózler arqalı jasalǵan sinonimler dep qarawǵa boladı. Sonday – aq dialekt hám sóylesimlerde bir komponenti arab, parsı tillerinen kirgen sózler menen ekinshi

komponenti qaraqalpaq tiliniń túpkilikli sózlerinen jasalǵan sinonimlerdi de ushıratamız. Mısalı: Peshana – mańlay; nan – shórek; pátir – qatırma hám t.b.

Sóylesimlerde evfemizlerden de payda bolǵan sinonimler qollanıladı. Mısalı:

Úlken asım tıran shabaq,
 Sap jegenim jeken tabaq.
 Tabalmadım basqa tamaq,
 Bir jutumǵa jarımadım.
^Wotır dese omalayın,
^Yendi taqan kórinse sonı alayın.

Bunda as – tamaq, jutım; otırw – omalıw sózleri sinonimlik qatarlar.

Turaqlı sóz dizbekleri menen de sinonimler payda boladı, olardıń mánilik ottenogi (ózgesheligi) júdá ótkir boladı. Máselen, nemquraydı qaraw – at ústi qaraw.

Turaqlı sóz dizbeklerinen bolǵan sinonimlerdiń mánisi jay, ápiwayı sózlerge qaraǵanda emociyalıq jaqtan júdá ótkir bolıp keledi. Sonlıqtan, sóylewshi tınlawshıǵa óz pikirlerin bildirgende turaqlı sóz dizbeklerinen kóp paydalanadı hám obrazlı etip jetkeriwge háreket etedi.

Sóylesimlerde sinonimler júdá kóp qollanıladı. Kópshilik jaǵdaylarda sóylewde olardı biriniń ornına ekinshisin paydalanıwǵa boladı. Degen menen, geyparalarınıń mánilik ottenogi stillik jaqtan sheklengen boladı. Máselen:

Sinonimler hár qıylı sóz shaqaplarınan bola beredi. Mısalı: Ojaw – shómish, qora – hárem, ılaqa – jayın (atlıqtan), úlken – taynapır – náhán – giddiman, kelte – pákene – mırtıq – shúreney (kelbetlikten), gidiriv – ^yegleniw – kútiw – toqtaw (feyilden), tez – shaqqan – jıldam – qamshı – sol zamatta – háb zamatta (ráwishten), gúlli – barlıq – bájúǵı – pútkil (almasıqtan). Sinonimlik qatarlar belgili bir sóz shaqaplarınıń óz ishinde ǵana payda boladı yaǵnıy bir sóz shaqabınan jasalǵan sinonimlik qatarǵa ekinshi sóz shaqabınan jasalǵan sinonimler kiriwi múmkin emes.

2. Dialektlik antonimler. Mánilik jaqtan bir – birine qarama – qarsı sózler til biliminde antonym sózler dep ataladı. Hár qıylı túbirge iye bolıp, biraq bir – birine mánilik jaqtan qarama – qarsı keletuǵın sózler toparına leksikalıq antonimler dep ataladı. Antonimler de, sinonim, omonim sózler sıyaqlı hár qıylı sóz shaqaplarınan jasala beredi. Mısalı:

1. Tolısın tógip, ortasın shayqadım ba,

Qol ayaǵınıdı bawırıña aldın ba,

Ishi – sirtin sawma?

2. Alǵa iytersem baspa.

Artqa iytersem shúyelme.

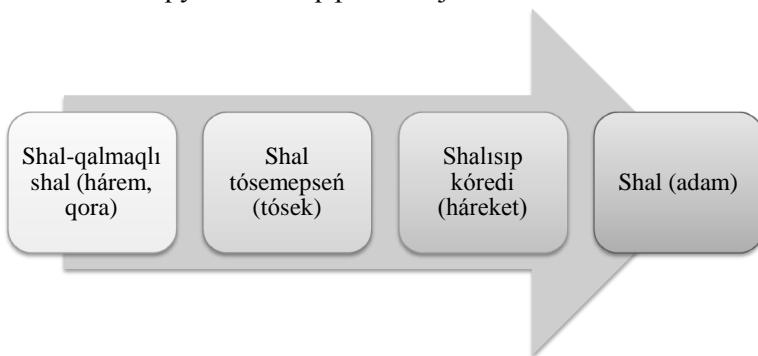
3. Dialektlik omonimler. Forması jaǵınan birdey, al mánisi jaǵınan hár qıylı bolǵan sózler til biliminde omonim sózler dep ataladı. Omonim sózler dialektlik ózgeshelikler menen qollanıladı. Mısalı:

Iynelik	<ul style="list-style-type: none"> • aw toqıytuǵın qural • jánlık
Qaraqus	<ul style="list-style-type: none"> • qayıqtın bası • qus
Kergi	<ul style="list-style-type: none"> • qayıqtın kergisi • tabaq, qasıq salatuǵın kergi
Páshek	<ul style="list-style-type: none"> • aw toqıytuǵın jip • ósimlik

Sóylewde usınday sırtqı forması boyınsha birdey, ańlatatuǵın mánisi jaǵınan bir – birine jaqın kelmeytuǵın sózlerden paydalanamız. Bunday omonim sózlerdi gáp ishinde aytayın degen tiykarǵı oydan ǵana ajıratamız. Mısalı: Tilegende bergen kúygólók suńqardıń ornına ketedi. ^Wózi kúygólók adam, ármiyadan soń otırıp qaldı. Bul mısallardaǵı birinshi «kúygólók» sózi qustıń bir túrin ańlatsa, ekinshisinde adamnıń minez - qulıq xarakterine baylanıslı ashırwshaq, tez kúyip - pisip qalatuǵın jeńil tábiyatlı, kúygelek minezli adam mánisin ańlatadı. Dialektte bunday omonim sózler kóp ushırasadı. Mısalı: 1. Bulardıń barlıǵın qalmaqlı shal deymiz. 2. Kiyizdiń astına shal tósemepseń – aw apa. 3. Bular ^yekewi saraydıń ishinde alısqı kóredi, shalısqı kóredi. 4. Xojamurattı Tórebay shalıp óltiredi.

5. Kempiri joq shal jetim,
 Bashshısı joq ^yel jetim,
 Suwsap atqan jer jetim.

Mısallardaǵı birinshi gáptegi «shal» sózi qalmaqlı hárem, qalmaqlı qora mánisinde, ekinshi gápte kiyizdiń astına shıptanıń ústinen tóseletuǵın shal, úshinshi mısalda adamlardıń birin - biri ayaqtan shalıp jıǵıw háreketin, tórtinshide adamdı shalıp óltiriw, sońǵı mısalda úlken jastaǵı ǵarrı adam mánisinde jumsalǵan. Bul omonim sózler hár qıylı sóz shaqaplarınan jasalıp tur. Birinshi, ekinshi, besinshi mısallardaǵı «shal» sózi atlıq bolsa, úshinshi, tórtinshi mısallarda háreketti bildirip feyil bolıp tur. Demek, omonimler hár qıylı sóz shaqaplarınan jasala beredi.

Qur	<ul style="list-style-type: none"> • kóp adam mánisinde • duzaq yamasa qaqpan qurıw
Shal	<ul style="list-style-type: none"> • Ğarrı • tósek mánisinde • háreket
Putarlaw	<ul style="list-style-type: none"> • Balıqtı, qustı putarlaw • Otındı putarlaw
Qızılayaq	<ul style="list-style-type: none"> • Qustıń túri • Etnonim

1. Dialektte leksikalıq omonimler de ushırasadı. Bunday omonim sózler bir sóz shaqabınan boladı. Mısalı:

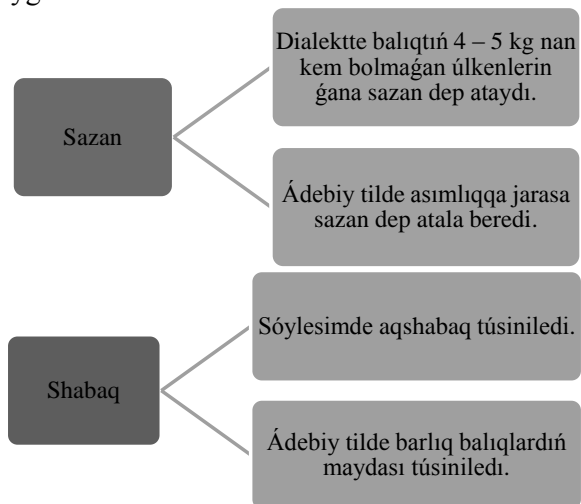
Páshek	<ul style="list-style-type: none"> • Arqaw jip (atlıq) • Ósimlik (atlıq)
Kergi	<ul style="list-style-type: none"> • Qayıqtıń bólegi (atlıq) • Tabaq - qasıq salatuǵın ıdı (atlıq)
Solaq	<ul style="list-style-type: none"> • Arbanıń solaǵı (atlıq) • Naǵıstıń túri (atlıq)
Sumıray	<ul style="list-style-type: none"> • Balıq (atlıq) • Adamǵa baylanıslı aytıladı (atlıq)
Kókmoyın	<ul style="list-style-type: none"> • Balıq (atlıq) • Shińgirik (atlıq)
Qırǵısh	<ul style="list-style-type: none"> • Balıqtıń qırǵıshı (atlıq) • Qural (atlıq) • Toponim (atlıq)

2. Leksika - grammatikalıq omonimler bular hár qıylı sóz shaqaplarınan boladı.

Sal	<ul style="list-style-type: none"> • Qural (atlıq) • Háreketti bildiredi (feyil)
Sulama	<ul style="list-style-type: none"> • Nağıs (atlıq) • Háreketti bildiredi (feyil)
Qara	<ul style="list-style-type: none"> • Uruw atı, etnonim (atlıq) • Háreketti bildiredi (feyil)
Qur	<ul style="list-style-type: none"> • Qara úyde boladı (atlıq) • Awdı qurıw (feyil)

Bunday omonimler leksika - grammatikalıq omonimler dep ataladı. Mısallardağı birinshi *sal*, *sulama*, *qara*, *qur* sózleri zat mánisin bildirip atlıq sózler bolsa, ekinshi mánisi háreketti bildirip, feyil sóz shaqabınan bolğan.

Sal degen omonim balıq awlağanda keme ornına minip júretuğın qural mánisinde qollanılsa (atlıq), *inyelik salıw* háreketti bildirip, feyil mánisinde qollanıladı. Sóylesimde qollanılatuğın bunday omonim sózler qaraqalpaq ádebiy tiliniń tolısıp, rawajlanıwına kóp paydasın tiygizedi. Mısalı:

Dialekte qollanılatuğın sózlerden omonimlik qatarlar jasaw menen birge, kásiplik sózlerden de omonimler payda boladı.

Demek, dialektte qollanılatusın sinonim sözler öz ishinde sinonimlik qatarlar düzedi. Olar ádebiy tildegi sinonim sözlerdiń variantı esplanadı hám ádebiy tilimizdi bayıtadı.

Sorawlar

1. Dialektlik antonimler degen ne?
2. Dialektlik omonimler degende neni túsinesiz?
3. Dialektlik sinonimler ádebiy tilge óte alama?
4. Evfemizm sözler degenimiz ne?

TAYANÍSH TÚSINIKLER:

Antonim sözler – mánileri bir-birine qarama-qarsı sözler.

Omonim sözler – jazılıwı, ayılıwı birdey, biraq mánisi basqa-basqa sözler.

Sinonim sözler – mánileri bir-birine jaqın sözler.

Evfemizm sözler – turpayı sözlerdi sıpayılap aytıw.

Emociya – ishki tuyǵı sezim.

12.1. Shınıǵıw. Dialektlik frazeologizmlerdi tabıń. Ádebiy tildegi frazeologizmler menen salıstırıń.

Biraq Nazlı kempirdiń kóz qubılısınan qapalı ajarın kórip, ekewiniń de jigeri qum boldı. Aydıń arıw júzin perdelep turǵan qara, kókshil, sur bet bulttı julıp alǵısı kelip, júregi kókke shapshıydı. Jigit ashıwlı jolbarstay, kózinen ızalı jalın atadı. Xalıqtıń minezi jazday. Al ǵazabın tikse hár kirpiginen qar jawadı. Usı aldınızda turǵan kisini sizler dórettińiz.

Onıń taqatı ketti. Sabırı sarqıldı. Jańa ǵana jaydarı minez aqquba jigittiń qabaǵı túyilip, júzi túnerdi. Onıń kelbetin dúbeley jarshısı bir jumaq qara bult bastı.

Jámiylanıń aldında bir japıraq qaǵaz jatır. Eki kózin usı qaǵazdan ayırmaydı. Awır dárt júregin kernep, ókpesin isirdi me, áytewir tınısı tarılǵanday siyrek hám tereń demin aladı.

Bulardıń elge aman quwısqanın qashshan Qáliyla xabarlaǵan eken. Alamannıń ele murtı buzılmaptı. Teńizdiń ishi súren - shawqımǵa tolı. Ardańlap, taqır muzdıń ústinde kiyatırǵan Jumabaydı eń dáslep Qáliyla alıstan kózi shalıp, kópshilikke qarap álle nemelerdi aytıp kúldirip tur.

Qádir qopalıqtıń tasasında turıp, priem basındaǵı adamlardıń ǵawırlısın tıń - tınladı. Júregi háwlırıp, qanasına sıymay tuwladı... Adamlardıń ǵawırlısı, kúliskeni dáslep qulaǵına jat dawıs bolıp tiydi, jabayıday olarǵa túksireyip qaradı, biraq kem-kemnen onıń janı úyir tarttı ma, bul dawıs tula boyında qızıw qan oynatıp, adamlarǵa búyiri burıp sala berdi. Qalsha qarap turdı: «ǵawırlı bálentke kóterile berse, Qádir de arasına barıp, qosıla ketse»... Qulaǵınıń qurışı qanar emes. Aǵayın - qarındasqa, tuwılǵan elge degen muhabbat, miyrim – shalqar teńizdey. Olar shaqaq atıp kúlse, bul da emezegi qurıydı. Asqar tawdıń basında turǵanlarǵa bul jerde telmirip qaraǵan múgedektey. «Áy Qádir, – deydi ishinen – sen teńiz ortasındaǵı altın tawǵa qolın sozǵan bángidey bolma! Seniń aǵayın - qarındasqa qaraytuǵın ne betiń bar!».

Ekewiniń de qas - qabaǵı qatınqı. Kózleriniń nurı óship, ayaz sorǵan júzi qup-quw. Tınısı tarılıp, ábsheri quwırılǵan. Ólim taldırǵan arısladay alǵa ayaǵın sermeydi. Ómir qıspaǵına qolın uzatadı. «Muz bólinbey qurǵaqlıqqa qashan tiyer eken!» dep ushan teńizdi sholıp qarap, ján - jaǵına telmiredi. Izalanadı, shaǵınadı. Sabılıp, sarǵayadı...

Ólim tırnaǵınan shıǵıp, «ómir bosǵasın endi atladıq» dep júrekleri sháwkildep kiyatırǵan Jumabay menen Jámiylanıń jigeri qum boldı. Ekewi eki jerde lal bolıp otıra ketti. Úskini quyılıp, ájel qurıǵı taǵı kóz aldına shubatılıp keldi.

– Ekewimiz birden muz astına ketkende teńiz bayraq bere me? Onnan qayta sen arǵı júzge ótip, balıqshılarǵa xabar et. Men eki shananı súyrep, aydinnıń ortasında kútip turayın. Kórip tursań ba, muzdıń qaramı úlken. Tórt - bes kún ıqsa da tolqınǵa moy berip, buzıla qoyatuǵın juqa muz emes. Tap házir ayaq astında kórinip turǵan ólim joq ǵoy! (K.S. «Aqdárya»).

12.2. Tapsırma. Ózlerińiz kórkem shıǵarmalardan dialektlik antonim, omonim, sinonim sózlerge mısallar jazıń.

12.3. Toparlarǵa bólinip evfemizmlerge, dialektlik frazeologizmlerge mısallar jıynap ádebiy til menen salıstırıń, toparlarǵa bólinip prezentaciya jasań.

Test

Dialektlik sinonimlar degen ne?	a) Leksikalıq mánisi joq sózler
	b) Mánileri birdey sózler
	v) Aytılwı birdey sózler
	g) Belgili bir dialekttegi mánileri bir - birine jaqm bolǵan sózler
Dialektlik sinonimlar ushırasa ma?	a) Dialektlik sinonimlar boladı
	b) Dialektlik sinonimlar bolmaydı
	v) Dialektlik sinonimlar boladı
	g) Ayırım sóylesimlerde boladı
Ilaqa, jayın, meshel, qarameshel sózleriniń qaysısı dialektlik sóz?	a) Qarameshel, ılaqa
	b) Ilaqa, jayın
	v) Jayın, meshel
	g) Meshel, qarameshel
Leksikalıq antonimlar degenimiz ne?	a) Hár túrli túbirge iye bolıp, mánilik jaqtan bir - birine qarama - qarsı sózler
	b) Mánilik jaqtan bir - birine qarama - qarsı sózler
	v) Mánileri birdey sózler
	g) Dialekte leksikalıq antonimlar ushıraspaydı
Leksikalıq ózgeshelikler qanday boladı?	a) Bul ózgeshelikler bir nárseniń ataması yamasa onıń sın, háreketiniń hár jerde hár qıylı atalıwı menen baylanıslı
	b) Bir nárseniń atamasınıń hár jerde hár qıylı atalıwı
	v) Sın, háreketiniń hár jerde hár qıylı atalıwı
	g) Ózgeshelikler menen qollanılǵan sózler
Dialektlik ózgeshelikler naqıl - maqalarda ushırasa ma?	a) Ushırasadı
	b) Ushıraspaydı
	v) Ushırasıwı múmkin
	g) Frazeologizmlerde ushırasadı

«Bir qabırğa aǵayın» frazeologizminiń mánisi qanday?	a) Aǵayın adamlar
	b) Qız alısatuǵın adamlar
	v) Qız alıspaytuǵın aǵayın
	g) Bir - birine jaqınlaǵı joq adamlar
«Deńgene» sóziniń qanday dialektlik variantı bar?	a) Ayaqlashpa
	b) Bólisip alıw
	v) Variantı joq
	g) Deńgene
«Gewil» sóziniń basqa orınlarda qanday variantı qollanıladı?	a) Variantı joq
	b) Merez shóp
	v) Sarı shóp
	g) Gewirek
«Girew» sóziniń mánisin anıqlań	a) Ózlestirilgen sóz
	b) Qarızǵa berilgen zat
	v) Toyǵa aparatuǵın sıylıq
	g) Bul sóz qollanılmaydı
«Jurtlatıp jiberiw» frazeologizminiń mánisi qanday?	a) Uzatıw
	b) Kóshirip jiberiw
	v) Úylendiriw
	g) Kórispew
«Kólbuǵa» neniń atamasın bildiredi?	a) Qustıń
	b) Balıqtıń
	v) Haywannıń
	g) Jánliktiń

Dialektlik frazeologizmler sózligi	
Dialektte	Ádebiy tilde
jigit muz	qarıwlı, bekkem muz
peşh túsiw	maqul bolıw, qolay bolıw (qol keliw)
ishteyi tarılıw	ishteyi bolmaw
qanı betine shıǵıw	ashıwlanıw

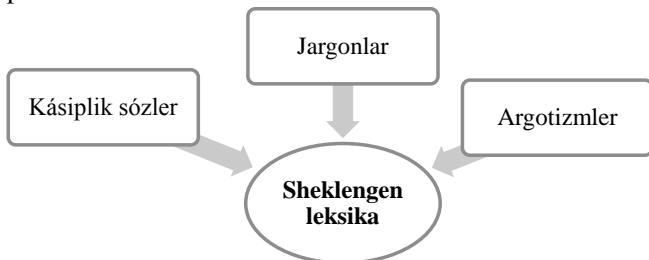
moyın artıw	arqa súyew
erkekke talas	erkekke bergisiz, erkektey
murtı buzılmaw	azaymaw, kemimew
dádımamıl aytıw // dádimal aytıw	jubatıw
janı azar	janına reyimi kelmew
tisine sızlıq etiw	jew
sayabırlap alıw	dem alıw
qol artpaw	arqa súyemew
júregi qabızına sıymaw	júregi qanasına sıymaw
ushqındırıp sóylew	quyqılıtıp sóylew
jigerin qum qılıw // júregi qum bolıw	júregin qan qılıw
tınısı tarılıw	dem jetpew
óksheşi bekiw	toqtaw
ayaq suwıtıw	dem alıw, ayağına dem beriw
emezegi qurıw // emeshesi qurıw	háwesi keliw
sheni bolmaw	mánisi bolmaw
tor etinen ayırılıw	sor etinen ayırılıw
iyne - tebenin qaldırmay soraw	hesh nárseni qaldırmay sorap bilip alıw
úyirsek tartıw	bawır basıw, úyrenisip qalıw
aqlı sarsañ	aqlı hayran
moyın bermew	jeńilmew, sharshamaw
toqsan oydıń torabın geziw	oy túbine jete almaw
sabırı sarqılıw	shıdamı tawsılıw
júzin arshıw	haqlanıw
janı ushqınıw	qorqıw, hawlıǵıw
tatımsız bolıw	tatımaw
bir betkey	bir tárepleme
utırı keliw // iyni keliw	reti keliw

13. QOLLANÍLÍW ÓRISI SHEKLENGEN LEKSIKA

Jobası:

1. Kásiplik sózler
2. Jargon sózler
3. Argotizmler.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı júdá bay. Ol házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde qollanılıp júrgen sózler hám awızeki sóylew tilindegi leksika menen dialektlik leksikadan ǵana turmaydı. Hár qıylı toparlardıń tilindegi arnawlı sózler de tildiń sózlik quramına kiredi. Olar sheklengen leksika dep ataladı. Bunday sózler jergilikli xalıqtıń awızeki sóylew tilinde bolǵanlıqtan, olar kóbinese dialektlik ózgeshelikler menen qollanıladı. Dialekttegi leksikalıq ózgesheliklerdiń qalıplesiw sebepleriniń biri kásip penen baylanıslı. Kásipke baylanıslı sózler de belgili bir aymaqqa tán ózgeshelikler menen qollanıladı.

1. Kásiplik sózler. Bunday sózler óndiristiń rawajlanıwı menen qalıpleseı, solarǵa baylanıslı zatlardıń, óndiris, miynet qurallarınıń, miynet ónimleriniń atamaların bildiredi. Bunday sózler belgili kásip penen shuǵıllanatuǵın adamlardıń arasında qollanıladı da, kóbinese olardıń ózlerine ǵana túsiniikli boladı. Máselen, balıqshılardıń tilinde qollanılatuǵın sózlerdi balıqshılıq kásibi menen shuǵıllanbaytuǵın basqa jerdegi adamlar bilmeydi hám túsınbeydi. Diyxansılıqqa baylanıslı kóplegen sózlerdi hámme bilgen menen diyxansılıqtı kásip etken adamlardıń tilindegi geypara sózlerdi hámme bile bermeydi. Sonday – aq, belgili kásip sharwashılıq penen baylanıslı sózlerdiń bárin xalıqqa túsiniksiz dep qaramaw kerek. Olardıń ishinde erteden ulıwma xalıqlıq bolıp hátteki, tiykarǵı sózlik

quramǵa enisip ketken sózler de az emes. Kásıplık sózler ulıwma xalıqqa birdey túsınıklı bola bermeytuǵın, belgili kásip penen shuǵıllanatuǵın adamlardıń arasında ǵana aytilatuǵın, solarǵa túsınıklı sózler menen sóz dizbekleri.

Qaraqalpaq tilinde kásipke baylanıslı qollanılatuǵın sózlerdiń túrleri kóp. Olardı kásiplik óndirislik sıpatına, qollanıw jaǵdayına qaray úlken eki toparǵa bóliwge boladı. Olardıń bir toparı hár túrli kishkene kásipke (ustashılıq, zergerlik, toqımashılıq hám t.b.) baylanıslı. Bunday sózler jergilikli xalıqtıń tilinde ushırasadı. Kásiplik sózlerdiń ekinshi bir toparı – iri kásip, óndirislik sıpattaǵı sózler. Olardıń ónimli ushırasatuǵın túrleri, diyxansılıq, (baw - baqsha, paxta, salı hám t.b.) balıqshılıq kásibi, mal sharwashılıǵı hám ańshılıqqa baylanıslı sózler. Mısalı, balıqshılardıń tilindegi *ıynelik* sózi aǵashtan islengen aw jamaytuǵın qural mánisin, *qaraqus* qayıqtıń basın (Moynaq sóylesiminde qaraqus dep ataydı), qurılıs islerine baylanıslı qollanılatuǵın *mata* sózi qamıstan buwılǵan plitanı bildiredi (Moynaq sóylesiminde mata dep ataydı).

2. Jargon sózler. Tilimizde jergilikli dialektlik hám kásiplik sózlerden basqa jargon sózler de qollanıladı. Jargon, argo francuz tilinen alınǵan sóz – kishkene ǵana toparǵa xızmet etetuǵın, sol topardıń arnawlı sózleri. Jargonlardıń óz aldına sózlik quramı, grammatikalıq qurılısı joq. Biraq, qanday da bir topar ulıwma xalıqlıq tildegi sózlerdi óz maqsetine qaray mánisin ózgerтип, basqasha túrde qollanadı. Basqa tildiń elementleri aralasqan sózdiń bárin jargon dewge bolmaydı. Másele jeke sózlerdiń etimologiyasında, qayaqtan, qalay kirip kelgenliginde emes, olardıń tek belgili topardıń arasında ǵana tarap, xalıqqa túsıniksiz bolıp turǵanlıǵında.

Jargonlar – belgili bir sociallıq toparдаǵı adamlar arasında ǵana qollanılatuǵın tek solarǵa ǵana túsınıklı shártli sózler hám sóz dizbekleri. Sociallıq topar geypara jaǵdaylarda jargonlardı awızeki sóylewde basqalarǵa túsınıklı bolmawı ushin da qollanadı. Máselen, urılardıń jargonı, áskeriy jargon, sportshılardıń jargonı. Jargonlar kóbinese jaǵımsız ekspressivlik mánige iye boladı. Mısalı: Burnaǵı jılı Qonırat jaqta birewdiń úyin kóterip ketip, eki jılday otırıp ta keldi (U.Pirjanov). Mısaldaǵı úyin kóterip ketiw – úyin tonap ketiw, otırıp keliw – tyurmada bolıw degen mánilerdi ańlatadı.

Jargonlar ulıwma xalıq tilinde túsiniksiz sózler bolǵanlıqtan, kórkem shıǵarmalarda avtor tilinde qollanılmaydı, olar qaharmanlardıń tilinde, olardı sıpatlaw mánisinde paydalanılıwı múmkin. Jargonlar ádebiy tilge enise almaydı.

Tilimizdegi кásiplik sózlerden jargon sózlerdi ajıratıp biliw gerek. Olardıń payda bolıwı, qollanılıwı hám ádebiy tilge qatnası jaǵınan bir - birine uqsamaydı. Kásipke baylanıslı sózler jargon sózlerdey xalıqqa túsiniksiz bolıw ushın arnawlı burmalanǵan jasandı sózler emes, belgili kásiptiń uzaq waqıt rawajlanıwı nátiyjesinde payda bolǵan sózler. Olar xalıqlıq til tiykarında rawajlanıp, tolısıp, bayıp otıradı. Kásiplik sózlerdiń qollanıwshısı – jergilikli xalıq. Sonlıqtan, olardıń xalıqlıq sıpatı, mánisi bar. Al, jargon sózlerdiń hesh qanday keleshegi joq, xalıqtıń qarım - qatnas quralı bola almaydı. Кásiplik sózler ádebiy tildiń leksikasınıń rawajlanıp, tolısıp otırıwına úles qosadı. Máselen, házirgi waqıtta ádebiy tilge enip, pútkil xalıqlıq sıpat alıp ketken kásiplik sózler az emes. Burın olar kishkene ortalıqta ǵana belgili kásipke baylanıslı qollanılatuǵın sózler bolǵan. Jargonlar menen argotizmler ádebiy tilge enise almaydı. Olar kórkem shıǵarmalarda qaharmanlardıń tilinde qollanılıwı múmkin.

3. Argotizmler. Argotizmler de belgili bir sociallıq toparlar arasında qollanılatuǵın shártli sóz hám sóz dizbekleri bolıp esaplanadı. Olar ózleriniń ádebiy tildegi ekvivalentlerine salıstırǵanda qosımsha ekspressivlik mánige iye boladı. Biraq, jargonlarǵa qaraǵanda argotizmlerde jaǵımsızlıq máni onsha kúshli bolmaydı. Máselen, talabalardıń sóylew tilinde *qarız* – tapsırılmaǵan imtixandı, al *qulaw* - imtixandı tapsıra almawdı ańlatadı.

Jargon hám argotizmler ulıwma xalıq tilinde túsiniksiz sózler bolǵanlıqtan, kórkem shıǵarmalarda avtor tilinde qollanılmaydı, olar qaharmanlardıń tilinde, olardı sıpatlaw mánisinde paydalanılıwı múmkin.

Argotizmlerdiń jargonlar menen uqsas jeri de, ayırmashılıǵı da bar. Argotizmlerde de jargonlar sıyaqlı ulıwma xalıqlıq sózler shártli túrde burmalanıp ayıladı. Solay bolsa da, argotizmlerdi jargonlar menen shatastırıwǵa bolmaydı. Argotizmler jasırın háreketi, qupıya sırdı búrkew maqsetinde payda bolǵan. Sonlıqtan, xalıq tilindegi ulıwma xalıqqa túsinikli sózler basqa mánide arnawlı túrde

burmalanıp ayılğan. Mısalı, urılar menen sawdagerlerdiń tilinde ushırasatuǵın úy taza ma? (úyde hesh kim joq pa?) hám t.b. sózler menen sóz dizbekleriniń argolıq sıpatı bar.

Juwmaqlap aytqanda, qollanıw órisi sheklengen leksikaǵa dialektlik sózler, kásiplik sózler, jargonlar, argotizmler, keńse sózleri kiredi. Sebebi olar belgili bir aymaqta, belgili bir kásip iyeleriniń tilinde, ortalıqta, toparlarda, mákemelerde jumıs islewshilerdiń tilinde qollanıladı.

13.2. Tapsırma. Óz toparıńızda argotizmler hám jargon sózlerge mısallar tabıń, mánisin túsindiriyń, olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın, uqsashılıǵın anıqlań.

Sorawlar

1. Sheklengen leksika degen ne?
2. Jargonlar menen argotizmlerdiń ayırmashılıǵı nede?
3. Olar tildi bayıtı alama?
4. Ózlerińizdiń tilińizde qanday jargon sózler qollanıladı?

TAYANÍSH TÚSINIKLER:

Argotizmler – belgili bir sociallıq topardaǵı adamlar arasında qollanılatuǵın shártli sóz hám sóz dizbekleri.

Jargonlar – belgili bir toparlarǵa ǵana túsiniكلي bolǵan jasalma til.

Kásiplik sózler – belgili bir kásipke baylanıslı qollanılatuǵın sózler.

Sheklengen leksika – belgili bir aymaq xalqınıń, kásip iyeleriniń tilinde qollanılatuǵın sózler. Bul leksikaǵa jargonlar hám argotizmler de kiredi.

<i>Test</i>	
«Iynelik» sózi qaysı kásipke baylanıslı qollanıladı?	a) Jánlik atı
	b) Balıqshılıq kásibine
	v) Diyxanshılıq kásibine
	g) Sharwashılıqqa baylanıslı
Balıqshılıq kásibine baylanıslı rus tilinen kirgen sózler kóbirek qaysı sóylesimde ushırasadı?	a) Qońrat, Qanlıkól
	b) Qazaqdárya, Shımbay, Qońrat
	v) Xojeli, Kegeyli
	g) Moynaq, Qońrat
Birewler <u>gúmpildek urıp</u> , suwdı shuwıldatıp jatsa, ekinshileri muzdı aǵash penen sabalaydı. Qaysı kásipke qatnaslı sóz?	a) Kásipke qatnaslı emes
	b) Diyxanshılıqqa
	v) Mal sharwashılıǵına
	g) Balıqshılıq kásibine
Jargon sózler degenimiz ne?	a) Dialekt hám sóylesimlerde qollanılatuǵın sózler
	b) Basqa tillerdiń elementleri aralasqan sózler
	v) Belgili bir topardaǵı adamlar arasında ǵana qollanılatuǵın sóz hám sóz dizbekleri
	g) Belgili bir maqsette paydalanılatuǵın sózler
Jargonlar menen argotizmler ádebiy tilge enise ala ma?	a) Ádebiy tilge kerı tásirin tiygizedi
	b) Ádebiy tilde qollanıladı
	v) Ádebiy tilge enise almaydı
	g) Ádebiy tilde ushıraspaytuǵın sózler
Qollanılıw órishi sheklengen leksika	a) Gónergen sózler, kásibiy sózler
	b) Kásibiy sózler, jargon sózler
	v) Gónergen sózler, dialektlik sózler
	g) Kásibiy, jargon, argotizm sózler

Argotizm degenimiz –	a) Jámiyettegi hár túrli toparlardıń tiline aytamız
	b) Jasırın hárekette qupıya sırdı búrkew ushın qollanılatuǵın sózler
	v) Milletlik tilge aytamız
	g) Jargon sózler
Argotizmler qanday maqsette payda boladı?	a) Regionniń turmısın kórsetiw ushın
	b) Xalıqtıń jasaw jaǵdayın kórsetiw ushın
	v) Xalıqqa túsinikli bolıw ushın
	g) Jasırın háreketi, qupıya sırdı búrkew maqsetinde
«Aq jazlıq» sózi qanday kásipke baylanıslı qollanıladı?	a) Qol ónerine
	b) Sharwashılıq
	v) Balıqshılıq
	g) Diyxanshılıq
«Awqat» sóziniń dialektte qanday variantları qollanıladı?	a) Ğórek, awqat
	b) Awqat, tamaq, jutım
	v) Jutım, as, awqat
	g) Ğórek, tamaq, jutım
Kásibiy sózler kórkem shıǵarmalarda qanday maqsette qollanıladı?	a) Kórkem shıǵarmalardaǵı personajlar tilinde, olardıń turmısın kórsetiw ushın
	b) Kórkem shıǵarmalardaǵı personajlardıń tilinde
	v) Kórkem shıǵarmalardaǵı personajlardıń xarakterin ashıp beriw ushın
	g) Kórkem shıǵarmalarda ushıraspaydı
Kásibiy sózler qalay bólinedi?	a) Milletlik dialekttegi kásibiy sózler
	b) Ulıwma xalıqlıq hám dialektlik sıpattaǵı kásibiy sózler
	v) Aymaqlıq dialekttegi kásibiy sózler
	g) Dialektlik sıpattaǵı kásibiy sózler

14. DIALEKTOLOGIYALÍQ SÓZLIKLER

Jobası:

1. Dialektologiyalıq sózliklerdiń áhmiyeti.
2. Dialektologiyalıq sózliklerdiń dúziliw tártibi.

1. Dialektologiyalıq sózliklerdiń áhmiyeti. Dialektologiyalıq sózliktiń teoriyalıq hám ámeliy jaqtan áhmiyeti úlken. Ádebiy tilimizde sinonimi joq sózlerdi jarıqqa shıǵarıp, ádebiy tilimizde jiyi qollanıw arqalı kópshiliktiń paydalanıwı ushın bul sózlikler áhmiyetli. Usı tárepinen alıp qaraǵanda, dialektologiyalıq sózlikler eki tillik sózliklerdi, túsindirme hám terminologiyalıq sózliklerdi dúziwshilerge kóplegen tiń materiallardı beredi.

Tekstologiya menen shuǵıllanıw júrgen ilimpazlarǵa da sózlik dialektlik ózgesheliklerdiń sırım ashıwda belgili dárejede paydasın tiygizedi. Joqarı oqıw orınlarında oqıp atırǵan talabalarǵa qosımsha oqıw quralı bolıw menen birge, mektep muǵallimleri ushın oqıwshılardıń jazba jumıslarındaǵı dialektlik sıpattaǵı qátelerdı biliw, olardı dúzetip barıwda da dialektologiyalıq sózliklerdiń áhmiyeti úlken.

Dialektologiyalıq sózliklerdi etimologiyalıq izertlewler ushın da, ulıwma qaraqalpaq tiliniń leksikologiyası máselelerin izertlewde de keń túrde paydalanıwǵa boladı.

2. Dialektologiyalıq sózliklerdiń dúziliw tártibi. Dialektologiyalıq sózlikler óziniń qurılısı, reestrlik sózlerdi túsindiriw principi, mısallardı beriw tártibi jaǵınan ádette túsindirme sózliktiń qurılısına uqsas bolıp keledi. Dialektologiyalıq sózlikte ádebiy tilimizde norma bolıp qalıplespegen, taralıw shegi (izoglosı) bar sózlerdiń bári qamtıladı. Bul sózlikke dialektlik ózgeshelikler menen aralasıp júrgen izogloslıq shegarası bar dialektlik кásiрлік sózler de kiredi.

Dialektologiyalıq sózlikke kirmeytuǵın sózler

1) ádebiy tilimizde norma bolıp qalıplesken sózler

2) fonetikalıq ózgeshelikler menen qollanılatuǵın sózler: samal - shamal

3) ulıwma xalıqlıq sıpatı bar kásiplik sózler

Dombaq – jiptiń bir túri. Moynaq xalqınıń awızeki sóylew tilinde «dombaq jip», al jinişkesin «páwedek» dep aytađı.

4) úlken jastaǵı kempir - ǵarılarıń tilinde saqlanıp qalǵan kitabıy til elementleri (lekin – liykin).

5) ádebiy dubletler menen ádebiy – qarapayım dubletler (eger – áǵár, ırızı – ırza hám t.b.)

6) toponimika hám onomastika tarawına qatnaslı sózler.

Sózliklerde eń aldǵı menen reestrlik sózler beriledi. Soń qawıstıń ishinde sol sóz jazılıp alınǵan wálayat, rayonnıń atı kórsetiledi. Bunnan keyin reestrdegi sóz ádebiy tildegi jubaylas sinonim menen túsindiriledi. Eger ádebiy tilde bul sózdiń sinonimi bolmasa, reestrlik sóz bayanlaw túrinde túsindiriledi. Soń ekspediciya materiallarınan mısál beriledi de, qawıs ishinde sol mısaldıń qay jerden jazıp alınǵanlıǵı haqqında geografiyalıq maǵlıwmat beriledi. Soń kórkem ádebiyat penen baspa sóz materiallarınan alınǵan mısallar beriledi.

Dialektlik sózler hám sóz dizbekleri sózliktiń ishinde berilmey jeke reestr túrinde beriledi.

Eger naqıl - maqallardıń quramında ushırasatuǵın dialektlik sóz yaki sóz dizbekleri naqıl - maqallardan tıs jeke qollanılauında qábileti bolsa, bul sóz jeke reestrge shıǵarıladı da, al sóz dizbekleri, naqıl - maqallar sol sózliktiń ishinde rombikten keyin (◇) keltiriledi. Omonimler menen kóp mánili sózler basqa sózliklerdegedey beriledi. Eger bir sóz bir jerdiń ózinde 2 – 3 túrli variantta ayılatuǵın bolsa,

ol variantlardıń bári bir reestrge shıǵarıladı da, aralarına parallel belgisi (/) qoyıladı. Eger bunday variantlar barlıq jerde emes, hár túrli aymaqta qollanılsa, olardıń hár qaysısı jeke reestr túrinde beriledi. Mısalı:

Dásker // dáskir (A.) – ıssı qumandı, oshaqqa asılǵan ıssı qazannıń qulaǵın uslap jerge túsiriw yamasa ornalastırıw ushin kiyizden islenip, ortası jip penen tutastırılǵan shúberek yaqı ayrıqsha tigilgen zatqa ayıladı. (Mr., Shege, Tkr.)
Suw otı (A.) – eginlerge aralasıp ósip, mal otı bolatuǵın shóptiń ataması. Dáni jiltır kógis boladı. (Shm., r.). Ádebiy tilde suwshigin.

Dialektologiyalıq sózlik sózdiń taralıw shegin (izoglosin) kórsete almaydı. Bul dialektologiyalıq atlastıń wazıypası.

Dialektologiyalıq sózlikti dúziwshiniń aldına qoyılatuǵın eń bashı wazıypa oǵan kirgiziliwi tiyis bolǵan sózlerdi ornalastırıw máselesi bolıp tabıladı. Házirge deyin rus hám túrkiy tilleriniń leksikografıyasında bul másele sheshiwde kóplegen qıyınshılıqlar ushırasıp kelmekte. Sonlıqtan, dialektologiyalıq sózlikke kiretuǵın sózlerdiń ornalasıw tártibin anıqlaw, olardı ózleriniń tiyisli orınlarına qoyıw, kóp mánili, omonim, sinonim, kásibiy hám basqa tillerden kirgen sózlerdiń hár birine baylanıslı jaǵdaylardı qarastırıw hám t.b. usınday teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye máselelerdi sheshken jaǵdayda ǵana ol tek kólemi jaǵınan emes, al mazmunı jaǵınan da basqa sózlikler qatarınan orın alatuǵın miynet bolıp esaplanadı.

Geypara jaǵdaylarda qánigeler ádebiy tilden tısqarı ayırım sózlerdi dialektologiyalıq sózlikke ornalastırawǵa tırısıp, onıń mazmunına zıyan keltirip, tiykarǵı principlerin burmalawǵa shekem alıp keledi, yaǵnıy bul jaǵdayda dialektologiyalıq sózlikke dialektlik sózlerdi emes, al maǵlıwmat beriwshiler tárepinen qáte ayılǵan mısallardı da kirgizedi. Sonıń ushın geypara alımlar dialektologiyalıq sózlikke sóz tańlawda mısaldıń jergilikli jerge tán bolıwın biykarlawǵa tırısıp, onı ádebiy tilge qatnası kózqarasınan bayanlaydı. Demek, dialektologiyalıq sózlikti dúziwdegi bashı wazıypalardıń biri sózlerdi tańlap alıw, oǵan kirgiziliwi tiyisli sózlerdiń sıpatın biliw, dialektlik sóz benen ádebiy tilge qatnaslı sózlerdiń parqın túsiniw kerek. Sózlikke kiriwi tiyisli dialektizm (úlkelik sózliktiń birden - bir obekti) bul óz qollanıwında aymaqlıq

jaǵınan shegaralanǵan, dialektlik izoglossasına iye sóz bolıw kerek. Sózlerdi dialektologiyalıq sózlikke ornalastırıw ushin sol sóz awızeki sóylew tiline tán be yamasa qaraqalpaq ádebiy tiliniń sózlik qorına tán be – usı táreplerin anıqlaw maqsetke muwapıq.

Dialektologiyalıq sózlik dúziwde tatar dialektologları jaqsı tájiriybege iye.

Qazaq ilimpazı Sh. Sarıbaev dialektologiyalıq sózlikke joqarıda keltirilgenlerden basqa ádebiy sınarları anıq emes dialektlik ádebiy dubletlerdiń de kirgiziliwi kerek ekenligin aytadı.

Juwmaqlap aytqanda, dialektologiyalıq sózlikke hár túrli tarawǵa qatnaslı mısallardı saylap alıwda sózlerdiń ózine tán belgileri birinshi gezekte esapqa alınadı. Dialektologiyalıq sózliktiń tiykarǵı arqawı – xalıqtıń awızeki sóylew tilindegi ádebiy tilden belgili dárejede parıqlanıwshı dialektlik leksika bolıp esaplanadı.

Sorawlar

1. Dialektologiyalıq sózliklerdiń basqa sózliklerden qanday ayırmashılıǵı bar?
2. Dialektologiyalıq sózlikke qanday sózler kirmeydi?
3. Dialektologiyalıq sózlikler qanday tártipte dúziledi?
4. Dialektologiyalıq sózlikti dúziwde nelerge itibar beriw kerek?

TAYANÍSH TÚSINIKLER:

Dialektologiyalıq sózlik – dialektlik sózlrdiń mánisin túsindiretuǵın sózlik.

Leksikografiya – sózlikler dúziwdiń teoriyası hám ámeliyatı haqqındaǵı til biliminiń tarawı.

Reestr – alfavit tártibi menen dizilip jazılǵan sózler.

Etimologiya – sózlerdiń kelip shıǵıw tariyxin izertleytuǵın til biliminiń belgili bir tarawı.

14.2. Tapsırma. Dialektlik frazeologizmler sózligin dúziń.

Úlgi: utırı kelmew – reti bolmaw

<i>Test</i>	
Dialektologiyalıq sózlik sózdiń taralıw shegin kórsete ala ma?	a) Sózdiń taralıw shegin kórsete almaydı
	b) Sózdiń taralıw shegin (izoglosın) kórsete aladı
	v) Sózliktiń wazıypasına kirmeydi
	g) Dialektlik sóz benen ádebiy tilge qatnaslı kategoriyalardıń parqın túsindiredi
Dialektologiyalıq sózlikler qanday boladı?	a) Tek ǵana bir sóylesimge tán sózlerdi óz ishine aladı
	b) Ádebiy tildegi sózliklerden ózgesheligi joq
	v) Ádebiy tildiń materialların óz ishine aladı
	g) Jergilikli sóylew tilindegi sózlerdi óz ishine qamtıydı
Dialektologiyalıq sózliklerge qanday sózler kirgiziledi?	a) Kásipke baylanıslı sózler kirgiziledi
	b) Sheklengen leksikaǵa qatnaslı sózler kirgiziledi
	v) Jargon hám argotizm sózler kirgiziledi
	g) Óz qollanılıwında aymaqlıq jaǵınan shegaralanǵan, dialektlik izoglossasına iye bolǵan sózler kirgiziledi
Dialektologiyalıq sózliklerge qanday sózler kirmeydi?	a) Grammatikalıq ózgeshelikke iye sózler
	b) Ulıwma xalıqlıq sıpatı bar sózler
	v) Ádebiy tilde norma bolıp qalıplesken
	g) Fonetikalıq ózgeshelikke iye sózler

Dialektlik leksikografiya degenimiz ne?	a) Jergilikli ózgesheliklerge iye sózlerdiń sózligi
	b) Ádebiy tildegi leksikografiyanıń bir shaqabı
	v) Ádebiy tildegi leksikografiyadan parqı joq
	g) Dialektologiyalıq sózlik
Iyek súyep sóylewge qanday haqın bar seniń. Dialektlik frazeologizmdi tabıń?	a) Iyek súyep sóylewge
	b) Qanday haqın bar
	v) Iyek súyep
	g) Sóylewge qanday haqın bar
Jergilikli xalıq tilinde qullanılatuǵın frazeologizmlerdiń komponentleri ózgeriw jaǵdayları ushırasa ma?	a) Frazeologizmlerdiń komponentleri ózgeriske ushırap qullanıladı
	b) Frazeologizmlerdiń komponentleri ózgeriske ushıramaydı
	v) Ózgeriske ushırawı múmkin
	g) Frazeologizmlerdiń komponentleri turaqlı túrde qalıplesken
Jıynalıshaqırıp edik, bári qolǵa qona qoydı. Dialektlik frazeologizmdi tabıń?	a) Qolǵa qona qoydı
	b) Jıynalıshaqırıp edik
	v) Shaqırıp edik
	g) Qona qoydı
Qarmaqtı jipke qazıq baw shalıp baylaw kerek. Qanday leksikaǵa qatnashlı sózler qullanılǵan?	a) Ustashılıqqa
	b) Diyxansılıqqa
	v) Balıqshılıq kásibine baylanıslı sóz
	g) Mal sharwashılıǵına
Qullanılıw órisine qaray kásibiy sózlerdi qanday toparlarǵa bólip qarawǵa boladı?	a) Ulıwma xalıqlıq sıpattaǵı kásibiy sózler, dialektlik sıpattaǵı kásibiy sózler
	b) Dialektlik sıpattaǵı kásibiy sózler
	v) Kásiplik sózlerdi toparlarǵa bólip qarawǵa bolmaydı
	g) Ulıwma xalıqlıq sıpattaǵı kásibiy sózler

Ulıwma xalıqlıq sıpattaǵı kásibiy sózler qanday boladı?	a) Ulıwma xalıqlıq sıpattaǵı kásibiy sózler joq
	b) Ádebiy tilde norma bolıp qalıplesken sózler
	v) Ádebiy tilde norma bolıp qalıplespegen sózler
	g) Ádebiy tilde norma bolıp qalıplesken, ulıwma xalıqlıq sıpatta qollanılıp júrgen sózler

Dialektlik frazeologizmler sózligi	
Dialektte	Ádebiy tilde
júregi qabına sıymaw	júregi qanasına sıymaw
júregi loblıw	kewli aynıw
maltamtas aytısıw	baltamtap aytısıw
ayaǵına ot basılıw	ayaǵına qoz basılıw
nusqaw alıw	kórsetpe alıw
kirpiginen qar jabıw	qabaǵınan qar jabıw
basın saqıtlaw	basın qorǵaw
shóp bastırıp qoyıw	jasırıp qoyıw
qabaǵı túneriw	qabaǵı úyiliw
qolı qolına juqpaw	tez, shaqqan islew
bas - ton	jetiw, jetkilikli
basına malaqayday kiyiw	moynına alıw, qayıl bolıw
ármanı at boyı	ármanı at basınday
kirpik qaǵım	qas qaǵım waqıt
wáde baylasıw	wádelesiw
kem tas qoyıw	kemsitiw
taqır jerde buǵıw	buǵıw
dúmbeletip jiberiw	údetiw
jer - jebirine jetkeriw	jerine jetkeriw
jer tarttırıp jiberiw	joq qılıw
talayı tómen	sılayı tómen
uyatı tozıw	uyatı joq
usqını quyılıw	úskini quyılıw
toz - tozaqay etiw	toz - toz etiw
damlı tabıw	dem alıw
bası baylı	bası bos emes
mańlayı qattı	mańlayı qara
tis jew	pánt jew

15. JERGILIKLI XALÍQTÍN TIL ÓZGESHELİKLERİN ÚYRENIW HÁM JAZÍP ALÍW USÍLLARÍ

Jobası:

1. Baqlaw usılı.
2. Awıl – aymaq haqqında maǵlıwmat jıynaw.
3. Soraw - juwap usılı.
4. Dialektologiyalıq materiallardı hújjetlestiriw.

Dialektlik ózgesheliklerdi úyreniw, izertlew usılları hár túrli. Qaysı usıldı qollanıw izertlewshiniń aldına qoyǵan maqsetine baylanıslı. Sonlıqtan, dialektlik ózgesheliklerdi jıynawǵa kirispesten burın izertlewshi óziniń aldına qoyǵan maqsetin belgilep alıwı kerek.

Házirgi dialektologiyanıń aldında turǵan wazıypa tiykarınan, eki nárseden ibarat: 1) sóylesimdi barlıq tárepinen sıpatlap, arnawlı túrde izertlew; 2) tildiń dialekt hám sóylesimleriniń óz - ara qarım - qatnasın, baylanısın, aymaǵın anıqlay otırıp, tolıq túrinde klassifikaciya jasaw.

Házirgi waqıtta jeke sóylesimlerdi tariyxıy geografıyalıq jaqtan izertlew másesine ayrıqsha kewil bólinip otır. Bul nársede dialektlik ózgesheliklerdi úyreniw menen birge, olardıń tariyxıy negizin ashıp beriwge, házirgi waqıtta olarda bolıp atırǵan ózgerislerdi anıqlap, rawajlanıw baǵıtın belgilewge múmkinshilik beredi.

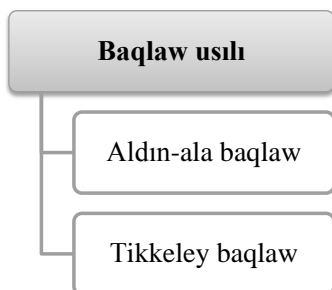
Tiykargı jumısqa kirispesten burın bir eskertetuǵın nársede jergilikli otırıqshı adamlardıń til ózgesheligi jaǵınan bir qıylı emesligi; jergilikli jerde til ózgeshelikleriniń saqlanıw dárejesi hám qollanıw jaǵdayı birdey emes. Máselen, tiykargı dialektlik ózgeshelikler, eski tillik qubılıslar ásirese, úlken jastaǵı adamlar menen tuwılǵan jerinen basqa jaqqa shıqpaǵan adamlardıń hám úy biykeleriniń tilinde kóbirek saqlanadı. Jaslar mektepte oqıp tárbiyalanǵanlıqtan, olardıń sóylew tiline ádebiy til tásir etken, sonlıqtan, olardıń tilinde jergilikli til ózgeshelikleri az saqlanadı. Biraq, geypara orınlarda dialekt, sóylesimlerdiń qanday ózgerislerge ushıraǵanın biliw ushın geypara waqıtlarda jaslardıń tiline de dıqqat awdarıw kerek. Dialekttiń sıpatın, ondaǵı ózgerislerdi dál anıqlaw ushın izertlewshi jergilikli otırıqshı adamlardı sóylew tiliniń ózgesheligi jaǵınan bir

neshe topaǵa bólip, olardıń hár qaysısı haqqında tolıq maǵlıwmat beriwı kerek.

Dialekt, sóylesimlerdi usılaw izertlew arqalı tildiń rawajlanıwınıń ulıwma baǵıtın anıqlawǵa boladı, sonday – aq, bul dialektologiyalıq karta, atlas dúziwde áhmiyetli material boladı.

Dialekt hám sóylesimlerdi tutas qálpinde izertlew, olardı ádebiy til yaqi bolmasa eski til materialları menen salıstırıp izertlew maqsetke muwapıq. Biraq, bunday salıstırw dialekt yaqi sóylesim tolıq izertlenip bolıngannan soń ǵana júrgizilgeni maqul. Sonday – aq, sóylesimge ádebiy til hám qońsılas sóylesimlerdiń tási de tiyip otradı.

1. Baqlaw usılı. Dialektler menen sóylesimlerdi izertlewdegi eń tiykarǵı material jergilikli xalıq tilinen tikkeley jıynalǵan material bolıp tabıladı. Xalıq tilinen material jıynawda hár túrli usıllar qollanıladı. Olardıń biri baqlaw usılı. Baqlaw usılı eki túrge bólinedi:

1) *aldın - ala ulıwma baqlaw hám tiykarǵı obekti boyınsha baqlaw.* Úyreniwshi jergilikli jerge kelgen waqıtta bayqaǵan ózgesheliklerin birden jazıp alıwǵa asıqpawı kerek. Kerisinshe, ol biraz waqıt sol xalıq tili haqqında ulıwma túsinik alıwı kerek. Bul birinshiden, úyreniwshiniń jergilikli xalıq tiliniń qaysı tárepine kóbirek kewil awdarıw kerekligin anıqlawına, geypara názik ózgesheliklerdi ańǵaratuǵında bolıwına, ekinshiden, óz maqsetine sáykes baqlaw obektlerin tańlap alıwına, úshinshiden, jergilikli adamlar menen tanısıp, jaqınlasıwına, xalıq turmısın anaǵurlım jetik biliwine múmkinshilik beredi. Ulıwma baqlaw waqtı izertlew maqsetine baylanıslı. Egerde, tutas sóylesim izertlenetuǵın bolsa, ulıwma baqlaw waqtı uzaǵıraq bolǵanı maqul. Úyreniwshiniń

ulıwma baqlaw waqtında tiykarǵı kewil bóletuǵın máselesiniń biri – jergilikli xalıq penen tıǵız baylanıs jasap, jaqınlasa biliwi. Izertlew jumısınıń kewildegidey juwmaqlanıwında bunıń úlken áhmiyeti bar. Al, onıń orınlanıwı jergilikli jerdegi jaǵdayǵa baylanıslı. Úyreniwshi jergilikli otırıqshı adamlardan ózin awlaq uslamay, jekelenbey, oǵan belsene qatnasıwı kerek. Kúndelikli gazeta - jurnallardan qısqa gúrrinler, kitaplar oqıp beriw, xalıqaralıq jaǵday tuwralı gúrrinlesiw (mámleket pármanları menen tanıstırıw) hám taǵı basqalar aradaǵı baylanıstı kúsheytiwge sebep boladı. Úyreniwshiniń ádepliligi, sıpayılıǵı, kishipeyil, bolıwı sıyaqlı qásiyetleri de oǵan kóp payda keltiredi.

Izertlewshi qanday maqset penen júrgenin jergilikli xalıqqa túsindiriwı kerek. Sonday – aq, izertlew waqtında ózleriniń tili izertlew obekti bolıp otırǵanın jergilikli adamlardıń bilmegeni maqul. Sebebi, óziniń sózine basqa birewdiń bárha kewil awdarıp, qadaǵalap júrgenin unatpaytuǵın adamlar da boladı. Bunday adamlar múmkinshiligi bolsa izertlewshi menen ushıraspawǵa, ushırasıp qalǵan jaǵdayda az sóylesiwge, tilin dúzep, mádeniyatlı túrde sóylewge tırısıwı múmkin. Bul jaǵday jergilikli tildiń ózgesheliklerin anıq kórsetiwge kóp kesent keltiredi. Bizniń tájiriyemiz izertlewshiniń óz maqsetin jergilikli xalıqqa ulıwma túrde, biraz túsiniikli túrde túsindirgen maqul ekenin kórsetedi. Máselen, úlkemizdiń tariyxı, adamlardıń turmısı, kásibi, úrp – ádet dástúrine baylanıslı materiallar jıynaw maqseti menen júrgenin aytса, jergilikli adamlarǵa biraz túsiniikli boladı.

2) *Tikkeley baqlaw*. Aldın – ala baqlawdan soń izertlewshi óz maqsetine sáykes tikkeley baqlaw usılına kóshedi. Ol endi ulıwma baqlaw waqtında belgilep alǵan adamları menen jumıs isley baslaydı. Bunda gúrrinlesiw, tınlaw, soraw qoyıw sıyaqlı hár túrli usıllardı qollanadı. Bul usıllar qalay bolsa solay qollanıla bermeydi, hár qaysısınıń ornı, reti bar. Máselen, gúrrinlesiw gez kelgen adam menen emes, aldın – ala belgilengen adamlar menen ǵana ótkiziledi. Material jıynawshı múmkinshiliginshе ózi az sóylewge, basqalardı kóbirek sóyletiwge tırısadı. Izertlewshiniń gúrrinlesiwge qatnası onı rawajlandırıp yaки bolmasа áhmiyetli nársеge baǵdarlap otırıw ushın soraw qoyıw, demew túrinde ǵana bolıw kerek. Gúrrinǵe aralasa otırıp tınlamay, tek ápiwayı (jay) tınlaw usılın durıs paydalanıw da

kóp nátiyje beredi. Bunday jaǵdayda material jıynawshı gúrrińge, sózge aralaspay, óz – ara sóylesiwshilerdiń sózin tıńlap, óziniń bayqaǵanların jazıp aladı. Tıńlaw hár túrli jaǵdayda iske asırılıwı múmkin. Buǵan kóbinese jumıs islep atırǵan waqıtta, úydegi adamlardıń óz – ara sóylesiwi waqtında múmkinshilik tuwadı.

2. Awıl – aymaq haqqında maǵlıwmat jıynaw. Material jıynawshı ózi izertlep júrgen awıl, aymaqa da kewil bóliwi kerek. Onıń qaysı rayonǵa, awıl puqaralar jıynıma qaraytuǵını, dál atı (rásmiy atınan basqa jergilikli atı) bul jerde qanday óndiris bar, xalıq qanday kásip penen shuǵıllanadı, qalaǵa, rayon orayına alıs - jaqınlıǵı, qanday mádeniyat orınları bar, olar qashannan beri jumıs isleydi hám taǵı basqalar haqqında tolıq maǵlıwmat beriliwi kerek. Sonday – aq, awıldıń tariyxı, bul jerde jasap atırǵan otırıqshı xalıqtıń tariyxına baylanıshı materiallar jıynaw da áhmiyetli. Máselen, bul jerde burın qanday waqıyalar, ózgerisler boldı, xalıqtıń quramı qanday, basqa jaqtan kóship kelgenler bar ma hám t.b. Bular jıynalǵan tillik materialdı tolıq túsiniwge, dialekt, sóylesimniń rawajlanıw baǵıtın anaǵurlım durıs anıqlawǵa múmkinshilik beredi.

3. Soraw – juwap usılı. Soraw – juwap usılı kóbinese leksikalıq material jıynawda (turmisqa, hár túrli zatlarǵa hám t.b. baylanıshı) yamasa burın alınǵan materialdıń mánisin, aytılwın anıqlaw zárúr bolǵanda paydalanıladı. Soraw qoyıw arqalı bilgisi kelip otırǵan nárseni yamasa zattıń atamasın izertlewshiniń ózi aytıp qoyıwdan saqlanıw kerek. «Sizlerde bılay aytıla ma?», «Mınanday sóz qollanıla ma?» – dep soraw beriw orınsız. Bunday sorawlarǵa «yaq», «awa» yamasa «aytıladı», «aytılmaydı» dep juwap qaytarıwı múmkin. Al, eger izertlewshi zattı kórip turıp, «Bul qalay ataladı?», «Bul ne?» degen sıyaqlı sorawlardı berse, bilgisi kelgen sózdi esitedi. Sonlıqtan, soraw múmkinshiliginше tikkeley emes, juwap alıw maqsetinde beriliwi kerek.

4. Dialektologiyalıq materiallardı hújjetlestiriw. Bul tarawda jáne bir juwappershilikli jumıstıń biri - bul dialektologiyalıq materialdı durıs hújjetlestiriw.

Hár bir dialektlik ózgeshelikke bólek anketa toltırılıadı. Dialektologiyalıq materiallardı anketaǵa túsirmesten aldın júdá muqiyatlı túrde tayarlap alıw kerek. Dál aytılwı, jiyi yamasa siyrek qollanılatuǵını, qanday adamlardıń (ǵarrı, jas) tilinde ushırasatuǵını

haqqında material tolıq bolıw kerek, gúmanlı jeri ábden salıstırılıp, tekserilgeni maqul. Dialektlik ózgeshelikler (ásirese, leksika - semantikalıq, grammatikalıq) gáp ishinde kórsetiliwi kerek, bunısız sózlerdiń ózine tán ózgesheliklerin biliw qıyın. Geyde bir ózgeshelikti tolıq kórsetiw ushın bir neshe gápti mısál etip beriwge tuwra keledi. Usınday aldın – ala tayarlıqtan keyin barıp ǵana ózgeshelikti anketaǵa túsiriwge boladı.

Anketada joqarıda aytılganlardan basqa dialektlik material alınǵan adamnıń atı, jası, jınısı, xızmeti, bilimi, jasap tuǵan jeri (rayon, awıl) otırıqshı ma yamasa basqa jaqtan kelgen be, burın basqa jaqta bolǵan ba, qansha waqıt bolǵan, ol jerde ne menen shuǵıllanǵan hám t.b. tolıq túrde kórsetiliwi zárúr.

Ulıwma dialektler menen sóylesimlerdi izertlewde jergilikli jerdegi xalıqtıń tilinen tikkeley alınǵan materiallardan basqa xalıqtıń awızeki ádebiyatınıń nusqaları (gúrriń, ańız, ápsana hám t.b.) jergilikli jerden shıqqan shayır - jazıwshılardıń shıǵarmaları, rayonlıq gazetalarda paydalanıladı. Biraq, olar tiykarǵı material bolıp tabılmaydı. Degen menen, jergilikli sóylesimdi jetik túsiniwge, til ózgeshelikleriniń qollanıw shegarasın anıqlawǵa belgili dárejede múmkinshilik beredi.

Sorawlar

1. Dialektologiyalıq materiallardı qanday jastaǵı adamlardan jazıp alıw kerek?
2. Aymaqlardıń qashıqlıǵı neshe km bolıw kerek?
3. Dialektologiyalıq materiallardı jazıp alıwda nelerge itibar beriw kerek?
4. Dialektologiyalıq materiallardı jazıwda qanday usıllardan paydalanıwǵa boladı?

TAYANISH TÚSINIKLER:

Sóylew – óz - ara sóylesiw, pikir alısw procesi.

Termin – málim bir tarawǵa tiyisli bolǵan atamalar.

15.1. Shinıǵıw. Qubla dialektten jazıp alınǵan teksttegi sózlerdiń ózgesheligin kórsetiń.

Ata mákanımız Jańa - dárya degen jerde bolǵan. Jańa - dáryadan kegenimizge kóp jil boǵan. Sol Mayemgen degen atadan ónip - ósken aqtıq - shawlıqları usılar. Mayemgen degen atamızdıń 9 balasınan ʸeliwlegen shańaraq bar ʸedi. Házir otız bes shańaraq. Ombes jıldan arı Nuratadaǵı qarılpaqlar menen qatnasar ʸedik. Tamdınıń aryaǵında Nurata sáksán kilámitir. ^Wol qarılpaqlar Buxaraǵa qaraydı. Úsh júz úy so Nuratada. Nuratadan izlep, kóp qarılpaq keldi. Bir júz beske, bir júz ońǵa shıqqan ǵárrılar bar. Olarda shejire bar.

(Maǵlıwmat beriwshi: Jumaniyazov Orazbay, 1945 – jılı tuwılǵan, milleti qaraqalpaq, urıwı qoldawlı. Beruniy rayonu, «Axunbabaev» sh/x.)

15.2. Tapsırma. Awıllarınızǵa barıp jası úlken adamlar menen sóylesip material jazıp keliń.

<i>Test</i>	
Awızeki sóylew tiliniń ózgesheliklerin jazıp alıwda qanday usıllardı qollanıwǵa boladı?	a) Baqlaw, tikkeley baqlaw usılı
	b) Gúrrińlesiw, anketa usılı
	v) Baqlaw, soraw - juwap, anketa usılı
	g) Anketa usılı
Baqlaw usılı neshege bólinedi?	a) Aldın – ala ulıwma baqlaw
	b) Tiykarǵı obekti boyınsha baqlaw
	v) 2 ge, aldın – ala ulıwma baqlaw, tiykarǵı obekti boyınsha baqlaw
	g) Tikkeley baqlaw
Dialektlerdi izertlegende obektlerdiń qashıqlıǵı bir - birinen qanday bolıwı kerek?	a) 4,8 km
	b) 6 km
	v) 7 km
	g) 5 km

Dialektologiyalıq materiallar jıynaǵanda nelerge kóbirek itibar beriledi?	a) Sózlerdiń jazılıw ózgesheligine
	b) Sózlerdiń aytılw ózgesheligine
	v) Adamlardıń jasına
	g) Adamlardıń milletine
Dialektologiyalıq materiallardı qanday jastaǵı adamlardan jazıp alǵan maqul?	a) 20 – 30 jastaǵı
	b) 30 – 40 jastaǵı
	v) 60 – 70 jastaǵı
	g) 40 – 50 jastaǵı
Jergilikli sóylesimge tán tiykarǵı ózgeshelikler, tillik qubılıslar qanday adamlardıń tilinde kóbirek saqlanadı?	a) Úy biykeleriniń tilinde
	b) Úlken jastaǵı adamlardıń tilinde
	v) Úlken jastaǵı hám tuwılǵan jerinen basqa jaqqa shıqpaǵan adamlardıń tilinde
	g) Jaslardıń tilinde
Soraw - juwap usılı qanday jaǵdayda qollanıladı?	a) Leksikalıq material jıynawda
	b) Tildiń fonetika tarawına baylanıslı materiallardı jıynawda
	v) Morfologiya tarawına baylanıslı materiallardı jıynawda
	g) Til ózgesheliklerin salıstırǵanda
Xalıq tilinen material jıynawda qanday usıllar qollanıladı?	a) Baqlaw, soraw - juwap usılı
	b) Awıl – aymaq haqqında maǵlıwmat jıynaw
	v) Dialektologiyalıq materialdı pasportlandırıw
	g) Fonetikalıq transkripsiya

GLOSSARIY

Allofon – (gr. allos – basqa + phone – dawıs) – allofona. Bir sóylemge birlesken hár bir fona. Máselen, kórdim sózinde altı fona qatnasıp, olardıń hár biri basqa-basqa fonemanıń usı sóz quramında qatnasıwı.

Akustika – (gr. akustikos – sestıń esitiliwi) eksperimental fonetikada ses tolqınların úyrenetuǵın bólim. Tábiyattaǵı seslerdiń ulıwma teorıyası fizikanıń akustika bóliminde izertlenedi.

Artikulyaciya – (lat. articulare – bólek - bólek aytıw) – sestıń aytılıwındaǵı sóylew aǵzalarınń háreketi hám olardıń ornalasıw jaǵdayı. Awızlıq artikulyaciya. Murınlıq artikulyaciya. Qosarlı artikulyaciya.

Aspekt – (lat. aspectus – túr) kózqaras. Qanday da bir máselelerge, túsiniq, qubılıslarǵa belgili bir kózqaras penen qaraw. Máselen, fonetikanıń fizikalıq aspekti, fiziologiyalıq aspekti, lingvistikalıq aspekti.

Affrikat – (lat. affricata – qırıp ótiw) – sóylew waqtında ch, c seslerin aytqanda dáslep jabısıw, soń juwısıw payda boladı. Mine usı sesler affrikat sesler dep ataladı.

Affiksoid – (lat. Affixus – bekitilgen, biriktirilgen + gr. eidos – túr) – birde affiks, birde mánili sóz sıpatında jumsalatuǵın qosımtalar. Olar sóz jasawshı morfemalar sıyaqlı sóz tiykarına jalǵanıp, jańa mánidegi dórendi tiykarlardı jasadı: kitap + xana, shárt + nama.

Argotizm – (fr. argotisme – argot – jargon) belgili bir sociallıq topardaǵı adamlar arasında qollanılatuǵın shártli sóz hám sóz dizbekleri. Onda turpayılıq, kemsitiw mánileri bolmaydı. Olar ádebiy tilde qanday da bir maqset penen ǵana qollanıladı, sebebi argotizmler ádebiy til ushın norma emes.

Variant – (lat. varians – fr. variante – ózgeriwsheń) – kórkem shıǵarmanıń bir neshe nusqaları bolıwı múmkin. Olardı bir shıǵarmanıń variantları dep ataydı. 2. Grammat. Til birlikleriniń ózgeriwinen payda bolatuǵın hár túrli formalar. Mısalı: affikslerdin variantı, sózlerdiń variantı hám t.b.

Grafika – (gr. graphike – jazıw) – hár qanday tildegi seslerdi ańlatıwshı tańbalardıń (háriplerdiń) jıynaǵı.

Dialektologiya – (gr. dialectos – dialekt + logos – ilim) – til biliminiñ dialektler menen sóylesimlerin izertleytuǵın tarawı.

Dialekt – (gr.dialektos). 1.Aymaqlıq hám sociallıq tıǵız baylanıstıń nátiyjesinde qalıplesken, grammatikalıq qurılısında, sózlik quramında óz ózgesheliklerine iye bolǵan tildıń jergilikli variantı. 2.Óz-ara jaqın bir neshe sóylesimlerdiń qosındısı.

Dialektizm – Belgili bir aymaqta jasaytuǵın xalıqtıń awızeki sóylew tilinde ózine tan ózgeshelikleri menen qollanılatuǵın sózler.

Diaxroniya – (gr. dia – arqalı + chronos – waqıt) – dúnyadaǵı qálegen tildıń tariyxıy jaǵınan qurılısı, dúzilisi, onıń jaǵdayı, rawajlanıw jolları hám bir neshe ásirler dawamında bolǵan ózgerislerdi ilimiy jaqtan anıqlaw.

Dialektologiyalıq atlas – Belgili bir sistemaǵa salınǵan dialektologiyalıq kartalardıń jıynaǵı. Atlastaǵı izoglossa – bul dialektlik sózlerdiń punktlerdegi tarqalıw shegi, qollanıwı.

Dialektografiya – (gr. dialectos – dialekt + grapho – jazaman) – dialektlik ózgesheliklerdiń hár qıylı aymaqta tarqalıwın izertleytuǵın dialektologiya tarawınıń bólimi.

Diftong – (gr. di – eki + phthongos – ses, dawıs) – qosarlı sesler: ya,ë,yu. Eki sestıń óz - ara birigip, bir buwın jasawı. Bunday seslerdiń biri tolıq, ekinshisi qısqa boladı. (Ashıq diftong, tuyıq diftong).

Dialektologiyalıq karta – tildegi dialektlik qubılıslardıń taralıw aymaǵın kórsetetuǵın karta.

Dialektologiyalıq sózlik – dialektlik sózlerdiń mánisin túsindiretuǵın sózlik. Máselen: Sumıray // sumuray – bekire tuqımlas balıq. Jırtqısh balıqlar toparına kiredi. Sumıray «kishi sumıray», úlken sumıray» bolıp bólinedi. Uzunlıǵı yarım metrden aslamıraq boladı. Tilimizde «Sumıray kelse suw qurıydı» degen naqıl bar. Naqıl balıqqa baylanıslı payda bolǵan, yaǵnıy usı balıq tabılǵan kóldiń suwı qaytıp, qurıp qala bergen. 2. Sumıray dep awıspalı mánide adamǵa baylanıslı da ayıladı. Bul sóz jaqsı máni anlatpaydı.

Jargon – (fr. jargon – buzılǵan til) – tarmaqlanıw, sóylesim. Belgili bir toparlarǵa gana túsiniكلي bolǵan jasalma til. Ondaǵı pikirler, túsinikler juwmaqlastırılıp, basqalar ushın túsiniw qıyın boladı. Máselen, áskeriy jargon, sporchılar jargonı.

İzoglossa – (gr. isos – uqsas, birdey + glossa – til, sóylew) – lingvistikalıq kartada til ózgeshelikleriniń aymaqlıq shegarasın kórsetetuǵın sıziq.

Leksikografiya – (gr. lexicon – sózlik + grapho – jazaman) – sózlikler dúziwdiń teoriyası hám ámeliyatı haqqındaǵı til biliminiń tarawı.

Leksema – (gr. lexis – sóylem birligi) – hár qanday sózdiń barlıq grammatikalıq formalarınıń jıyımıtıǵı: bala, balaǵa, balalar.

Monografiya – (gr. monos – bir + grapho – jazaman) – dóretiwshilik jumıs. Máselen: M. Dáwletovtıń «Házirgi qaraqalpaq tilinde qospalanǵan jay gápler» monografiyası.

Morfema – (gr. morphē – forma) – sózdiń eń kishkene mánili bólegi, ol sestēn keyin turatuǵın semantika - morfologiyalıq birlik.

Orfografiya – (gr. orthos – durıs, dál + grapho – jazaman) – sózlerdi durıs jazıw qaǵıydalarınıń sisteması.

Orfoepiya – (gr. orthos – durıs, dál + epos – sóylew) – sózlerdi durıs sóylew. Sózdi ádebiy tildiń nızamlarına sáykes aytıw qaǵıydaların belgileytuǵın til iliminiń bólimi.

Ozlestirilgen sózler – qaraqalpaq tiline shet el sózleri hám atamalarınıń kirip keliwi. Máselen, bank, reklama, akt hám t.b.

Reestr – alfavit tártibi menen dizilip jazılǵan sózler.

Substantivlesiw – (lat. homin substantium – atlıq) – leksika-semantikalıq usıl menen basqa sóz shaqaplarındaǵı sózlerdiń atlıqqa ótiwi.

Transkripciya – (lat. transcriptio – kóshirip jazıw). 1. Sózdi ilimiy - lingvistikalıq maqsette jazıp alıwdıń arnawlı usılı. 2. Ózge tillerdiń sóz quramındaǵı seslerdi óz ana tiliniń álipbesinde jazıw.

Transliteraciya – (lat. trayus – arqalı + litera – hárip) hárip arqalı kóshirip jazıw. Bir tildiń álipbesine tiyisli tekstti basqa bir til álipbesinen paydalanıp, jazıwda anıq sáwlelendiriw. Bunda ózgeshe aytilatuǵın sestıń tańbası sol qálpinde saqlanadı.

Turaqlı sóz dizbekleri – sırtqı kórinisinen erkin sóz dizbekleri menen uqsas, biraq tutası menen bir máni bildiriwshi toplam.

Fonologiya – (gr. phōnē – ses, dawıs + logos – sóz, ilim) – sóylew seslerin sóz hám morfemalardıń seslik tárepin ajratıw quralı sıpatında izertleytuǵın til biliminiń tarawı.

Fonema – (gr. phonema – ses) – sózlerdiń mánilerin hám olardıń grammatikalıq bóleklerin ayırıw ushın xızmet etetuǵın tildiń eń kishi birliǵi.

Evfemizm – (gr. euphemismos – eu + phemi – sóyleymen) – turpayı sózler ornına sıpayı sózlerdiń qollanılıwı: óldi – qaytı boldı, kóz jumdı.

Ekvivalent – (lat. aequivalens) – birdey, teń.

Etimologiya – (gr. etymon – haqıyqatlıq, sózdiń tiykarǵı mánisi + logos – ilim). 1. Til biliminiń sózlerdiń kelip shıǵıw tariyxın izertleytuǵın tarawı. 2. Sózler menen morfemalardıń dáslepki nusqası hám tariyxı.

QUBLA DIALEKTTE SÓZ JASAWSHÍ HÁM GRAMMATIKALÍQ MORFEMALAR

1. Sóz jasawshı morfemalar

- a affiksi arqalı feyilden dórendi atlıq jasaladı: *qona* (ád. t. qonıq).
- aq affiksi arqalı atlıqtan dórendi atlıq jasaladı: *qamusaq* (ád. t. jas, maysa qamıs).
- ğı affiksi arqalı atlıqtan kelbetlik jasaladı: *jambasındaǵı* (ád. t. qaptalındaǵı).
- jes affiksi arqalı atlıqtan feyil jasaladı: *beljes* (ád. t. belles).
- kár//ger affiksi arqalı atlıqtan atlıq jasaladı: *dáriger, qız mátkár* (ád. t. 1) shıpaker, 2) xızmetker).
- kásh//kesh affiksi arqalı atlıqtan atlıq jasaladı: *qálámkásh* (ád. t. jazıwshı), *sanaatkesh* (jubaysız dialektizm).
- key affiksi arqalı atlıqtan kelbetlik jasaladı: *qoshametkey* (ád. t. xoshametgóy).
- qan affiksi arqalı atlıqtan kelbetlik jasaladı: *sawatqan* (ád. t. sawatlı).
- qısh affiksi arqalı feyilden atlıq jasaladı: *basqısh* (jubaysız dialektizm).
- la affiksi arqalı atlıqtan feyil jasaladı: *qozıla* (ád. t. tuwıw).
- laq affiksi arqalı atlıqtan atlıq jasaladı: *jurtlaq* (ád. t. jurı).
- lı//li//lu//lú affiksi arqalı atlıqtan kelbetlik jasaladı: *ǵujurlu* (ád. t. jigerli), *mazalı* (ád. t. jaqsı).
- lik affiksi arqalı atlıqtan atlıq jasaladı: *bellik* (ád. t. qıspaq).
- má affiksi arqalı atlıqtan atlıq jasaladı: *kinásh má* (ád. t. jıynalı).
- maq//mák feyilden atlıq jasaydı: *sırmaq* (ád. t. shapan), *pichmák* (ád. t. postın).
- xana affiksoidi arqalı atlıqtan atlıq jasaladı: *jilawxana* // *seyisxana* (ád. t. qora).

2. Grammatikalıq morfemalar

- ab ráwıshtıń salıstırıw dárejesin jasaydı: **tezab** (ád. t. tezirek).
- at kóplik mánini bildiretuǵın ónimsiz affiks: **kólat** (ád. t. kól), **múshkilat** (ád. t. múshkil).
- á barıs sepliginiń jalǵawı: **úyiná** (ád. t. úyine).
- gá//-ká barıs sepliginiń jalǵawı: **jergá** (ád. t. jerge).
- gán//–ğan affiksi arqalı kelbetlik feyil jasaladı: **bóbáklágán** (ád. t. tuwıw).
- dán//–tón shıǵıs sepliginiń jalǵawı: **shiydán** (ád. t. shiyden).
- da//–dá//–tá//–tó orın sepliginiń jalǵawı: **úyindá** (ád. t. úyinde), **gúzóktó** (ád. t. gúzekte).
- dı//–di eski jazba esteliklerdegi -dur//–dúr formasınıń qısqaǵan túri: **bardı** (ád. t. bar).
- nı//–ni tabıs sepliginiń jalǵawı: **aytqanımdı** (ád. t. aytqanımdı).
- nji//–(i)nji affiksi arqalı qatarlıq sanlıqlar jasaladı: **birinji** (ád. t. birinshi).
- iraq affiksi arqalı kelbetliktiń salıstırıw dárejesin jasaydı: **keńiraq** (ád. t. keńirek).
- yan affiksi arqalı kelbetlik feyil jasaladı: **satyan** (ád. t. satqan).
- qan//–kán affiksi arqalı kelbetlik feyil jasaladı: **maylasqan** (ád. t. qızıq), **ózbákláskán** (ád. t. ózbeklesken).
- laǵan//–lágán affiksi arqalı shamalıq sanlıqlar jasaladı: **ollaǵan** (ád. t. onlaǵan), **jetilágán** (ád. t. jetew).
- lanshı//–lánchi//–lanču//–lanchi, -landji//–landji affiksleri arqalı qatarlıq sanlıqlar jasaladı: **altulanču** (ád. t. altınshı), **birlánchi** (ád. t. birinshi) hám t.b.
- lár kóplik jalǵawı: **jerlár** (ád. t. jerler).
- lar jalǵawı ádebiy tilde kóplik mánini bildirse, dialekte feyillerge jalǵanıw qollanıladı: **attılar** (ád. t. attı), **tastaǵallar** (ád. t. taslaǵan).
- maq//–mák affiksi arqalı atawısh feyiller jasaladı: **sawashmaq** (ád. t. urısıw), **yemák** (ád. t. jew).
- tıǵan affiksi arqalı kelbetlik feyiller jasaladı: **alatuǵan** (ád. t. alatuǵın), **baratuǵan** (ád. t. baratuǵın).
- w//–uw affiksi arqalı atawısh feyiller jasaladı: **jonuw** (ád. t. jonıw).

– úm//–úń tartım jalǵawı: *kózúmdú* (ád. t. kózim), *kózúńdú* (ád. t. kóziń).

– úp//–p hal feyil jasaydı: *súzúp* (ád. t. dúgiw), *shutnap* (ád. t. shetnew).

«Qaraqalpaq dialektologiyası» páninen ámeliy jumıs ushın tekstler

Dialektologiyadan ámeliy jumıslardı orınlaw talabalardıń teoriyalıq jaqtan alǵan bilimlerin jáne de bekkemleydi. Sonıń ushın biz qaraqalpaq tili dialektleriniń ózine tán ózgesheliklerin kórsetetuǵın ayırım tekstlerdi berdik. Tekstler tiykarınan, fonetikalıq transkripiciya menen jazıldı. Bul tekstlerden ámeliy jumıslardı orınlawda paydalanıw múmkin.

Qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinen jazıp alınǵan tekstler

Qımbatchılıq bola bergán. Shunnan, shunda kegán. Nókisten ^yeki xojalıq barmız. Chay dámlá, nan ápkip qoy miymallargá. Ákámizám qaralpaq, enámizám qaralpaq. Qanday yerdá ^wotursań, shuniń tilin úrgánásiz. Atalarımızdıń atası shuyerdá tuwılǵan. Tómannán kelǵán. Posqinchılıq, acharshılıq boǵanǵo. Qaralpaq mırza bashı degán jerde bar, zawıttıń qıbla beti. Bizlárdiń áǵáyıllár Chımbayda, bala - chaǵalar barıb kelá berádi.

(Maǵlıwmat beriwshi: Ámetova Dáwletbiyke, 1938 - jılı tuwılǵan, milleti qaraqalpaq, urıwı súmbil baymaqlı. Ámiwdárya rayonı, «Doshlıq» sh/x., «Qaraqıpshaq» awılı)

Nazarxan awılı haqqında

Nazarxan degen jerde eń áwel tóreler mákan ^yetkán Soń hár xalıqtan kelip, jámnenip xalıq boǵan. Besh kishi toǵaydı ashıp, jer ^yetip atır ^yeken. Besewide qarılpaq ^yekán. Sonnan basqarılpaq dep atanıp ketkán. Olar qayshılılar ^yekán. Eń ádep qayshılılar kegán bosa kerák. Tóre degán bir san yekán. Bularda shaqap - shaqap bolıp bólinádákán.

(Maǵlıwmat beriwshi: Pirimbetov Ádilbay, 1939 - jılı tuwılǵan, milleti qaraqalpaq, urıwı maylıbalta qıpshaq. Ámiwdárya rayonı, «Ózbekstan» sh/x., Qıtay uchastkası)

Qırq úyli xojalıq kóship kelse kerek. Gárrılar bilmese, bizlár bilmeymis. Atamızdıń atası kelgen oshı ʒerge. Babamız Erniyaz úyshi qırq besh jasında eken oshıyerge kegende. Kelip jalpaq ózektiń boyına ornalasqan. Qazaqlarám onnan - munnan kegán. Atamız Tórebay sáksán tórt jashında, birmiń toǵız yúz qırq tórtinshi jılı óldi.

Bu jerdi Xiywa xanı tórelerge jerlikke bergen, minyaǵı chılıpıq, minyaǵı Chirchalı tórelerdiń jeri. Bu yerlerge ʒorislar kegende Tórebay atamlar tili chıqpaǵan bala ʒekán. Woris buwday pishikte kegán.

Chıl parsışa «qırq» degen. Chılıpıq 40 adamnıń qarawıl turatuǵın jeri deydi.

(Maǵlıwmat beriwshi: Saparbekova Salima, 1961 - jılı tuwılǵan, milleti qaraqalpaq, urıwı mańǵıt. Ámiwdárya rayonu, «Aq altın» sh/x.)

Bitmása jayǵa kirámizmá. Júdá mıqlı, jiyenlerińdi Nókiske alıp ket. Atalarımızám yash waǵında yılıshqan. Bizlár shu yerdá tuwılǵanmız, ózbek ichindá tuwılıp óskán. Qabasan úch úy xojalıq, Qońırat bir úy xojalıq. Millátiyn ayırıp yazıp qoyıptı. Shu ʒerláriná ʒetik ámásmiz. **(Maǵlıwmat beriwshi: Abdullaeva Altın, 1960 - jılı tuwılǵan, milleti qaraqalpaq, urıwı shúyit. Beruniy rayonu, «Maqtumqul» sh/x.)**

Bu yergá gegánimiská yigirma yıl boldı. Ata wátánimizdi kórmáǵanmız. Qılchunaqtaǵı áráplerdiń ichindá otırǵammız. ʒoristń xızmetin ʒettik, bashqa yumıshı kórgánimis yoq. Acharchılıq boǵan. Kamal chunaq degán qarılpaq ápkip tashlaǵan.

Esimniń boyında otırǵammız. Esim suwsız qalıp, kóchip kegánmız. Qazıwǵa barmasań qamchı yiysán ...

Júwári ʒektik, bir yarım tanap, tap kán júwári ʒektik, kóp júwári aldım. Húkúmat járdám berdi, kishidán tish yemádik...

Baylardıń qatıllarınıń túnini kótárdik... On úch áǵayıllimis, yaraması men dep otırmańgo...

(Maǵlıwmat beriwshi: Nurımbetov Qasım, 1933 - jılı tuwılǵan, milleti qaraqalpaq, urıwı qándekli. Ellikqala rayonu, «Qılshınaq» sh/x.)

Men toǵızdı bitirip ármiyaǵa kettim. Kónárak biráwdán ʒoturup yazıp almasa... Paxta aqsham ótpáy qaǵan. Ishindegi kók kolxozdiki, jońshqa seniki boladı. Paxta mashınları bar, gún ortada geládi. Gún

ortağa diyin otirippan. Hár waq násiybe tartıp kelsánlár mınaw paqırxana. (**Maǵlıwmat beriwshi: Ámetov Ğayratdin, 1929 - jılı tuwılǵan, milleti qaraqalpaq, urıwı qazayaqlı. Tórtkúl rayonu, «Ózbekstan» sh/x.**)

Qaraqalpaq tiliniń arqa dialektinen jazıp alınǵan tekstler

Ha túlgishek, túlgishek,
Túnde ǵayda barasań,
Mamamniń úyine baraman,
Mamań saǵan ne berer,
Yeshki sawıp sút berer,
Eshkisiniń súti joq
Ilaǵınıń putı joq.
Taram - taram ^yet berer
Uonı ǵayda ǵoyasań?
Tal túbine qoyaman.
Iyt alıp ketse neǵilasań?
Iyit awzınan alaman
Batır xanǵa baraman
Batır xanniń nesi bar?
Ushar - ushar qusu bar
Ushıp getti hawaǵa,
Qaytıp tústu dáriyaǵa
Dáriya suwın quruttu
Aqshabaǵım shiritti,
Ásen - Úsen urustu
Saqalların julustu.
^wonıń xanın kim juwar
Aysa patpa pir juwar
Pirińdi áke kóreyik
Altın shashım uóreyik
Xanǵa juwap bereyik

Ǵaq - ǵaq ǵargalar,
^yesembiyke jorgalar,
Uzun suwda balıq bar

Jağasında jılcı bar
Uğumbaydıń jılcısı.

(Moynaq rayoni, Qumbız awıl)

Jalańayaq tuwralı

Jalańayaq uruwdıń atı. Bul uruwdıń shıǵıwı mınaday bolǵan. Usı uruwdıń atası bay adam bolǵan. Bay bolsa da jalańayaq júredi ^yeken. Hátteki qarda da jalańayaq júre beredi ^yeken. Bazardan qayıtqan adamlardan soraydı ^yeken. Bazarda yetik ne boldı dep. Qashan yetik arzanlar dep júrip qıstı ^wótkerip aladı ^yeken. Kelesi jılı da sonday. So kisiden uórbigen tuqımdı «jalańayaq» dep ataǵan. Jalańayaq, jalańayaq bolıp kete bergен. **(Moynaq rayoni, Shege awıl)**

* * *

Tórebiy Qataqannıń balası ^yeken. Haslı ^wózbek ^yeken. Tórebiydiń Xojamurat degen aǵasına, inisime bolǵan. Bular hár jerden qala saldırıp juró bergен. Xojamurat degen bir ^yer jigit boladı. Tórebiy usınnan qorqadı ^yeken. Tórebiyge barǵanda jeńiniń ishine qus gezligin salıp alıp barǵan. Qus gezlik - pıshaq (adam ^wóltiretuǵın). Tórebiy qus gezlikti kóredi de jar qıshqırttıradı. Bular ^yekewi saraydıń ishinde nayzalasadı. Tórebiy *qaysań kókke*, Xojamurat *sarxoshqı* minip (bular attıń atları) nayzalasadı. Bular ^yekewi de nayzaker adamlar ^yeken.

Sol waqıtları Xiywa xanı jazalı adamlardı filge bastırıp ^wóltiretuǵın bolǵan. Aqırında Tórebiydi xoshshısı shanshıp ^wóltiredi. Tórebiy ^wólgende Xiywada qara jalaw baylanǵan ^yeken. **(Moynaq rayoni, Shege awıl)**

Asan haqqında

Asandı Xiywa xanı shaqırtıp aladı. Salıq jıynawdı talap ^yetedi. Asan úsh iretine shekem bas tartadı. ^yerteń tústen soń darǵa asılasań depti. Asan qashıp Davqaraǵa keledi. Asandı tawıp keliw ushın jeti nóker jiberipti xan. Asandı tawıp aparıpti.

Jurıttıń jarısına tulǵa boladı dep júrsem nege qashasań zańǵar depti xan Asanǵa.

* * *

Asan qartayıptı, qalğan qaraqalpaqlardı kóshiriwdı Aydosqa tapsırıptı. Aydos Xıywadan mıń túye járdem soraptı. Seniń puxarań kóbeysin, meniń áǵáynim kóbeysin depti Aydos xanǵa. Xıywa xaninan alǵan mıń túye menen Jiydeli Baysıǵa barıp qalğan qaraqalpaqlardıń kópshilik bólegin kóshiripti.

Ǵarǵa ǵańqıldap ǵaz bolmas,
Kempir sıńqıldap qız bolmas,
Shaǵala kelmey jaz bolmas.
Kóli bolmay ǵaz bolmas,
Sáwir bolmay jaz bolmas.

Balıǵı bolmaǵan kóli qurısın,
Kiygi bolmaǵan shóli qurısın.
Kóldiń atın balıǵı shıǵaradı.

Dúnyanı suw alsada
Úyrekke bir pul.
Kemeshi xan boldı
Biz nóker boldıq
Táǵdiyr solay boldı
Suw tóker boldıq.
Kemeniń tetigi keyninde
Kúnde ushan (úlken keme) qayda.
Eki kemeniń basın uslaǵan suwǵa ketedi.

Balıqtıń tirishiligi suw menen,
Baqanıń kúni kól menen.
Jar qulasa jayın óledi,
Ǵasqaldaqqa qırıq aǵarı may pitse
Ǵarqıldasıp ushar kólin tanımas.

Qos basa gele dúzeler.
Kemege mingenniń janı bir.
Qamıstıń bası samal bolsa qıymıldaydı.

Úsh ay sawınım,
Úsh ay qawınım,
Úsh ay qavağım,
Úsh ay shabağım.

Balıqshı aytpaydı ırasın,
Qazağa túspese bir asım.

Suwda júrsen kátir,
Qırda júrsen attawıs.
Suwğa kirgen qurı shıqpaydı,

Qosh jigitti jarlı deme
Kelesh jıl gúnji yegedi.

Qarız alğan biydayımdı wólshep wotrayın.

Adasqanda bolmasa,
Arba joldan ne payda
Shóllegende bolmasa
Aqqan suwdan ne payda.

Iğbalı bolsın jigittiń.
Ura berdi qarmanı.

Suw kirmeytin yetik tiktım,
Qum kirmeytin yetik tigalmadım.

Qudağay paqır neğılsın,
Jatıptı da uyuqlaptı.
Quda paqır neğılsın,
Bazar isin pitiripti.
Bir waqta atań yedim,
Endi men sebil boldım.

Tilegende bergen kuygelók
Suńqardıń wornına ketedi.

Qar jawdı qarıq pitti.
Jamgır jawdı jariq pitti.
Hasıl tozbaydı,
Aqıl azbaydı.

Hár yeldiń qoyanın
Wóziniń tazısı menen awla.

Ǵaz ǵañqıldar kól jerde,
Yer tarıǵan hár jerde,
Aǵa teńiz ini tebiz
Suyew berer hár jerde.

Qızıl júzli jigittiń qız sińlisi bolmasın.

Tulpar óziniń tuxımınan mayırladı.

Tanıǵan adam mamán deydi,
Tanımaǵan adam jaman deydi.

Apańnıń unı da joq,
Unı bolsa may bılamıq etip berer yedi.

Boyı wósedı desem, beti wósedı,
Suluw boladı desem sepkil túsedı.

Bilimi joq min tabadı,
Bilimli adam jón tabadı.

* * *

Kempiri joq shal jetim,
Bashshısı joq yel jetim,
Suwsap atqan jer jetim.

Biz, biz yedik, biz yedik,
Bizbildik biydiń qızı yedik.
Qarasaydıń boyında,

Jiyde terip júr ^yedik.

Birjigit keldi qasıma
Qayınnan qurıq súyretken,
Asawbir tayın úyretken
Kelgennen - aq tik kórdim
Aytqanbir gápin jek kórdim,
Qolındağı qurıqtı
Mağanda ala siltedi.
Qasımdağı jeńgemdi
Shóp shellide kórmedi.

Bir bilezigim bar ^yedi
Qolıma sıymas tar ^yedi.
Ol bilezigimdi keń ^yetti
Sheshesi menen teń ^yetti.

So teńligimdi alıp ber dedi.
Sonda jigit:
Jazdıń gunnu buğa más,
Gúzdiń gunnu bolğanda
Qoshqar menen táká más.

Altı qızdıń biri Biybi
^woramalğa teńge túydi
Kórgenlerdiń ishi kúydi
Shul qızlar ágledi meni.

^wórdekti ayırma ğazdan
Gál bolama yalań sózden,
^wózin bilmes delbe qızdan
Taza jawan kóp yaqshıdı.

(Moynaq rayonu)

JUWMAQ

Qaraqalpaq ulıwma xalıqlıq awızeki sóylew tili hám onıń dialektleriniń qáiplesiwi hám rawajlanıwı xalqımız turmısınń tariyxıy – mádeniy jaqtan rawajlanıwınıń tariyxıy – etnogenetikalıq processleri menen tikkeley baylanıslı. Qaraqalpaq ulıwma xalıqlıq awızeki sóylew tiliniń házirgi dialektlik dúzilisinen aymaqlıq jaǵman arqa hám qubla dialekt bólinip shıǵadı. Tilimizdegi eki dialekttiń (arqa hám qubla) dialektler aralıq ózgeshelikleri fonetika, leksika, grammatika tarawlarında seziledi.

Hár qanday xalıqtıń ádebiy tili onıń awızeki sóylew tiliniń tiykarında qáiplesedi. Dialektlik sózler xalıqtıń awızeki sóylew tilinde sheklenip qollanılatuǵın leksika esaplanadı. Dialektlik sózlerdiń kelip shıǵıw tariyxın, mánisin, qurılısın, qollanıw órisin, ózine tán ózgesheliklerin úyreniw hám oqıtıw júdá áhmiyetli. Xalıqtıń tilinde ele de paydalanılmay atrǵan leksikalıq baylıqlar bar, bul baylıqtı ádebiy tilimizde paydalansaq ádebiy tilimiz tolısadı, bayıdı hám rawajlanıp otıradı. Sebebi xalıqtıń awızeki sóylew tilinde qollanılatuǵın leksikalıq birlikler ádebiy tildegi sózlerdiń sinonimi, variantı, ekvivalenti esaplanadı. Sonıń menen birge dialektologiyalıq materiallar tariyxshılardıǵa, etnograflardıǵa, geograflardıǵa, biologlardıǵa hám t.b. ilim tarawları ushın eń kerekli materiallardan esaplanadı. Basqa da túrkiy tilles xalıqlardıń leksikası sıyaqlı qaraqalpaq tiliniń leksikası, onıń dialektleri ishki hám sırtqı resurslardıń esabınan rawajlanadı. Bunday dialektlik leksikanı úyreniw qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózliklerin, dialektologiyalıq atlasların dúziw ushın eń kerekli material boladı.

Ulıwma, qaraqalpaq tiliniń dialektologiyasınıń til biliminiń bir tarawı sıpatında arnawlı túrde izertlew, dialektizmlerdiń kelip shıǵıw tariyxın, mánilik ózgesheliklerin, qurılısın úyreniw, fonetikalıq, leksikalıq hám grammatikalıq ayırmashılıqların kórsetiw, dialektologiyalıq sózlikler dúziw hám olardı oqıtıwǵa baylanıslı metodikalıq jumıslardı ámelge asırıw áhmiyetli.

ÁDEBIYATLAR

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995.
2. Abdinazimov Sh. Til bilimi tariyxı. Oqıw qollanba. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2013.
3. Abdinazimov Sh. Til – millettiń ruwxı. (ilimiy maqalalar). Tashkent «Mumtoz so`z», 2017.
4. Ashirboev S. O`zbek dialektologiyasi. Metodik qo`llanma. Toshkent, 2011.
5. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Лексика. том 4. Нукус, 1996.
6. Бегжанов Т. Каракалпак тили диалектологиясының мәселелеринен. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1971.
7. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб - парсы лексикасы хәм оның тарийхый - лингвистикалық характеристикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979.
8. Bekimbetova G. Qaraqalpaq tiliniń Shomanay sóylesimi. Nókis, 2000.
9. Бурунов М. Қарақалпақстандаги ўзбек мактаблари нутқидаги диалектол хотолар. Нукус, 1990.
10. Василева О.В., Лутовинова И.С. Русская диалектология. 2013.
11. Дәўлетов А., Қудайбергенов М. Қарақалпақ тил билиминиң тарийхы. Нөкис, 2001.
12. Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. Нөкис, 2005.
13. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Nókis «Bilim», 2010.
14. Доспанов О. Қарақалпақ тили кубла диалектиниң лексикасы. Нөкис, 1977.
15. Доспанов У. Диалектная лексика каракалпакского языка. Нукус, «Каракалпақстан», 1980.
16. Доспанов У.Д. Диалектная лексика каракалпакского языка в лингвогеографическом аспекте. Автореф. дис. докт. филол. наук. Ташкент, 1980.
17. Доспанов У.Д. Диалектная лексика каракалпакского языка в лингвогеографическом аспекте. Тошкент, «Фан», 1992.

18. Dospanov O.D. Qaraqalpaq aymaqlıq leksikografiyası. (oqıw qollanba). Nókis «Qaraqalpaqstan», 2009.
19. Dospanov O., Quttımuratova Í. Dialektologiyadan ámeliy jumıslar. (metodikalıq qollanba). Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2009.
20. Девону луғотит турк. Индекс - луғат. Тошкент, «Фан», 1967.
21. Есемуратова Г. Шығармалары I том. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2013.
22. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Кыргыз тилинин диалектологиясы. Оқуы китеби. Бишкек, 2013.
23. Жүсіпова Б. Түркістан тұрғындары тілінің ерекшеліктері. Түркістан, 2013.
24. Katalin V.B. Beginner's English dialectology: An introduction to the accents and dialects of English. AD LIBRUM, Budapest 2008.
25. Қурбанбаева Б. Қарақалпақ тили қубла диалектінің сөз жасалыуы хәм морфологиялық өзгешеликлері. Канд. дисс. Нөкис, 2007.
26. Малахов А.С. Русская диалектология: Теория и практика. Учебное пособие. Владимир 2013.
27. Миржанова С.Ф. Северо - западный диалект башкирского языка (формирование и современное состояние). Уфа, 1991.
28. Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлігі. Нөкис «Қарақалпақстан», 1983.
29. Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Қарақалпақ диалектологиясы. Нөкис, «Билим», 1995.
30. Ниязғалиева А.Ә., Тұрғаналиева Г.Г. Қазак диалектологиясы. Оқу-әдістемелік құрал. Орал, 2013.
31. Прекеева А. Кенимех қарақалпақлары сөйлесими. Канд. дисс. Нөкис, 2012.
32. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. Дарслик. Тошкент, «Ўқитувчи», 1996.
33. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili (darslik). Toshkent, «Universitet», 2006.
34. Решетов В.В., Шоабдурахманов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент, 1998.

35. Русская диалектология. под редакцией Л.Л. Касаткина. Москва, Academia. 2005.
36. Сайтов Д. О монографическом исследовании диалектов и говоров каракалпакского языка //Вестник КК ФАН УзССР. Нукус, 1984. № 2. 73-75 - б.
37. Сейдуллаева Д. Тил билими терминлериниң түсиндирме сөзлиги. Нөкис, «Билим», 2018.
38. Tojiev M., Ziyamuxamedov B., Oralova M. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat fanining o`quv mashg`ulotlarini loyihalash. Toshkent, «Tafakkur - bo`stoni», 2012.
39. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы, «Мектеп», 1988.
40. Turniyozov N., Rahimov A. O`zbek tili (ma`ruzalar matni). Samarqand, 2006.
41. Гуйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. Тошкент, 2004.
42. Ўзбек тилида арабча ва форсча сўзлар луғати. Тошкент, «Ўқитувчи», 1996.
43. Chambers J.K., Trudgill P. Dialectology United Kingdom. 1998.
44. Shaniyazov B., Saparov S. Inglishe - qaraqalpaqsha lingvistikalıq terminler sózligi. NMPI kishi tipografıyası. Nókis, 2015.
45. Шынназарова С. Қарақалпақ тилинің Қанлықөл сөйлесими. Канд. дисс. Нөкис, 2009.

Internet saytlari:

1. loc.gov
2. scirp.org
3. wikipedia.org
4. academia-moscow.ru
5. bizdin.kg
6. library.wksu.kz
7. ziyonet.uz
8. ek.nuu.uz
9. twirpx.com
10. studyfiles.net

11. academy.uz
12. kaznpu.kz
13. mek.oszk.hu
14. studentsrepo.um
15. angl.hu-berlin.de

SHÁRTLÍ QÍSQARTÍWLAR

1. Shártli túrde qısqartılıp alıńǵan rayon hám awıl atamaları

Ár.Axun. – Ámiwdárya rayoni, «Axunbabaev» shirket xojalıǵı

Ár.Qıt. – Ámiwdárya rayoni, Qıtay

Ár.N.xan – Ámiwdárya rayoni, Nazarxan

Ár.Ózb. – Ámiwdárya rayoni, «Ózbekstan» shirket xojalıǵı

Br.Alt. – Beruniy rayoni, Altınsay

Br.Mayem. – Beruniy rayoni, Mayemgen

Br.Pax. – Beruniy rayoni, Paxtaabad

Ellik. or. – Ellikqala orayı

Tr.Aqq. – Tórtkúl rayoni, Aqqamıs

Shım. r. – Shımbay rayoni

Mr. – Moynaq rayoni

s / x – sovxoz

sh / x – shirket xojalıǵı

2. Shártli túrde qısqartılıp alıńǵan ilimiy ádebiyatlar, sózlikler, atamalar

Kand. diss. – kandidatlıq dissertaciya

Avtoref. dis. dokt. filol. nauk. – Avtoreferat dissertacii doktor
filologicheskix nauk

QTDS. – Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi

A.B. – Asan Begimov

U.Pirjanov - Uzaqbay Pirjanov

K.S. – Káramatdin Sultanov

Sh.S. – Shawdırbay Seyitov

hám t.b. – hám taǵı basqa

ád. t. – ádebiy tilde

b. – bet

a. – arqa

q. – qubla

MAZMUNÍ

Kirisiw.....	3
Qaraqalpaq dialektologiyası pániniń maqseti hám wazıypaları.....	5
Ádebiy til hám dialektler arasındaǵı qatnas.....	16
Transkripciya.....	30
Qaraqalpaq dialektologiyasında qollanılǵan transkripciyalar	35
Lingvistikalıq geografıya.....	42
Dialektologiyalıq atlaslar.....	48
Qaraqalpaq tili dialektleriniń klassifikaciyası.....	59
Qaraqalpaq tili dialektleriniń fonetikasi.....	71
Qaraqalpaq tili dialektleriniń morfologiyası.....	78
Sózlerdiń jasalıwı	86
Qaraqalpaq tili dialektleriniń leksikası	93
Dialektlik sinonim, antonim hám omonim sózler	102
Qollanılıw órisi sheklengen leksika.....	114
Dialektologiyalıq sózlikler	120
Jergilikli xalıqtıń til ózgesheliklerin úyreniw hám jazıp alıw usılları	127
Glossariy	134
Qubla dialekte sóz jasawshı hám grammatikalıq morfemalar.....	138
«Qaraqalpaq dialektologiyası» páninen ámeliy jumıs ushin tekstler	140
Juwmaq	148
Ádebiyatlar	149
Shártli qısqartıwlar	153

Qurbanbaeva Bazargul Reymbaevna

QARAQALPAQ DIALEKTOLOGIYASI

Redaktor: S.Shinnazarova

Kor'kem redaktori: S. Abduvaliyev

Tex redaktori: U.Vohidov

Operatori: D. O'rinova

**Licenziya: № 2013-975f-3e5e-d1e5-f4f3-8537-2366,
berilgen vaqti 20.08.2020**

Original-maketten basiwga ruqsat etildi 02.09.2020-j.
Formati 60x84 ¹/₁₆. Kegli 11,5. «Times New Roman»
garniturası. Ofset usulında basıldı. Kólemi 9.75 b.t.
9.06 shártli b.t. Nusqası ____ dana. Buyırtpa 03.

«Tafakkur avlodi» baspası. 100190. Tashkent qalası,
Yunusobod-9, 13-54. E-mail: tafakkur_avlodi@mail.ru
«Tafakkur avlodi» MCHJ baspa-poligrafiyasında basıldı.
Tashkent qalası, Nodira kóshesi, 1-uy.
Telefon: (890) 000-33-93